

Т. О. Ремех, О. І. Пометун

Основи правознавства

9

клас

Т. О. Ремех, О. І. Пометун

Основи правознавства 9

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

«Літера ЛТД»
2017

УДК [340(477):37.016](075.3)
Р 37

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:
Новікова М. М., доцент кафедри історії та теорії держави і права юридичного факультету Херсонського державного університету, кандидат юридичних наук;

Гудима Л. Я., методист відділу освіти, молоді та спорту Шегинівської сільської ради Мостиського району Львівської області;

Буцька Л. М., учитель-методист Здолбунівської гімназії Здолбунівської районної ради Рівненської області

Ремех Т. О.

Р 37 Основи правознавства : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Ремех, О. І. Пометун. – Київ : Літера ЛТД, 2017. – 224 с.

ISBN 978-966-178-792-5

УДК [340(477):37.016](075.3)

ISBN 978-966-178-792-5

© Ремех Т. О., Пометун О. І., 2017
© «Літера ЛТД», 2017

Зміст

ВСТУП

- § 1. ЩО ВИВЧАЄ ПРАВОЗНАВСТВО
  - 1. Яке значення права і законів у житті людини й суспільства. 9
  - 2. Які зміст, завдання і структура курсу 11
  - 3. Як ви працюватимете на уроках і вдома 14

Розділ 1. **ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

- Навчальний проект «Чи може Україна стати суспільством правової культури». 17
- § 2. ЩО ТАКЕ ДЕРЖАВА І ЧОМУ ВОНА ВИНИКЛА
  - 1. Які причини виникнення держави 18
  - 2. Які ознаки держави 19
  - 3. Що таке державна влада 20
  - 4. Якими функціями наділена держава 20
- § 3. ЯКІ ФОРМИ ДЕРЖАВИ ІСНУЮТЬ
  - 1. Що таке державний лад 23
  - 2. Які форми державного правління, територіального устрою та політичного режиму існують 24
- § 4. ЩО ТАКЕ ПРАВО І ЗАКОНОДАВСТВО
  - 1. Які ознаки права 29
  - 2. Що таке джерела права 30
  - 3. Як побудовано систему права 30
  - 4. Якою є система законодавства 31
- § 5. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ В ЖИТТІ ЛЮДЕЙ
  - 1. Які є соціальні норми 34
  - 2. Яке значення норм права у житті суспільства. 34
  - 3. Чому правові норми важливі для кожного з нас. 36

Розділ 2. **ПРАВОВІДНОСИНИ. ПРАВОПОРУШЕННЯ.** **ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ**

Співпрацюємо в навчальному проекті «Порушення – відповідальність»	41
§ 6. ЩО ТАКЕ ПРАВОВІДНОСИНИ	
1. У чому особливості правовідносин.	42
2. Що утворює склад правовідносин	43
3. Що таке юридичні факти.	44
§ 7. ЩО ТАКЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ	
1. Які ознаки правопорушення	46
2. Які є види правопорушень	48
3. Що утворює склад правопорушення	49
§ 8. ЩО ТАКЕ ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
1. Які ознаки юридичної відповідальності	52
2. Які є види юридичної відповідальності	53
3. Що називають підставами юридичної відповідальності.	54
§ 9. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ШКІДЛИВІСТЬ/СУСПІЛЬНУ НЕБЕЗПЕКУ ДІЯННЯ	
1. Які обставини виключають визнання діянь протиправними	57
2. Що таке необхідна оборона	59
3. Що називають крайньою необхідністю	60
УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛІВ 1 і 2	63

Розділ 3. **ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Розробляємо проект «Шкільна хартія свободи думки, слова, поглядів і переконань».	67
§ 10. ЯК КОНСТИТУЦІЯ ВРЕГУЛЬОВУЄ ЖИТТЯ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА	
1. Чому Конституція України – це Основний Закон нашої держави.	68
2. Які структура і зміст Конституції нашої держави	69
3. Які повноваження Конституційного Суду України.	70
§ 11. ЯКІ ПРАВОВІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ	
1. Хто такі людина, особа, громадянин	73
2. Що таке громадянство України.	74
3. Які підстави набуття і припинення громадянства України.	75

§ 12. ЯКІ ПРАВА, СВОБОДИ Й ОБОВ'ЯЗКИ МАЮТЬ ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ	
1. Що таке права і свободи людини	79
2. Які конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина	81
3. Які існують механізми захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні	82
§ 13–14. ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ	
1. Як організовано державну владу в Україні	85
2. Які статус і повноваження Верховної Ради та Президента України	86
3. Якими повноваженнями наділено органи виконавчої влади та місцевого самоврядування	88
4. Як побудовано судову систему України	91
§ 15. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН	
1. Що передбачає право громадян на звернення	94
2. Які є види звернень	95
3. Як розглядають звернення	96
4. Як звернутися до органу державної влади чи місцевого самоврядування	97
УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 3	99

Розділ 4. **НЕПОВНОЛІТНІ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ, СІМЕЙНИХ, ТРУДОВИХ, АДМІНІСТРАТИВНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН**

Навчальний проект «Право – інструмент розв'язання проблем»	105
§ 16. ЩО ТАКЕ ЦИВІЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОСОБИ	
1. Які правовідносини регулює цивільне право	106
2. Що таке цивільна правоздатність і цивільна дієздатність	107
3. Якою є цивільна правосуб'єктність неповнолітніх осіб	108
§ 17. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВЛАСНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ	
1. Що таке право власності	111
2. Хто і як може стати власником	112
3. Які підстави припинення права власності	115
§ 18. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ	
1. Хто такі споживачі, продавці, виробники і виконавці	117
2. Які права споживачів закріплено в законодавстві України	119
3. Як захистити права споживачів	121

§ 19. СІМ'Я І ШЛЮБ	
1. Що таке сім'я	125
2. Як укладають шлюб	126
3. Які права та обов'язки подружжя	127
§ 20. БАТЬКИ І ДІТИ	
1. Як виникають права та обов'язки матері, батька і дитини	130
2. Які права та обов'язки батьків і дітей	131
3. Як держава охороняє дитинство	135
§ 21. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	
1. Як захищають права дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	139
2. Які права та обов'язки мають усиновлювачі	140
3. Що таке опіка й піклування	142
4. Які є інші шляхи влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	143
§ 22–23. НЕПОВНОЛІТНІ ПРАЦІВНИКИ	
1. Як приймають на роботу неповнолітніх	147
2. Який час встановлено неповнолітнім працівникам для роботи й відпочинку	149
3. Як оплачують працю неповнолітніх працівників	150
4. Які особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми	151
5. Як охороняють працю неповнолітніх	152
§ 24. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ	
1. Як знайти роботу	155
2. Як укласти й розірвати трудовий договір	156
3. Як реалізувати право на підприємницьку діяльність	157
4. Як законодавство захищає дітей від експлуатації	158
§ 25. АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
1. Які відносини регулює адміністративне право	162
2. Які правопорушення належать до адміністративних проступків	163
3. Що таке адміністративна відповідальність й адміністративні стягнення	165
§ 26. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. ЗЛОЧИН	
1. Які відносини регулює кримінальне право	169
2. Що таке злочин	170

3. Який склад злочину	172
4. Що таке співучасть у злочині	174
§ 27. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І ПОКАРАННЯ	
1. Що таке кримінальна відповідальність.	177
2. Що таке покарання	178
3. Які є види покарань	179
§ 28. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ.	
ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ	
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ	
1. Як неповнолітні відповідають за вчинення	
адміністративного правопорушення.	182
2. Які особливості кримінальної відповідальності	
неповнолітніх.	184
3. Які види покарань застосовують до неповнолітніх,	
що вчинили злочин	186
УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 4	191

Розділ 5. **ЯКЩО ПРАВО – ЦЕ ПРОФЕСІЯ**

Навчальний проект «Як стати правником»	195
§ 29. ПРАВНИКИ В НАШОМУ ЖИТТІ	
1. Які правничі професії існують.	196
2. Коли потрібна допомога правника	199
§ 30. МИ І ПОЛІЦІЯ	
1. Що таке поліція	202
2. Якими повноваженнями наділено поліцейських	203
3. Як стати поліцейським.	204
4. Чому дільничного називають «офіцером першого	
контакту».	206
§ 31–32. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВСТАТИ – СУД ІДЕ!	
1. Як звернутися до суду	208
2. Як розглядають у суді цивільні справи.	209
3. Як відбувається судовий розгляд кримінальних справ.	211
ПІДСУМКОВЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ	
«ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ – ЗАПОРУКА	
ЖИТТЄВОГО УСПІХУ»	214
Словник	216
Джерела	219

Шановні друзі!

Перед вами підручник з нового для вас предмета – основ правознавства. Запрошуємо до подорожі у світ права! Більшість звичних форм нашої повсякденної поведінки передбачені й регламентовані правом, хоча ми і не сприймаємо їх як такі.

Право виникло ще в давнину, упродовж тривалого часу впливало на розвиток людства й нині відіграє важливу роль у житті держави, суспільства й кожної людини.

Знання, дотримання й застосування правових норм робить наше життя ефективним, безпечним, комфортним, а отже, щасливішим.

Протягом року ви поглиблюватимете знання про причини виникнення держави, її типи та форми, сучасну українську державу та її органи, про правові норми, галузі права та законодавство. Цей підручник та цікаві уроки з основ правознавства допоможуть вам сформулювати уявлення про право як засіб упорядкування суспільних відносин і вміння використовувати його у своєму житті. Ви зможете опанувати нові знання й розвинути багато корисних умінь і навичок, які знадобляться вам не тільки після закінчення школи, а вже сьогодні.

Сподіваємося, що цей предмет стане одним із камінчиків, який, за мудрим висловом індійського філософа, зможе змінити течію річки вашого життя.

Бажаємо успіхів у навчанні!

Автори

Вступ

§1. ЩО ВИВЧАЄ ПРАВОЗНАВСТВО

1. Яке значення права і законів у житті людини й суспільства.
2. Які зміст, завдання і структура курсу.
3. Як ви працюватимете на уроках і вдома.

1. Яке значення права і законів у житті людини й суспільства

Пригадайте з курсу історії, як регулювали свої взаємини люди у первісні часи. Поясніть поняття «ритуал», «міф», «звичай», «релігійна норма» (можна скористатися підручниками з історії). Наведіть приклади.

Своїми думками поділіться з класом. Разом обґрунтуйте, чому вони виникли і як пов'язані між собою.

Користуючись інформацією, яку ви почерпнули з тексту, поясніть:
Що таке право?

Чому виникла потреба в нормах права і законах?

Чому право вважають надбанням цивілізації?

Чому право вдосконалюється й нині?

Поняття «право» в деяких мовах, зокрема й слов'янських, має кілька значень:

До речі, «право» має чимало спільнокореневих слів, таких як «правило», «правда», «справедливість». Тобто право – це щось правдиве, правильне, справедливе, що забезпечує від кривди, сваволі. Недарма збірка законів України-Русі називалася «Руська правда». Зародилося право у зв'язку з необхідністю впорядкування суспільних відносин (історики вважають, що це було наприкінці III – на початку II тисячоліття до н. е., хоча є твердження про значно давніші його прояви).

У стародавні часи право розуміли як накази і приписи держави, які занесено в закон. Тоді право ототожнювали з виявом волі Бога, вважаючи, що божественна воля визначає правила поведінки, яких мають дотримуватися люди (згадаймо слова апостола Павла з його Послання до Римлян: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога»). Цю волю розуміли, витлумачували і доводили до відома підданих влада, держава й законодавці давніх державних утворень. Скажімо, в Кімерії – царі, воєводи, жерці, в Скіфії – вожді-воєначальники, ворожбити. Саме вони визначали, що є право, а що – сваволя.

Здавна дійшло до нас й інше розуміння права – не як зовнішньої примусової сили, а як припису чинити по справедливості. В його основі лежить давньоримське поняття *jus* – «право» (звідси і *justitia* – «справедливість»). З такого погляду право народжується не «нагорі», в думках представників влади, а «внизу» – в суспільстві, у спільному житті й діяльності людей, де постійно перетинаються їхні інтереси.

Юридичний – пов'язаний із законодавством, правовими нормами та їх практичним застосуванням.

Юридична наука визначає право як міру свободи, головна функція якої – встановити її межу там, де вона суперечить свободі й інтересам іншої людини. Право як своєрідний компас спрямовує вектор поведінки людини у життєвих ситуаціях, визначаючи міру

можливого в її намірах і того, що можна вимагати від інших.

Право – це юридична основа держави, один із найефективніших засобів суспільного регулювання.

У своєму походженні, розвитку, значущості й практичному застосуванні право залежить від держави. А держава залежна від права у своїй організації, побудові, розвитку, вдосконаленні та реалізації своїх функцій. Закріплюючи веління влади в офіційних документах, держава робить їх обов'язковими для людей.

Правові норми виникають постійно, адже складаються нові відносини, що потребують правового врегулювання. Ви, мабуть, спостерігаєте за роботою Верховної Ради України. Там відбувається законодавчий процес, результат якого – ухвалення нових законів. Утім, закони – це лише один із видів офіційних документів, у яких закріплено норми права.

Обговоріть у загальному колі:

Чому для кожного етапу розвитку суспільства характерне певне розуміння права?

Яке значення мають право і закони в житті суспільства нині?

2. Які зміст, завдання і структура курсу

Працюючи індивідуально, заповніть у зошиті анкету (зберігаючи нумерацію пунктів і підпунктів).

Відповідайте на запитання чесно, ставлячи потрібні позначки. Обирайте відповідь «так» або «ні», а там, де стоять цифри, позначайте одну з них (завважте, що 1 – це «ніколи», 2 – «інколи», 3 – «часто», 4 – «майже завжди», 5 – «завжди»).

Пам'ятайте, що це не змагання. Тут немає правильних або неправильних відповідей – тільки чесні й нечесні.

Довго не роздумуйте. Якщо запитання вам не зрозуміле, скористайтесь допомогою вчителя. Звертайте увагу на нові для вас терміни й поняття.

1. Що я знаю про державу

1.1. Я можу назвати причини виникнення держави	так / ні
1.2. Я можу навести приклади держав з історії	1 2 3 4 5
1.3. Я розумію, що таке функції держави	так / ні
1.4. Я розрізняю держави за формою правління, територіальним устроєм і політичним режимом	1 2 3 4 5

2. Що я знаю про правила і закони

2.1. Я знаю, що таке соціальні норми	так / ні
2.2. Я дотримуюсь правил поведінки в школі, сім'ї, на вулиці	1 2 3 4 5
2.3. Я розумію, чим закон відрізняється від права	так / ні
2.4. Я можу пояснити значення права в моєму житті	так / ні

3. Чи розумію я, що таке правопорушення і юридична відповідальність

3.1. Я вважаю свою поведінку правомірною	1 2 3 4 5
3.2. Я стикався/стикалась у своєму житті з правопорушеннями	так / ні
3.3. Я можу відрізнити проступки від злочинів	так / ні
3.4. Я можу пояснити, коли і як саме людина відповідає за правопорушення	так / ні

4. Що я знаю про власну державу

4.1. Я можу пояснити, що таке конституція	так / ні
4.2. Я знаю, які основні положення має Конституція України	так / ні
4.3. Я можу назвати органи державної влади в Україні	так / ні
4.4. Я цікавлюсь діяльністю органів місцевого самоврядування	1 2 3 4 5

5. Що я знаю про права і свободи людини та громадянина

5.1. Я можу пояснити поняття «права людини»	так / ні
5.2. Я можу пояснити, що означає бути громадянином України	1 2 3 4 5
5.3. Я реалізую свої конституційні права як громадянин/громадянка України	так / ні
5.4. Мої батьки беруть участь у житті нашої держави	1 2 3 4 5

6. Як стосується мене цивільне право

6.1. Я власник/власниця майна	так / ні
6.2. Я можу розпоряджатися своїм майном і майном своєї сім'ї	1 2 3 4 5
6.3. Я можу навести приклади договорів	1 2 3 4 5
6.4. Я захищаю свої права споживача у разі їх порушення	1 2 3 4 5

7. Що я знаю про сімейне право

7.1. Я знаю, що таке сім'я і шлюб	так / ні
7.2. Мої стосунки з батьками регулюють норми сімейного права	так / ні
7.3. Я виконую свої обов'язки щодо моїх батьків відповідно до положень сімейного законодавства	1 2 3 4 5
7.4. Я знаю, куди звернутися в разі порушення моїх прав як дитини	так / ні

8. Як захищає закон мої трудові права

8.1. Я знаю, що регулює трудове законодавство	так / ні
8.2. Я маю право на працю відповідно до закону	так / ні
8.3. Я маю право на оплату праці, якщо працюватиму	так / ні
8.4. Я можу пояснити, як законодавство захищає права неповнолітніх у трудових відносинах	так / ні

9. Як я орієнтуюся в адміністративному й кримінальному праві

9.1. Я знаю, що регулює адміністративне право	так / ні
9.2. Я знаю, що таке адміністративне стягнення	так / ні
9.3. Я можу пояснити, чому злочин небезпечний для суспільства	так / ні
9.4. Я назву принаймні три види злочинів, за які кримінальна відповідальність настає з 14 років	так / ні

10. Хто захищає мої права та законні інтереси

10.1. Я цікавлюся діяльністю людей правничих професій	так / ні
10.2. Я можу пояснити завдання судів України	так / ні
10.3. Я знаю, чим займаються патрульні поліцейські та дільничні офіцери поліції	так / ні
10.4. Я звертаюся до поліції по допомогу в складних життєвих ситуаціях	1 2 3 4 5

Після індивідуальної роботи обговоріть:
Які думки і почуття виникли у вас під час цієї роботи?
Чи змінилося ваше розуміння значення права в житті людей?
Які запитання були для вас легкими, які – важкими чи незрозумілими?
Чого, на вашу думку, ви можете навчитися за цей рік?

У групах поміркуйте:

Що таке правознавство?

Чому новий предмет має назву «Основи правознавства»?

Про що йтиметься в кожному його розділі?

Порівняйте свої очікування з текстом, поданим нижче.

Ви вже ознайомилися з поняттям «право», тож напевно розумієте його визначення. А що ж таке правознавство?

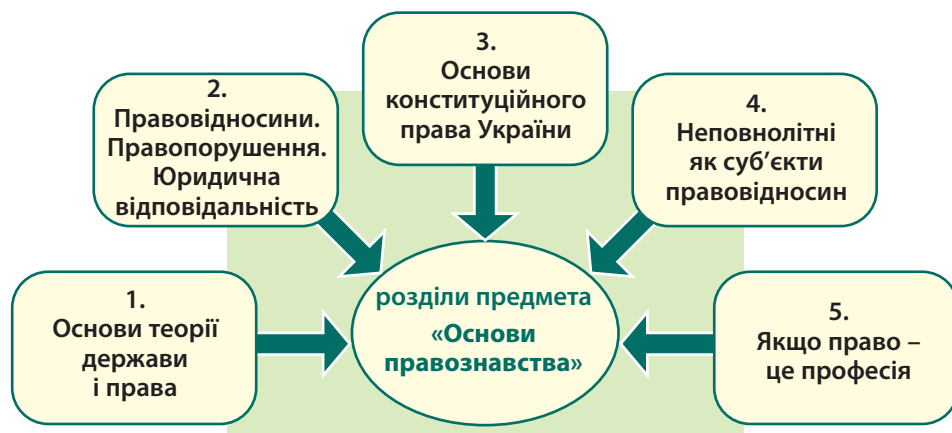
Термін **«правознавство»** має два складники – «право» і «знати». Цей предмет збагатить вас знаннями про право як систему загальнообов'язкових правил, що регулюють поведінку людей.

Мета предмета «Основи правознавства» – допомогти вам опанувати основи правових знань, усвідомити правові орієнтири, на яких має формуватися правомір-на поведінка людини.

Вивчаючи цей предмет, ви ознайомитеся з правилами і законами й тим, як застосовувати їх у повсякденному житті; дізнаєтеся, як будувати стосунки з іншими людьми, і те, які норми й правила регулюють поведінку неповнолітніх; навчитеся розрізняти права й обов'язки людини та громадянина, а також врегульовувати складні (подекуди – конфліктні) життєві ситуації, зрештою, знатимете, до кого потрібно звертатися по правничу допомогу.

Предмет «Основи правознавства» навчить вас:

- **пояснювати**, що таке право і держава, яка їхня роль у житті суспільства й людини;
- **визначати** правові поняття і терміни;
- **опрацьовувати** окремі положення нормативно-правових актів;
- **аналізувати, оцінювати і врегульовувати правові ситуації**, послуговуючись положеннями законів;
- **спілкуватися, дискутувати** з однокласниками й однокласницями, колективно розв'язувати правові проблеми;
- **застосовувати** на правовому матеріалі критичне мислення, аналіз, синтез, оцінку;
- **формулювати власне ставлення** до права і законів, їхнього місця й значення в нашому житті.

3. Як ви працюватимете на уроках і вдома

Погортайте підручник, завважте, де подано зміст, на які розділи його поділено, які в них є параграфи, де і які завдання вміщено, що є в підручнику окрім тексту (схеми, малюнки, словник термінів тощо). Поділіться результатами своєї роботи з однокласниками й одно-класницями.

Щоб добре орієнтуватися в підручнику, швидко віднайти потрібний текстовий фрагмент чи тип завдання, користуйтеся піктограмами.

Піктограма 1 підкаже, що перед вами завдання (запитання) до тексту, яке потрібно виконати перед його опрацюванням або на основі інформації, отриманої з нього.

Піктограма 2 укаже на вправи, які ви виконуватимете в класі індивідуально.

Піктограма 3 позначає завдання, над якими потрібно попрацювати групою.

Там, де ви маєте обговорити питання у загальному колі або подискутувати, стоїть **піктограма 4**.

Конкретні правові ситуації для розгляду й аналізу можна розпізнати за **піктограмою 5**. Працюючи над завданнями, уявляйте себе учасниками змодельованої ситуації або консультантами. Поміркуйте, як треба поводитися за таких обставин.

У тексті виділено важливі положення, що допоможе вам бути уважними. **Напівжирним курсивом** подано нові для вас поняття, визначення яких є безпосередньо в тексті, а у вірзички **напівжирним курсивом** винесено своєрідні поняттєві мінімуми нашого предмета. Усі ці поняття й терміни важливі для розуміння тексту, ви обов'язково маєте їх засвоїти. У вірзичках **курсивом** виокремлено терміни, що сприяють розумінню основних понять. Визначення всіх понять ви знайдете у словнику.

У кожному розділі ви зіткнетеся з новою формою роботи під рубрикою **«Співпрацюємо в навчальному проекті»**. Виконувати завдання потрібно колективно за інструкцією, наведеною в підручнику.

У багатьох темах є матеріали під назвою **«Добрі поради»**, де описано способи виконання завдань або ефективні поведінкові моделі в тих чи тих правових ситуаціях. Намагайтеся застосо-

вувати їх спочатку за допомогою пам'ятки-інструкції, а потім самостійно.

«Перевірте засвоєне на уроці» – таку рубрику ви знайдете після кожного параграфа. Подані звичайним шрифтом запитання й завдання допоможуть повторити зміст параграфа. Виділені *курсивом* завдання спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку загалом. Не залишайте їх поза увагою, намагайтеся дати відповіді на всі запитання і виконати запропоновані завдання, працюючи на уроці або вдома.

Позначення **«Домашнє завдання»** передбачає роботу вдома.

Щоб успішно виконати домашнє завдання, обов'язково повторіть матеріал теми за підручником і дайте відповіді на запитання попередньої рубрики. Частина домашніх завдань змусить вас звернутися до інших джерел інформації.

Наприкінці розділів під рубрикою **«Якщо ви хочете поглибити свої знання й уміння»** ви знайдете запитання для міні-досліджень. А теми для роздумів і написання правових творів пропонуються в рубриці **«Викладіть свої думки з проблемного питання в невеличкому правовому творі-роздумі»**.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Спробуйте дати власні визначення понять уроку: «правила», «право», «правознавство».
2. Закінчіть речення: «Від вивчення предмета "Основи правознавства" я очікую...».

Зверніть увагу на думки ваших однокласників і однокласниць.

Чи збіглися ваші очікування з їхніми думками?

Домашнє завдання

1. Розкажіть батькам або іншим членам вашої родини, який предмет ви почали вивчати. Пригадайте разом, коли право неабияк допомогло врегулювати певну життєву ситуацію.
2. Створіть або знайдіть короткий вірш, загадку чи прислів'я про значення права у житті людей.

1.

Розділ

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Співпрацюємо в навчальному проекті

Пропонуємо вам виконати перший у цьому предметі навчальний проект. Пам'ятайте, що проект зазвичай складається із п'яти «П»:

1. **Проблема** – визначення того, як ви розумієте тему проекту, на які суперечливі питання, що потрібно вирішити, вона вказує.
2. **Проектування (планування)** – формулювання запитань, на які відповідаємо, гіпотез, які підтверджуємо; складання регламенту роботи з призначенням відповідальних.
3. **Пошук інформації** – пошук, аналіз і систематизація інформації у вигляді текстів, таблиць, схем тощо.
4. **Продукт** – підготовка «кінцевого продукту» проекту: створення сайту, написання звіту чи реферату, підготовка комп'ютерної (мультимедійної) презентації тощо.
5. **Презентація** – показ «кінцевого продукту» однокласникам і однокласницям та/чи батькам, який представлятиме обраний вами доповідач або вся група.

Співпрацюємо в навчальному проекті

Навчальний проект «Чи може Україна стати суспільством правової культури»

Сформууйте 3–5 малих груп (залежно від кількості учнів і учениць у класі). Вашим завданням буде створення сайту «**Україна – суспільство правової культури**». Потрібно визначитися з його назвою (можна залишити запропоновану або змінити її, придумати нову, зберігаючи тематику), його структурою (рубриками), контентом (оглядовими текстами й авторськими статтями, нормативними актами, відеоматеріалами, іграми тощо).

Орієнтовними темами рубрик можуть бути такі проблемні питання:

1. Чому громадяни мають поважати закони.
2. Коли і чому правила стають правовими нормами.
3. Яке значення має право для суспільства.
4. Що таке правова культура громадян.
5. Як можна сформуувати правову культуру.

Обговоріть тематику ваших рубрик і розподіліть їх між групами (кожна має готувати одну з рубрик (web-сторінок сайту)). Ви можете формувати контент в електронному вигляді, використовуючи безплатний конструктор, а якщо такої змоги немає, викладіть своє бачення на папері.

Підготуйтеся до презентації вашої частини проекту на занятті.

За допомогою вчителя інформатики, використовуючи найкращі ідеї, створіть рубрику «Україна – суспільство правової культури» на шкільному сайті.

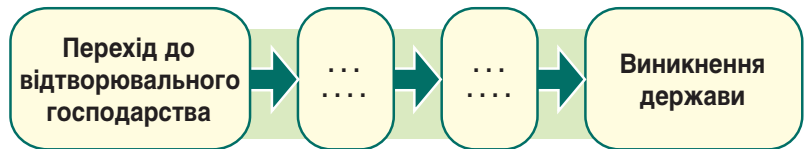
§2. ШО ТАКЕ ДЕРЖАВА І ЧОМУ ВОНА ВИНИКЛА

1. Які причини виникнення держави.
2. Які ознаки держави.
3. Що таке державна влада.
4. Якими функціями наділена держава.

1. Які причини виникнення держави

Відтворіть причинно-наслідковий зв'язок виникнення держави.

Відомо, що держава існувала не завжди. Вона виникла на певному етапі розвитку людства. Первісні спільноти формувалися на кровноспоріднених зв'язках і були соціально однорідними. Управляли ними старійшини або загальні збори, а правила поведінки визначали звичаї, традиції, табу, які виражали інтереси всіх членів таких спільнот.

Виникнення держави і права пов'язують з потребою консолідації суспільства, розвитком виробництва, переходом від ведення привласнювального до відтворювального господарства, спрямованого на перетворення природи та виробництво знарядь праці, продуктів харчування тощо. Згодом внутрішня організація сімейно-родових груп ускладнилася, люди почали набувати нових виробничих і культурних навичок, відбувся розподіл праці і видів діяльності: одні з них займалися землеробством, другі – скотарством, треті – ремеслом. Така система виробництва посприяла його ефективності: виробленого продукту вистачало не лише для задоволення потреб спільноти – виник його надлишок. Общини почали обмінювати його між собою – таким чином цей продукт набув ознак товару. З розвитком товарного виробництва з'явилися торговці, купці.

Виробництво продукту для обміну спричинило появу приватної власності на знаряддя й продукти праці. Виникли умови для присвоєння результатів чужої праці та подальшого майнового і соціального розшарування. Суспільство розкололося на групи людей з різними статками й з різними, почасти протилежними інтересами. Таке розшарування призвело до соціальних конфліктів між родовою знаттю та іншими членами роду, а також із прийшлим населенням. Якісно нові суспільні відносини потребували нової суспільної організації й управління соціальними процесами.

Чи погоджуєтеся ви з думкою, що виникнення держави у кожного народу й у різних частинах світу має свої особливості?

Наведіть аргументи на користь вашої позиції, проілюструйте це прикладами з історії.

2. Які ознаки держави

Із чим асоціюється у вас слово «держава»? Викладіть свої міркування на дошці або в зошиті. Користуючись ними, дайте визначення поняття «держава». Порівняйте його з наведеним у тексті підручника. Назвіть і поясніть ознаки держави.

Дати вичерпне визначення держави, яке відображало б усі грані цього складного поняття, непросто. Давньогрецький філософ Арістотель вважав її уособленням розуму, справедливості, краси і загального блага. На його думку, держава – це відображення природної сутності людини як «політичної особини», яка прагне до «спільного співжиття». Давньоримський політичний діяч Цицерон розглядав державу як союз людей, об'єднаних ідеями загальної користі й справедливості. Натомість англійський мислитель Томас Гоббс порівнював державу з Левіафаном – чудовиськом, описаним у Біблії. Представники класової теорії виходили з того, що держава – це диктатура панівного класу, машина для забезпечення панування одного класу над іншим. Отже, що таке держава?

Державу характеризують певні ознаки. Можна сформулювати ті основні з них, що притаманні всім державам незалежно від історичної епохи їхнього існування.

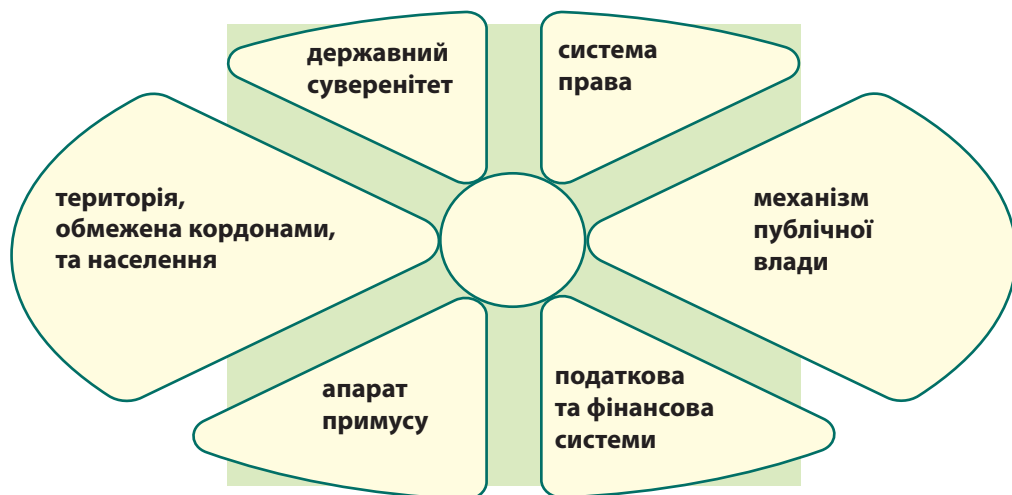
Держава – це універсальна політична форма організації суспільства, яка забезпечує захист і узгодження індивідуальних, групових та загальноносупільних інтересів за допомогою права на певній території.

Політика – особлива сфера людської діяльності, що передбачає участь у справах суспільства і держави.

У групах розгляньте схему й поясніть, як ви розумієте кожен з ознак держави. Якщо якесь поняття для вас нове, перегляньте його тлумачення в словнику, поданому наприкінці підручника. Доведіть на прикладах, що Україні притаманні всі основні ознаки держави.

Ознаки держави:

3. Що таке державна влада

Дайте визначення поняття «влада». Поясніть, чим державна влада відрізняється від інших видів соціальної влади.

Влада притаманна тільки людському суспільству. Це певний тип відносин залежності й підлеглості між людьми та їхніми спільнотами, за яких одні через авторитет, переконання або примус здійснюють свою волю, нав'язуючи її іншим.

Оскільки влада існує в суспільстві, поширюється на людей і регулює певні відносини між ними, то її називають соціальною. Вона має багато різновидів. Скажімо, за сферами впливу може бути економічною, політичною, релігійною. Залежно від носія (того, кому влада належить) розрізняють батьківську владу, владу народу, глави держави тощо. За соціальними групами, в яких вона існує, виокремлюють, приміром, сімейну, державну владу.

Державна влада – це вид публічного політичного впливу, який чинять держава та її органи. Це здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей і діяльність організацій, розташованих на її території.

Держава і право нерозривно пов'язані з політичною владою. Політичну владу, що реалізується через державні органи за допомогою норм права, називають *державною владою*.

Вона відображає відносини між соціальними групами, між національностями, між державами на міжнародному рівні, суперництво між партіями за владу тощо.

Державна влада має такі особливості:

- вона є найвищою серед решти видів влади (верховенство державної влади);
- її владна сила поширюється на все населення й усі суспільні організації країни (універсальність державної влади);
- вона може скасувати будь-які вказівки іншої суспільної влади;
- вона має такі засоби впливу (законодавство, правосуддя тощо), яких не має жодна влада в суспільстві.

4. Якими функціями наділена держава

Визначте основні функції держави і поясніть кожну з них на прикладах. Виокремте внутрішні та зовнішні, постійні й тимчасові, основні і додаткові функції держави.

Кожна створена на Землі річ має певне значення для людини і виконує якусь функцію. Скажімо, годинник показує час, одяг захищає від впливу зовнішніх факторів, телефон забезпечує зв'язок. Своє призначення має й держава.

Функції держави – це основні напрями і види її діяльності, в яких відображено завдання та мету держави, проявляються її сутність і призначення в суспільстві.

Свої функції держава реалізовує насамперед у процесі її впливу на суспільні відносини. Тому їх не варто ототожнювати з функціями окремих державних органів, які наділені певною компетенцією і повноваженнями.

Держава має *внутрішні* та *зовнішні* функції. Внутрішні пов'язані з реалізацією завдань держави всередині країни. Скажімо, забезпечення народовладдя, соціально-го захисту, охорони прав і свобод громадян, публічного порядку, гарантування законності. Натомість зовнішні вона здійснює на міждержавному рівні. Приміром, інтегрування у світову економіку, зовнішньоекономічне партнерство, державна підтримка іноземних інвестицій, оборона країни, співробітництво з іншими державами в розв'язанні глобальних екологічної, сировинної, енергетичної, демографічної проблем.

За часом виконання функції держави поділяють на *постійні* – ті, що притаманні державі на всіх етапах її існування (наприклад, створення системи оподаткування), і *тимчасові* – ті, що обмежені в часі, зумовлені специфікою завдань держави в окремі історичні періоди (як-от ліквідація наслідків стихійного лиха).

За соціальним значенням державної діяльності функції поділяють на *основні* й *додаткові*. Основні характеризують призначення держави, загальні, найважливіші напрями її діяльності на певному етапі розвитку. З-поміж них – законодавча, виконавча, судова, економічна, соціальна, правоохоронна тощо. Dodatkові функції – це складники основних. Наприклад, у функції оборони країни можна виокремити чимало допоміжних напрямів діяльності держави, як-от зміцнення збройних сил, сприяння науково-технічному прогресу для забезпечення їх озброєнням тощо.

У зошиті заповніть таблицю «Функції держави» і наведіть приклади до кожної групи функцій.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ		
За сферою виконання завдань	За часом виконання	За соціальним значенням

**Перевірте
засвоєне
на уроці**

1. Які причини виникнення держави?
  2. Що таке держава, які її основні ознаки?
  3. Які особливості притаманні державній владі?
  4. Що таке функції держави? Які вони?
- .....
5. На основі схеми поясніть, що таке внутрішня і зовнішня сторони державного суверенітету. Подумайте, що змінилося в Україні після проголошення її незалежності в 1991 році.

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ

Внутрішня сторона
виключне право на законодавство, управління та юрисдикцію всередині держави в межах всієї її території

Зовнішня сторона
самостійність і незалежність у зовнішніх відносинах, неприпустимість втручання у внутрішньодержавні справи ззовні, крім ситуацій, передбачених міжнародним правом

6. Поясніть значення держави в житті суспільства.
 Проілюструйте свою думку історичними прикладами.
7. Томас Гоббс порівняв державу з Левіафаном:

«З пащі його виходить полум'я, вискакують вогненні іскри. З ніздрів його виходить дим, неначе з киплячого горщика чи казана. Подих його розпалює вугілля... На шиї його живе сила, і перед ним біжить жах» (Старий Завіт, Книга Йова).
 Що, на вашу думку, мав на увазі філософ, використовуючи таке порівняння з біблійним чудовиськом?

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття і терміни, які ви вивчили в цій темі. Поясніть кілька з них.
2. Сучасна наука пов'язує процес виникнення держави (і юридичного права) з різними чинниками. Розгляньте схему й висловіть власну думку про те, які з них найважливіші.

Чинники, що сприяли виникненню держави

Кліматичний	зміна клімату на планеті змусила людей шукати нові продукти харчування
Демографічний	приріст населення викликав потребу в більшій кількості продуктів харчування та нових формах ведення господарства
Інтелектуальний	процес еволюції людини сприяв переходу від привласнювальної економіки до відтворювальної
Політичний	урізноманітнення відносин між людьми потребувало певних умов їхнього співжиття, що спричинило фіксування певних правил та утворення спеціальних органів управління
Ідеологічний	перехід від язичництва як панівної форми ідеології до поклоніння одному богу сприяв консолідації суспільства
Соціально-економічний	вироблення людьми більшої кількості продуктів, ніж вони потребували, зумовило привласнення результатів чужої праці; розшарування суспільства за майновою і соціальною ознаками призвело до конфліктів між родовою знаттю та іншими членами роду, а також із прийдешнім населенням

3. Проаналізуйте матеріали мас-медіа та знайдіть у них інформацію про те, як Українська держава виконує ту чи ту функцію. Занотуйте кілька прикладів у зошит.
4. Поміркуйте: якби сьогодні зникла держава, як це позначилося б на вашому житті та суспільстві в цілому.

§ 3. ЯКІ ФОРМИ ДЕРЖАВИ ІСНУЮТЬ

1. Що таке державний лад.
2. Які форми державного правління, територіального устрою та політичного режиму існують.

1. Що таке державний лад

Прочитайте наведені вислови і поміркуйте:

Чим різняться держави, описані в кожному з них? Із якими висловами ви погоджуєтесь відразу, а які змушують замислитися?

«Носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні – народ»
(Стаття 5 Конституції України)

«Ті держави здатні стати великими, в яких великі малі люди»
(Олександр Довженко, український письменник, кінорежисер)

«Воля народу – найкращий закон»
(Улісс Грант, 18-й президент США)

«Держава – це я»
(Людовик XIV, французький король)

Подумайте, як співвідносяться поняття «держава» і «державний лад». Що таке «форма держави»?

Державний лад – це будова держави. На нього впливають соціально-економічні чинники, природні та кліматичні умови, національно-історичні й релігійні особливості, традиції, культурний рівень розвитку суспільства тощо.

Близьке за значенням до державного ладу поняття «форма держави», що відображає особливості прояву державної влади і взаємодії держави та суспільства.

Щоб ефективно виконувати своє призначення, держава має бути певним чином розбудована й влаштована. Територія, населення, організація влади – це важливі характеристики будь-якої держави. Але кожна з них істотно відрізняється від інших внутрішньою будовою, сукупністю способів організації, устрою і реалізації державної влади, що відображено у формах правління й державного устрою, а також у політичному режимі.

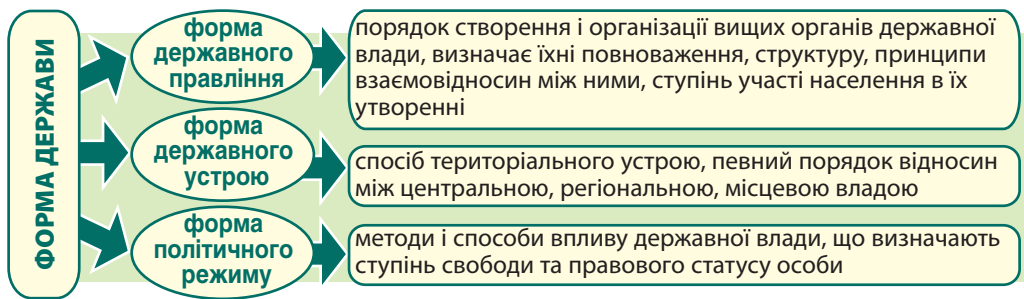
Державний лад – це територіальна організація державної влади, поділ її на певні складники задля управління суспільством; їх взаємозв'язок між собою та вищими (центральними) державними органами.

У групах, використовуючи схему на с. 24, поясніть сутність кожного з елементів форми держави.

Наведіть приклади з історії чи географії, що наочно ілюструють їх зміст.

2. Які форми державного правління, територіального устрою та політичного режиму існують

Оберіть для виконання одне із завдань. Прочитайте фрагмент тексту й обмініться відповідями на запитання з іншими групами. Результати роботи повідомте класу.

Завдання групи 1

Що таке монархія та які її ознаки?

Які є види монархій і чим вони відрізняються?

Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.

Упродовж кількох століть у світі панувала така форма правління, як **монархія**.

Монархія – форма державного правління, за якої державна влада зосереджена повністю або частково в руках однієї особи – монарха, передається у спадок і не залежить від волі населення.

В історії були різні види монархій: східна деспотія, антична (рабовласницька), феодальна (ранньофеодальна, станово-представницька, абсолютна); конституційна тощо. Монархія панує й нині у понад 40 державах світу. Розрізняють абсолютні (необмежені) та обмежені монархії.

Абсолютна (необмежена) монархія	Обмежена монархія
Державну владу зосереджено в руках монарха. Він веде законодавчу роботу, формує уряд і керує ним, контролює правосуддя та місцеве самоврядування. <i>Приклади: Австро-Угорська імперія за Марії Терезії та Йосифа II, Франція за Людовика XIV.</i>	Владу монарха обмежено конституцією. Парламент формує уряд, який йому підзвітний. Законодавчу роботу виконує парламент. <i>Приклади: Велика Британія, Іспанія, Данія, Швеція, Бельгія, Голландія, Японія та ін.</i>

У сучасному світі абсолютні монархії трапляються вкрай рідко. До них відносять, зокрема, Саудівську Аравію, Оман, ОАЕ, Бахрейн, Катар, Султанат Бруней. Утім, у порівняно чистому вигляді абсолютна монархія збереглася тільки в Омані – там немає конституції й парламенту (чи іншого представницького органу), державне життя спирається на Коран, а султан одночасно є найвищою духовною особою.

Обмежена монархія може бути парламентською, конституційною чи дуалістичною. Сучасні монархії здебільшого парламентські (Японія, Іспанія, Швеція, Данія

та ін.). У дуалістичній монархії існують два центри влади – юридично і фактично владу розділено між урядом, який формує монарх (чи призначений ним прем'єр-міністр), і парламентом. Монарх не залежить від парламенту у сфері виконавчої влади. Він призначає уряд, який відповідає тільки перед ним. Парламент, наділений законодавчими повноваженнями, не впливає на формування уряду та його діяльність. Законодавчі повноваження парламенту обмежені монархом. Він має право вето та право розпуску парламенту. Окремі риси дуалістичної монархії збереглися в деяких сучасних країнах (Султанат Бруней, Кувейт, Катар, Королівство Тонга).

Завдання групи 2

Що таке республіка та які її ознаки?

Які є види республік і чим вони відрізняються одна від одної?

Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.

В історії існували різні види республік: *антична, середньовічна* (феодална), *буржуазна, соціалістична*. Республіка за своєю суттю ближча до демократії – в ній громадяни обирають представницькі органи держави, владними повноваженнями наділені виборні органи, виборний глава держави.

До ознак республіки належать: можливість участі громадян в управлінні державою; наявність вищих виборних органів влади; розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову; певна процедура ухвалення рішень вищими органами влади тощо.

Залежно від того, хто формує уряд, кому він підзвітний і підконтрольний, республіки поділяють на: *парламентські, президентські та змішані (президентсько-парламентські й парламентсько-президентські)*.

Республіка – форма державного правління, за якої вищу державну владу здійснює представницький загальнонаціональний орган (парламент), обраний населенням на певний строк.

Парламентська республіка	Президентська республіка	Змішана республіка
<p>Верховна влада належить парламенту, який обирає народ. Парламент:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ухвалює закони; – формує уряд, відповідальний перед ним; – обирає президента або бере участь у його обранні. <p><i>Приклади: Італія, Греція, Індія, Чехія, Угорщина, Ізраїль, Німеччина, Туреччина.</i></p>	<p>Президента і парламент обирає народ. Президент:</p> <ul style="list-style-type: none"> – є главою держави та главою уряду; – формує склад уряду, яким керує і який відповідає перед ним; – має право абсолютного вето щодо рішень парламенту; – може за певних обставин розпустити парламент. <p>Парламент може:</p> <ul style="list-style-type: none"> – обмежувати дії президента й уряду за допомогою законів і формування бюджету; – відсторонити президента від посади. <p><i>Приклади: США, Колумбія, Мексика.</i></p>	<p>Парламент і президента обирає народ. Очолює державу президент, він пропонує склад уряду, який обов'язково має затвердити парламент, або президент призначає уряд, а парламент погоджується з його складом. Уряд відповідає і перед президентом, і перед парламентом. Парламент може:</p> <ul style="list-style-type: none"> – контролювати уряд за допомогою державного бюджету, винесення резолюції недовіри; – відсторонити президента від посади. <p><i>Приклади: Франція, Україна, Фінляндія.</i></p>

Завдання групи 3

Яку державу називають унітарною?

У чому її особливості?

Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.

За формою державного (територіального) устрою держави поділяють на прості (унітарні) й складні (наприклад, федерація).

Унітарна держава – це єдина централізована держава, територію якої поділено на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак суверенітету.

Унітарну державу характеризує повна політична єдність. У складі такої держави відсутні державні утворення, що мають ознаки суверенітету. В ній єдині: система права і законодавства, конституція, громадянство, судова система, грошова одиниця.

У такій державі існує єдина структура апарату держави, що поширює свої повноваження на всю її територію. У міжнародних відносинах унітарна держава постає як єдиний представник.

Унітарні держави бувають централізованими (Швеція, Данія та ін.) і децентралізованими, де регіони мають широку автономію, самостійно вирішують питання, що належать до юрисдикції центральних органів держави (Іспанія, Франція). Унітарні держави бувають однонаціональними (наприклад, Польща, Болгарія, Японія) або багатонаціональними (наприклад, Україна, Китай, Монголія, Судан). Багатонаціональні держави можуть мати національну або територіальну автономію.

Завдання групи 4

Що таке федерація? Як побудована конфедерація?

Чим ці форми державного устрою відрізняються одна від одної?

Що називають імперією?

Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.

Федерація – це складне за формою державного устрою утворення. Така держава будується на основі розподілу функцій між її суб'єктами і центром, що зафіксовано в союзній конституції. Наприклад, Німеччина, Індія, Мексика, Канада. Федерації можуть бути побудовані за територіальним (США) або національно-територіальним принципом (Росія).

З уроків історії та географії ви знаєте також про таке складне за державним устроєм утворення, як **імперія**. Вона складається із *метрополії* (власне держави) та *колоній* (залежних територій). Імперія – це держава, що збільшує свої території за рахунок приєднання захоплених земель. Наприклад, Османська імперія, Британська імперія.

Історії відома й така форма державного устрою, як *конфедерація*. Це союз держав, об'єднаних задля досягнення певних цілей зі збереженням в інших питаннях повної самостійності. Конфедерації – нестійкі й перехідні державні утворення.

Відомі й інші форми асоційованих державних об'єднань, як-от *співдружність*, *співтовариство*, *союз держав*. Скажімо, СНД (Співдружність незалежних держав), Європейський Союз, Митний союз тощо. Їхня політична, економічна та юридична природа чітко не визначена.

Завдання групи 5

Що таке політичний режим?

Як розрізняють держави за політичним режимом?

У чому полягають відмінності між ними?

Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.

Поняття «**політичний режим**» характеризує як методи роботи державних органів, так і можливості й форми діяльності політичних партій, рухів, інших об'єднань громадян. Тому форма політичного режиму – це взаємозв'язки між державою і суспільством.

Існують демократичний і недемократичний політичні режими. За демократичного режиму державну владу реалізують за реальної участі громадян та їхніх об'єднань у формуванні державної політики та утворенні державних органів. Основною ознакою демократичного режиму є законодавче закріплення й дотримання державою (її органами та посадовими особами) прав і свобод людини. Розрізняють консервативний, радикальний, ліберальний демократичні режими.

Для недемократичного (антидемократичного) політичного режиму характерні диктатура групи або партії, одержавлення громадських організацій та громадського життя, мілітаризація суспільства тощо. Він ґрунтується на насильстві держави над людиною, коли значно обмежено (а то й зовсім усунуто) можливості реального впливу громадян та їхніх об'єднань на управління державою, обмежені чи знехтувані основні права і свободи людини. Різновидом такого політичного режиму є, наприклад, тоталітарний режим.

У більшості сучасних держав світу існують ті чи ті різновиди демократичного політичного режиму. Утім, в окремих державах Близького Сходу й Африки зберігаються ознаки недемократичного режиму.

Перевірте засвоєне на уроці

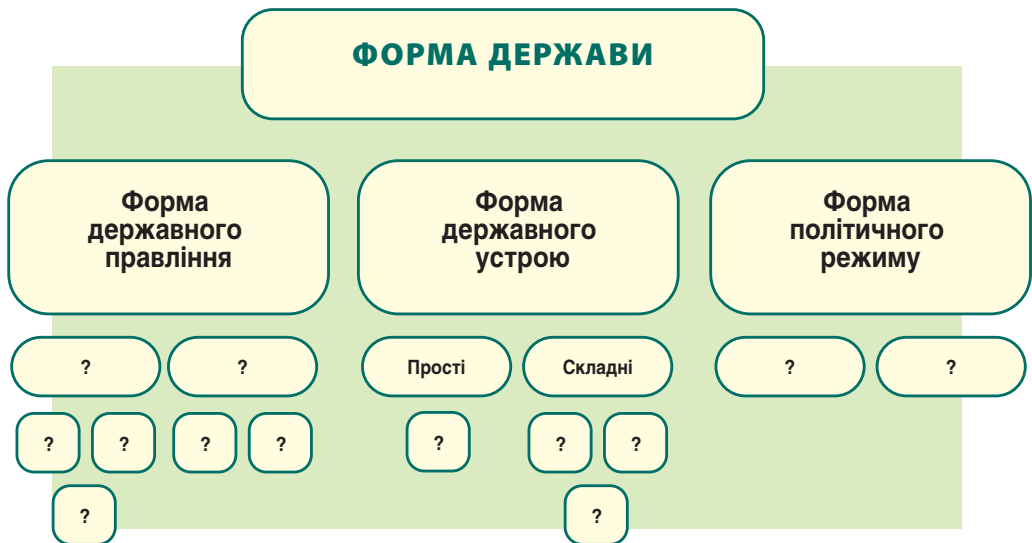
1. Що таке державний лад?
  2. Що називають формою держави, які її складники?
  3. Які існують види форм державного правління, державного устрою та політичного режиму?
-
4. Складіть перелік критеріїв (ліній, показників) для порівняння (на ваш вибір) понять: а) абсолютна і обмежена монархія; б) парламентська і президентська республіки; в) унітарна держава і федерація; г) федерація і конфедерація.
  5. Проілюструйте основні поняття уроку прикладами сучасних держав.

6. Прочитайте уривок із твору Лесі Українки «Державний лад», виберіть із нього поняття, пов'язані з темою уроку, та поясніть їх.

«Політика – то слово грецьке, і значить воно горожанство, бо колись було, та й тепер воно здебільшого так є, що в городах склалися закони, а села мусили тільки слухати їх, отож усякий заведений по закону лад межі людьми через те звать горожанським ладом або політичним строєм, хоч воно було б краще назвати громадським або державним ладом, бо не в тім сила, чи в городі, чи в селі видумано його перше, а в тім, що він вкоренився у великій громаді людей, що він стався законом для цілої держави».

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття і терміни теми. Поясніть кілька з них.
2. Заповніть у зошиті схему.

3. Терміни «тоталітаризм», «авторитаризм», «тиранія», «деспотія», «теократія» та «охлократія» почасти використовують як для характеристики політичного режиму, так і для визначення форми правління держави. Скориставшись додатковою літературою або Інтернетом, випишіть у зошит значення 2–3 термінів із названих вище.

§4. ЩО ТАКЕ ПРАВО І ЗАКОНОДАВСТВО

1. Які ознаки права.
2. Що таке джерела права.
3. Як побудовано систему права.
4. Якою є система законодавства.

1. Які ознаки права

Наведіть приклади соціальних норм. Поясніть, чим відрізняються норми права від інших соціальних норм.

Відносини в суспільстві регулюються соціальними нормами – загальними правилами поведінки, що виробило суспільство або група людей під час їхнього співжиття й спільної діяльності. Соціальні норми забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Найпершими правилами в історії людства були звичаї і традиції (усталені зразки поведінки) та моральні норми (правила, що визначають вчинки людей у категоріях добра і зла, обов'язку, справедливості, совісті, честі). Пізніше з'явилися релігійні норми (відображають ставлення людей до Бога, регулюють порядок проведення релігійних обрядів), корпоративні норми (правила об'єднань людей).

Із появою держави сформувалося **право** – правила поведінки, які встановлює держава для всіх, на кого поширюється її влада.

Щоб надати нормам права обов'язковості, держава закріплює їх в офіційних документах – законах, постановах, указах тощо. Тому ознакою права є його *формальна визначеність* у конкретних правових актах.

Норми права відрізняються від інших соціальних норм тим, що їх *охороняє держава*. Вона через свої органи має забезпечувати умови, за яких норми права діятимуть ефективно. У разі невиконання або недотримання правових норм державні органи (поліція, прокуратура, суд) можуть вжити до порушника заходи державного примусу.

Норми права – це зразки поведінки людини в типових, повторюваних, суспільно значущих ситуаціях. Вони регламентують поведінку осіб, яким адресовані, у вигляді певних прав та обов'язків. Тому право має *загальну дію*.

Зрештою, на відміну від інших соціальних норм, право – це *система*, норми якої певним чином взаємодіють і підпорядковуються.

Узошиті складіть схему «Ознаки права» і поясніть кожний її елемент.

Право – це система загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки – норм права, які встановлює і охороняє держава для регулювання суспільних відносин.

2. Що таке джерела права

Впишіть у зошит задані в тексті джерела права та схарактеризуйте кожне з них своїми словами, наводячи приклади.

Щоб правові норми стали відомими тим учасникам суспільних відносин, чию поведінку вони покликані регулювати, їх мають певним чином оформити у **джерела права**.

Що ви знаєте про наведені нижче джерела права? Порівняйте свої думки з текстом пункту параграфа.

ДЖЕРЕЛА ПРАВА

державно-офіційні способи закріплення і зовнішнього прояву правових норм

Правовий
звичай

Нормативно-
правовий акт

Правовий
договір

Правовий
прецедент

Одне із найдавніших джерел права – *правовий звичай*. Особливість правового звичаю полягає в тому, що держава надає йому статусу норми права (наприклад, закріплення у трудовому законодавстві свята Різдва як неробочого дня).

Норми права, оформлені у вигляді офіційних документів державних органів, називають *нормативно-правовими актами*. Їх приймає за встановленою процедурою уповноважений орган держави. Нормативно-правові акти мають офіційну назву (закон, постанова, наказ, рішення), у них зазначено орган, який їх ухвалив, дату прийняття й те, коли вони набувають чинності, а також порядковий номер. Правові акти – найпоширеніші джерела (форми) права як в Україні, так і в решті держав світу.

До джерел права належить *правовий договір* – документ, створений за взаємною домовленістю суб'єктів, що забезпечується державою (наприклад, колективний договір між адміністрацією і колективом підприємства у трудовому законодавстві). Правові договори (угоди, пакти) – це також джерела міжнародного права (приміром, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права).

Правовий *прецедент* як джерело права – це рішення суду з конкретної справи (адміністративної або кримінальної), яким суди держави послуговуються у розв'язанні аналогічних справ. Це джерело права характерне для Великої Британії, США, Австралії. До джерел права України правовий прецедент не належить.

3. Як побудовано систему права

Прочитайте текст і порівняйте основні поняття: «система права», «галузь права», «інститут права».

Право як цілісна, внутрішньо узгоджена система загальнообов'язкових правил поведінки має певну структуру. *Система права* складається з таких елементів, як *норма права*, *галузь права* й *правовий інститут*.

Норми права – первинний елемент цієї системи. На них поширюються загальні ознаки та властивості права.

За видами суспільних відносин, що стають предметом їхнього регулювання, правові норми об'єднують у **галузі права**. Наприклад, майнові відносини регулює цивільне право, відносини в процесі праці – трудове, а в сфері публічного управління – адміністративне право.

До основних галузей права України належить конституційне, цивільне, трудове, сімейне, адміністративне, кримінальне та ін.

Ще один складник системи права – *правовий інститут*. У перекладі з латини це слово означає «встановлення», «установа».

Наприклад, інститут громадянства, інститут шлюбу, інститут права власності.

Норма права – це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, чинне в часі й просторі, що встановлює і охороняє від порушень заходами примусу держава.

Галузь права – це сукупність норм права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин певними методами.

Правовий інститут – виокремлена група норм права, які регулюють суспільні відносини у певній сфері.

4. Якою є система законодавства

Випишіть із тексту нові для вас поняття і поясніть значення кожного з них своїм однокласникам і однокласницям.

Поняття «**законодавство**» у широкому сенсі означає сукупність усіх чинних у державі нормативно-правових актів (законів, постанов, наказів тощо).

Законодавство – це не проста сукупність нормативно-правових актів, а їхня **система**, що має складну, зокрема горизонтальну та вертикальну, структуру. Горизонтальна структура законодавства пов'язана з розподілом нормативно-правових актів держави за галузевою ознакою (наприклад, конституційне законодавство, адміністративне законодавство, трудове законодавство, екологічне законодавство тощо). Натомість вертикальна (ієрархічна) структура законодавства зумовлена юридичною силою нормативно-правових актів.

Нормативно-правові акти за юридичною силою поділяють на дві групи: закони і підзаконні акти. Тому решта правових актів мусять відповідати законам, не суперечити їм і узгоджуватися з ними. **Закони** держави мають *найвищу юридичну силу*. Тільки законодавчий орган може ухвалити або скасувати закон чи окремі його положення. Із усіх законів держави основний – це конституція.

У нашій державі згідно з Конституцією України закони ухвалює Верховна Рада України. Водночас їх може схвалювати і референдум – загальне голосування громадян.

Органи державної влади й місцевого самоврядування видають документи, що конкретизують і втілюють у життя положення законів, – **підзаконні акти**.

Закон – це офіційний письмовий документ, який містить норми права та регулює найважливіші суспільні відносини. Його ухвалює законодавчий орган держави або референдум.

Підзаконний нормативно-правовий акт – це документ компетентного органу держави, який ухвалюють відповідно до закону, на його основі та для його виконання.

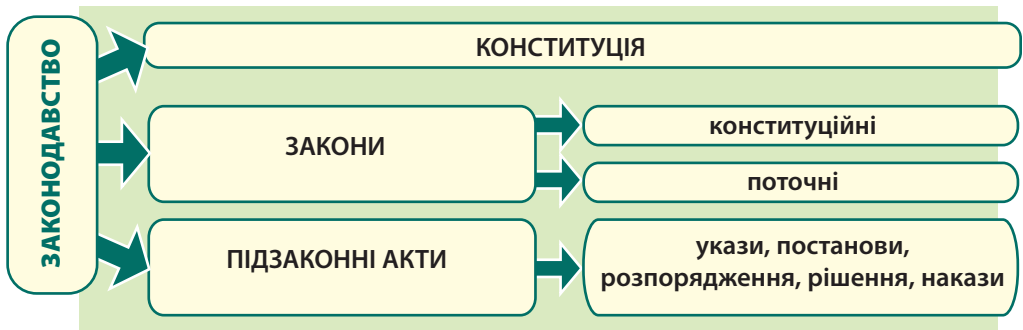

До підзаконних актів належать постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств, рішення місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування.

Від законів і підзаконних актів потрібно відрізнити індивідуально-правові акти – юридичні документи, що видають задля вирішення на їх підставі конкретних питань. Це документи застосування норм права (наприклад, рішення і вироки суду, акт помилування, рішення про удостоєння конкретної особи державної нагороди) й ті, що виникають як результат тлумачення правових норм (приміром, рішення Конституційного Суду).

У групах, скориставшись схемою, поясніть поняття «система законодавства».

Перепишіть у зошит подані нижче нормативно-правові акти, розставляючи порядкові номери в послідовності, що відповідає їхній юридичній силі.

...) наказ Міністерства освіти і науки; ...) Закон України; ...) Конституція України; ...) розпорядження Кабінету Міністрів України; ...) указ Президента України; ...) постанова Верховної Ради України; ...) рішення місцевої державної адміністрації.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Чим право відрізняється від інших соціальних норм?
2. Які є основні джерела права?
3. Що таке система права та з яких елементів вона складається?
4. Що називають системою законодавства?
5. Визначте, до якої галузі права належать норми, що регулюють правові відносини: а) між патрульним поліцейським і водієм-порушником правил дорожнього руху; б) між роботодавцем і працівником; в) між продавцем і покупцем; г) між кандидатом у Президенти України і виборцями; д) між матір'ю, батьком і дитиною.

6. Чим галузь права відрізняється від правового інституту?
7. Як співвідносяться між собою поняття «право» і «закон»? Порівняйте їх, використовуючи такі підказки: форма вираження норм; система норм; структурні елементи – норми права; структурні елементи – розділи, статті, приписи; загальнообов'язкова дія; певна юридична сила.

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття і терміни теми. Поясніть 2–3 із них.
2. Чи є джерелом права: підручник з конституційного права для студентів юридичного факультету університету; підручник із основ правознавства для 9-го класу; письмове роз'яснення адвоката положень нормативного акта? Свою відповідь поясніть.
3. У будь-якому джерелі знайдіть інформацію про нормативно-правові акти, скориставшись наведеними нижче порадами. Запишіть інформацію в зошит за схемою:

Назва документа	Який орган ухвалив	Чого і кого стосується

Добрі поради

Якщо вам знадобиться інформація щодо нормативно-правових актів, пам'ятайте:

- усі правові акти публікують в офіційних виданнях «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Відомості Верховної Ради України», «Вісник Конституційного Суду України»;
- тексти законів, указів, постанов, рішень можна знайти на сайтах відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- на офіційному сайті Верховної Ради України www.rada.gov.ua розміщено чинні закони, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а також правові акти, що втратили чинність;
- юридичні документи містяться в комп'ютерних інформаційних правових системах, записаних на спеціальних CD-носіях;
- знайти правовий документ в Інтернеті або на диску можна як за його назвою, так і за ключовими словами або коротко описаною ситуацією;
- комп'ютерні бази даних містять також коментарі фахівців, статті з юридичних питань, зразки заяв, скарг, договорів, приклади із судової практики тощо.

§5. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ В ЖИТТІ ЛЮДЕЙ

1. Які є соціальні норми.
2. Яке значення норм права в житті суспільства.
3. Чому правові норми важливі для кожного з нас.

1. Які є соціальні норми

Які види соціальних норм вам відомі? Коли виникли ці соціальні норми? Як люди відповідають за їх порушення? Яке значення мають соціальні норми для людей?

Прочитайте наведені нижче соціальні норми і визначте, до якого виду вони належать. Поясніть свою думку.

1. У громадському транспорті поступайтеся місцем людям похилого віку.
2. За злочин відповідають особи, яким до його вчинення виповнилося шістнадцять років.
3. Не кажіть неправди.
4. Переходьте вулицю у визначеному місці.
5. Не крадіть.
6. Не залишайте друзів у біді.
7. Вітайте рідних з Новим роком і днем народження.
8. Конституційний обов'язок кожного громадянина – сплата податків.
9. Любіть ближнього свого, як самого себе.

*В українській мові слово «право» має кілька значень – ним позначають і можливості людини, і систему правил, санкціонованих державою. Натомість в англійській використовують два слова: *right* (право) і *law* (закон). Порівняйте наведені нижче твердження і поясніть, чи відрізняється в них слово «право» за змістом. Якщо так, то як саме:*

- а) право – це система загальнообов'язкових правил поведінки;
- б) у правоохоронній сфері спеціальні органи забезпечують дотримання публічної безпеки і порядку;
- в) правозахисні організації опікуються захистом прав людини.

2. Яке значення норм права в житті суспільства

Перепишіть у зошит текст, вставляючи пропущені слова, які подано нижче.

Право – це різновид ... норм. Воно регулює ... людей і не стосується їхніх думок і почуттів.

Право постало пізніше за мораль, але воно тісно пов'язане з ... нормами й ґрунтується на них. Тож мораль допомагає ... нормам встановлювати справедливість у суспільстві, забороняючи, наприклад, те саме, що й правові ... : жорстокість, крадіжку, зраду, наклеп, продажність тощо. Так само, як колись у людей з'явилася потреба в колесі та хлібі, на певному етапі еволюції людського суспільства виникла потреба в ... , що було, є й залишається одним із значущих засобів упорядкування ... відносин.

Слова: *суспільні, діяння, норми, право, моральні, правові, соціальні.*

У групах прочитайте текст і визначте, які соціальні норми необхідні для врегулювання описаної ситуації. Свою відповідь поясніть іншим групам.

ЯБЛУНЕВИЙ САД

На збори племені прийшли шість осіб, троє з яких були господарями яблуневих садів, а троє інших – крали в них яблука. Вони звернулися до старійшини зі своїми історіями, де сюжет однаковий, а фінал – різний:

- перший господар відпустив крадія яблук;
- другий господар побив крадія;
- третій господар яблуневого саду відібрав у крадія яблук його майно.

Крадії запитали старійшину:

«Як це? За однаковісіньку провину нас покарано по-різному! Розсуди нас, як судили наші предки!»

А старійшина їм у відповідь:

«Раніше у нас не було яблуневих садів та їхніх господарів!..»

Пригадайте і поясніть ознаки правової норми:

Норми права встановлює (санкціонує) держава. Це означає...

Правова норма має загальну дію. Це означає...

Правова норма формально визначена. Це означає...

Правова норма – загальнообов'язкове правило поведінки. Це означає...

Правова норма охороняється від порушень заходами державного примусу.

Це означає...

Серед усіх соціальних норм найбільш поширені й суспільно значущі – це мораль і право. Порівняйте їх, заповнивши в зошиті таблицю.

Запитання для порівняння	Норми моралі	Норми права
Коли виникли		
Що регулюють		
Де існують		
Чим підтримуються		
Ступінь обов'язковості		
Наслідки порушення		

У групах прочитайте статтю Конституції України. Поясніть значення зафіксованої в ній норми у житті суспільства.

Із Конституції України

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

3. Чому правові норми важливі для кожного з нас

На основі тексту доведіть, що правові норми важливі для кожного з нас. Скористайтесь наведеними нижче порадами.

Добрі поради

Якщо вам потрібно захистити свою позицію, довести щось, формулюйте відповіді за методом «Прес», дотримуючись такої послідовності:

Позиція: я вважаю...

Пояснення: тому що...

Приклади: наприклад...

Висновок: отже...

Норми права як моделі, зразки поведінки людей у типових, повторюваних, значущих для суспільства ситуаціях передбачають жорстко розписану поведінку у вигляді певних прав та обов'язків. Наприклад, у нормі, яка регулює звернення громадян до суду за захистом власних прав, встановлено, що громадянин має право подати до суду позовну заяву, а суд повинен її прийняти.

Норми права виходять із формальної рівності між тими, на кого поширюється їхня дія. Приміром, наше виборче законодавство закріплює за всіма громадянами рівне право на один голос, незалежно від того, хто цей виборець. Норма права не може діяти інакше, бо тут вона охороняє й виражає інтереси кожного виборця, а їхні інтереси рівні.

Можна сказати, що норма права покликана врівноважувати взаємні інтереси: якщо хочеш, щоб задовольняли твій інтерес, вчиняй так само стосовно тих, хто тебе оточує. Зовнішня примусова сила має знадобитися лише в разі спроби однієї зі сторін порушити встановлену нормою права рівновагу або тоді, коли хтось не бажає діяти справедливо. Отже, норми права визначають межі свободи і рівність людей у реалізації й захисті їхніх інтересів.

Так само, як погодні умови кожної пори року різні, норми права різняться за характером правил поведінки, що містяться в них. Є норми, що встановлюють обов'язок: *ти мусиш зробити так, а не інакше*. Наприклад, у статті 51 Конституції України зазначено, що батьки зобов'язані утримувати своїх дітей до їхнього повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Є й такі, що надають нам права, тобто уповноважують діяти певним чином, робити конкретні дії для задоволення своїх потреб: *ти можеш чинити ось так*. Скажімо, стаття 42 Конституції України стверджує, що кожен має право на не заборонену законом підприємницьку діяльність.

Безумовно, є й правові норми, які забороняють вчиняти недозволені дії чи зловживати своїми можливостями (правами): *не роби цього*. Наприклад, стаття 30 Конституції України попереджає, що не допускається проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Життя суспільства загалом і кожної людини зокрема надзвичайно різноманітне. А тому норм права сила-силенна. При цьому це не застигли раз і назавжди вказівки – правові норми змінюються й удосконалюються разом зі змінами в суспільстві.

У групах прочитайте висловлювання про право. Поміркуйте, як ви розумієте кожне з них. Яке ваше ставлення до цих думок? Представте ваші міркування іншим групам.

А. «У всіх справах, особливо у праві, треба пам'ятати про справедливість».

(Латинський вислів)

Б. «Головний і найістотніший зміст права становить свобода».

(Богдан Кістяківський, український правознавець, філософ і соціолог)

В. «Братайся не з тим, хто зло ховає,
Знай: добрий лише добро в серці має.
Ти завжди роби не як вітрогони,
А як тебе вчать мудротні закони».

(Григорій Сковорода, український філософ, письменник, педагог)

Г. «Якщо люди не можуть дати силу праву, вони дають право силі».

(Блез Паскаль, французький математик, фізик, філософ)

Д. «Ми в нашому суспільному житті... так призвичаїлися до існування правил і норм, які врегульовують нашу поведінку і наші взаємовідносини з іншими, що не думаємо про них... виконуючи їх чи підлягаючи їм та керуючись ними раз по раз цілком механічно».

(Лев Окіншевич, український правознавець)

Перевірте засвоєне на уроці

Пригадайте свою роботу на уроці. У зошиті, зберігаючи нумерацію пунктів, оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтеся з такими твердженнями (2 бали – повністю погоджуюся, 1 – частково, 0 балів – зовсім не погоджуюся).

№ з/п	Твердження	Бали
1.	Я знаю, що таке соціальні норми	
2.	Я вмію порівнювати соціальні норми	
3.	Я знаю особливості норм права	
4.	Я знаю види правових норм	
5.	Я вмію описувати основні ознаки права	
6.	Я можу висловити думку щодо важливості права в житті людини, суспільства, держави	

Домашнє завдання

Напишіть короткий (до 100 слів) твір-роздум на тему «Якою є роль норм права у житті суспільства та моєму особистому».

Добрі поради

Як написати твір-роздум

1. Перед написанням твору визначте власний підхід до заявленої теми. Обміркуйте, на чому ви акцентуватимете й що доводитимете або спростовуватимете.
2. Пам'ятайте, що основні складники твору-роздуму такі: формулювання власної позиції, аргументи на її підтримку, приклади, що ілюструють аргументи, висновки.
3. Уявіть запитання, які поставили б вам люди з теми твору-роздуму, та спробуйте відповісти на них:
  - яка ваша позиція?
  - чому ви обрали саме таку позицію?
  - які ваші основні аргументи?
  - які приклади підтверджують ваші висновки?Довго не роздумуйте і запишіть відповіді на ці запитання.
4. Уникайте занадто довгих цитат, загальних слів і фраз. Намагайтеся зацікавити ймовірного читача змістом і логікою викладу ваших думок.

- 5. Розпочніть із чіткого вступу, далі перейдіть до основної частини й завершіть лаконічним висновком. Під час написання твору-роздуму не відхиляйтеся від теми!
- 6. Будьте переконливими у своїх аргументах, вірте в те, що викладаєте на папері.
- 7. Перечитайте свою роботу. Приберіть повтори, попрацюйте над занадто короткими чи занадто довгими реченнями. Прочитайте написане вголос та оцініть свою роботу з погляду сприйняття.

Якщо ви хочете поглибити свої знання й уміння

Подумайте над такими запитаннями й обговоріть їх з однокласниками та однокласницями:

1. Яка, на вашу думку, роль держави як суспільно-політичного утворення в сучасному світі?
2. Чи є необхідність виокремлення додаткових гілок державної влади до тих, що вже існують?
3. Чим є реалізація принципу поділу влади: єдністю влади чи автономністю (незалежністю) її гілок?
4. Як співвідносяться суверенітет народу та державний суверенітет?
5. Чим, на вашу думку, викликана поява нових галузей права в Україні – вимогами сучасності чи недосконалістю правового регулювання?

Викладіть свої думки з проблемного питання в невеличкому (не більше 100 слів) правовому творі-роздумі:

1. Верховенство права і правова держава: питання співвідношення.
2. Громадянське суспільство і правова держава: проблема взаємодії.
3. Шляхи формування правової держави в Україні.
4. Європейський Союз: федерація чи конфедерація.

2.

Розділ

ПРАВОВІДНОСИНИ. ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

«Порушення – відповідальність»

Розробіть опитувальник на тему «Як співвідносяться правопорушення і юридична відповідальність», поставивши запитання на кшталт:

- Чи знаєте ви, що таке правопорушення?
Як би ви визначили це поняття?
- Свідками яких правопорушень ви були (2–3)?
- Чи доводилося вам порушувати правові норми?
За яких обставин це відбувалося?
- Чи знали ви, що порушуєте приписи закону?
- Що, на вашу думку, змушує людей вчиняти правопорушення?
- Як люди відповідають за правопорушення?
- Чи можете ви визначити поняття «юридична відповідальність»?
- Чому положення щодо юридичної відповідальності за правопорушення закріплені в законах?
- Чи знаєте ви про те, з якого віку настає юридична відповідальність за вчинене правопорушення?

Працюючи в малих групах, проведіть соціологічне опитування учнів різних класів вашої школи (наприклад, 4, 8, 10). Опрацюйте результати опитування і зробіть висновки про рівень правової обізнаності учнів вашої школи з проблеми проекту. Викладіть ці результати у невеличкому (не більше ніж 1,5 сторінки) звіті з використанням таблиць, діаграм або графіків. Оприлюдніть результати проекту на сайті школи чи у стіннівці.

§6. ЩО ТАКЕ ПРАВОВІДНОСИНИ

1. У чому особливості правовідносин.
2. Що утворює склад правовідносин.
3. Що таке юридичні факти.

1. У чому особливості правовідносин

Наведіть приклади суспільних відносин. Поясніть, чим правові відносини відрізняються від інших видів суспільних відносин.

З-поміж безлічі суспільних відносин (економічних, релігійних, моральних тощо) для кожної людини неабияк важливі правові. Саме в них норми права ніби «оживають» – перетворюються на конкретні права й обов'язки кожного з нас у стосунках із іншими людьми, організаціями, державними органами. Ми щодня вступаємо в різні правовідносини, навіть не помічаючи цього. Однак взаємні права й обов'язки продавця і покупця, працівника і роботодавця, подружжя, батьків і дітей, перевізника і пасажира визначено відповідними правовими нормами. Правовідносини існують і тоді, коли хтось дарує якусь річ, здає багаж на зберігання до камери схову, купує туристичну путівку, оформлює субсидію чи пенсію тощо.

Правовідносини – це суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких наділені певними правами й обов'язками.

Правові відносини важливі для нас усіх, оскільки через них проявляється основне

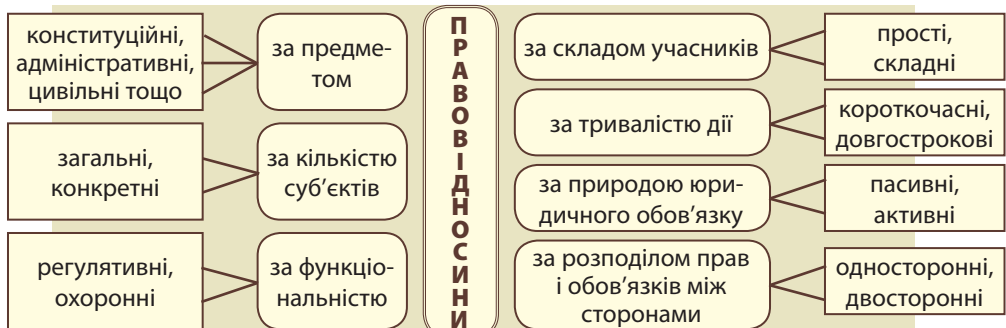
призначення права – впорядковувати й урегульовувати суспільні відносини, які цього потребують.

Правовідносини відрізняються від інших суспільних відносин тим, що вони:

- відображають зв'язок людей у суспільстві;
- виникають на основі приписів норм права і регулюються ними;
- передбачають права і обов'язки їх учасників;
- охороняються державою так само, як і право.

Наведіть 1–2 приклади правовідносин та схарактеризуйте їх за наведеними в схемі критеріями.

2. Що утворює склад правовідносин

Визначте і поясніть кожен із елементів структури правовідносин.

Правові відносини мають певну структуру, до якої належать: *суб'єкти* – учасники, сторони правовідносин; *об'єкти* – реальні соціальні блага, що задовольняють інтереси й потреби осіб, на які спрямовано їхні дії; *зміст правовідносин* – поєднання суб'єктивних прав, юридичних обов'язків (юридична сторона) та поведінки суб'єктів (фактична сторона).

Людина як учасник правовідносин – це *фізична особа*, тобто така, що фізично існує. А організація (установа, підприємство тощо), яка зареєстрована у встановленому законом порядку і бере участь у правовідносинах, – це *юридична особа*.

Найважливіші властивості учасників (суб'єктів або сторін) правовідносин – їхні *правоздатність* (можливість мати права й обов'язки) і *дієздатність* (можливість реалізовувати свої права й обов'язки). Разом вони становлять *правосуб'єктність* особи.

Правоздатність – це юридична можливість особи користуватися конкретним, встановленим законом правом. Утім, не всі суб'єкти з тих або тих причин реалізують ці можливості. Скажімо, всі мають право влаштуватися на роботу, укласти шлюб, придбати будь-яку річ, але не кожен це робить. Правоздатністю людина наділена з народження й втрачає її по смерті.

Дієздатність – це надана суб'єктові можливість самостійно реалізовувати свої права й обов'язки. Її обсяг у фізичної особи залежить від віку та особистих властивостей – здатності до усвідомлених дій, розуміння їхніх наслідків і значення.

Ви знаєте, що фізичні особи народжуються і помирають. А от юридичні – створюються і ліквідовуються. Їх також наділено правоздатністю і дієздатністю. Але правоздатність і дієздатність юридичних осіб виникають одночасно з моменту легалізації державою (реєстрації або затвердження статуту) та реалізуються через їхні органи. Юридичні особи мають право займатися тими видами діяльності, задля яких їх створювали і які зафіксовано в їхньому статуті чи установчому договорі.

У правовідносинах суб'єкти наділені не лише правоздатністю і дієздатністю, а й конкретними суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, зумовленими цими правовідносинами. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки відображають *зміст правовідносин*. Вони характеризують юридичний зв'язок між суб'єктами. Наприклад, на ринку покупець домовляється з продавцем про товар та його ціну. Це договір купівлі-продажу, де в кожній зі сторін виникають взаємні права й обов'язки: продавець зобов'язаний передати предмет договору покупцеві й має право на певну суму грошей, у яку оцінено цю річ; натомість покупець зобов'язаний сплатити за товар і має право на річ, яку придбаває.

Що ж до *об'єктів правовідносин*, то це блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини. Ними можуть бути речі, гроші, рухоме й нерухоме майно, немайнові блага (життя, честь, ділова репутація людини, публічний порядок та інше), результати дій, послуги тощо.

У групах, скориставшись схемою, проілюструйте прикладами складові правовідносин.
Представте результати своєї роботи іншим групам.

3. Що таке юридичні факти

Визначте, що таке юридичні факти. Випишіть у зошит зазначені в тексті юридичні факти й, наводячи приклади, схарактеризуйте кожен із них своїми словами.

Для того щоб почав функціонувати механізм правовідносин, потрібен певний привід. Виникнення, зміна й припинення правовідносин пов'язані з конкретними життєвими обставинами, в яких опиняються суб'єкти правовідносин. Такі обставини називають **юридичними фактами**. Вони зумовлюють правові наслідки, конкретизують зміст взаємних прав і обов'язків сторін.

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, що призводять до виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Юридичні факти виникають навколо нас постійно. Багато з них залежать від внутрішнього бажання або спонукання людини. Приміром, купимо ми чи не купимо якусь річ, залежить від нашої волі. Натомість юридичним фактом, який спричиняє, змінює або припиняє правовідносини, буде і стихійне лихо, й народження дитини, і смерть людини.

Юридичні факти, які виникають поза волею людини, називають **подіями**, а ті, що постають унаслідок вольової поведінки особи, – **діями**.

Дії осіб також бувають різними: одні відтворюють закладений у нормі права зразок поведінки і є правомірними, інші – порушують приписи правових норм (їх називають правопорушеннями). При цьому вчинення правопорушення особою – це також юридичний факт.

Визначте, які з юридичних фактів – дії, а які – події. Виокреміть правомірні та протиправні дії. Свою думку поясніть.

- А. Укладання договору оренди земельної ділянки між односельцями.
- Б. Сходження снігової лавини, що зруйнувала будівлі туристичної бази.
- В. Загибель у ДТП особи, яка має договір банківського кредиту.
- Г. Викрадення підлітком гаманця з валізи жінки.
- Д. Народження у подружжя двійні.
- Е. Реєстрація шлюбу між громадянином України і громадянкою Польщі.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які суспільні відносини називають правовими? У чому полягають їхні особливості?
2. Які елементи становлять структуру правовідносин?
3. Що таке юридичні факти? Як вони пов'язані з правовідносинами?
- .....
4. Проаналізуйте наведені ситуації, визначивши елементи правовідносин:
  - А. Анатолій подав заяву про прийом на роботу.
  - Б. Дмитрові на день народження батьки подарували велосипед.
  - В. Тетяна придбала у книжковому магазині юридичну енциклопедію.
  - Г. Олесь з необережності завдала легких тілесних ушкоджень Єлизарові.
5. Поставте одне одному 2–3 запитання за темою уроку. Найцікавіше з них і відповідь на нього запишіть у зошит.

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття теми. Поясніть кілька з них.
2. Доведіть, використовуючи ознаки правовідносин, що, купуючи товар у магазині, ви вступаєте у правові відносини. Зобразіть схематично або у вигляді малюнка їхню структуру.
3. Пригадайте свій учорашній день (або попросіть одного з членів вашої родини коротко описати свій). Віднайдіть приклади правовідносин. Запишіть у зошит учасників цих правовідносин і те, з чого вони виникли.

§7. ЩО ТАКЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ

1. Які ознаки правопорушення.
2. Які є види правопорушень.
3. Що утворює склад правопорушення.

1. Які ознаки правопорушення

Поставте до тексту 2–3 відкриті та 2–3 закриті запитання.
Скористайтеся наведеною нижче пам'яткою.

Добрі поради

Для успішного спілкування і навчання важливо навчитися ставити відкриті й закриті запитання.

Закриті запитання передбачають короткі точні відповіді, здебільшого з одного-двох слів.

Наприклад: *Вам подобається сьогоднішня погода? Скільки ніг у коня?*

У спілкуванні закриті запитання доречні на початку розмови або для отримання, уточнення якоїсь інформації, щоб використати її в подальшій розмові. У навчанні закриті запитання корисні для визначення того, що ми знаємо з цієї проблеми, як оцінюємо свої знання або досвід.

Відкриті запитання або не мають однозначних відповідей, або передбачають певну кількість відповідей, іноді навіть протилежних за змістом.

Скажімо: *Яка погода найкраща? У чому сенс життя?*

Ставити такі запитання надзвичайно важливо, оскільки вони спонукають нас до обдумування складних проблем, міркувань, проведення досліджень. Відкриті запитання передбачають розгорнуту відповідь із висунуттям кількох версій чи ідей або обґрунтуванням однієї з них як власної позиції. Вони дають вам змогу отримати максимум інформації, показати співрозмовникові, що ви зацікавлені в його словах і прагнете дізнатися більше.

Задовольняючи власні потреби та інтереси, людина вчиняє конкретні дії або утримується від них, тобто певним чином поводить. Більшість із нас свідомо й без примусу дотримується приписів закону. Однак почасти люди порушують норми права та діють протиправно. Наприклад, водій перевищує швидкість або зловмисник викрадає чужу річ. Інколи протиправною стає мова людини, коли вона ображає когось, зводить наклепи чи погрожує іншим. Навіть пасивну поведінку (бездіяль-

ність) можна визнати протиправною, якщо особа не чинить дій, яких вимагають від неї норми права. Наприклад, батьки не виконують своїх обов'язків з утримання дитини, платник податків не сплачує їх, рятувальник не надає допомогу тим, хто опинився в зоні стихійного лиха.

Правопорушення – це діяння особи (фізичної чи юридичної), що проявляється в її поведінці й сприймається оточенням як дія чи бездіяльність. Перша ознака правопорушення – **протиправність** такого діяння.

Інша ознака правопорушення – спричинення **шкоди** особистим чи суспільним інтересам і благам, що захищають норми права. Вона може бути фізичною, майновою або моральною.

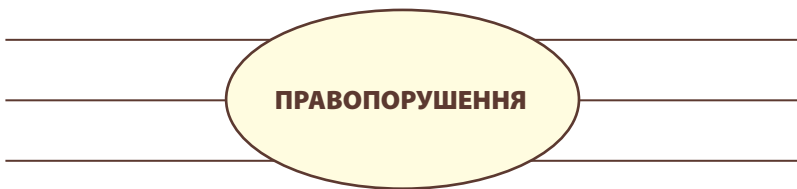
А чи може статися так, що шкоди завдано, а правопорушення немає? Уявімо, що у водія автобуса стався серцевий напад і він знепритомнів під час керування. Пасажири зазнали травм. Шкоди завдано. А чи є в цьому вина водія? Звісно, немає. Отже, ознакою правопорушення буде **вина** того, хто його вчинив.

Зрештою, правопорушення – це **діяння особи**, здатної нести юридичну відповідальність. Наприклад, притягнути людину до кримінальної відповідальності за вчинений злочин можна, коли вона досягне *певного віку* на момент вчинення злочину (зазвичай 16 років). Крім того, вона має бути *осудною*, тобто за своїм психічним станом під час вчинення злочину здатною усвідомлювати свої дії чи бездіяльність і керувати ними.

Правопорушення – це протиправне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) особи, що спричиняє юридичну відповідальність.

У зошиті впишіть у схему ознаки правопорушення та поясніть їх.

Визначте, чи можна вважати правопорушеннями описані вчинки. Поясніть свою думку однокласникам і однокласницям, аргументуючи її за методом «Прес».

- А. Павло перейшов дорогу в невстановленому місці.
- Б. Раїса не поступилася бабусі місцем в автобусі.
- В. Двоє підлітків, запускаючи феєрверк на околиці села, випадково спалили стіг сіна.
- Г. Єва не прийшла на урок хімії з поважних причин.
- Д. Любомир на роликівих ковзанах причепився до вантажівки, щоб покататися.

2. Які є види правопорушень

Прочитайте текст, назвіть види правопорушень та поясніть на прикладах відмінність між ними.

Залежно від ступеня суспільної шкідливості правопорушення можуть бути **проступками** або **злочинами**. Наприклад, водій керував автомобілем у стані сп'яніння – це адміністративний проступок; а якщо він перевищив швидкість, що призвело до загибелі людини, то йдеться про злочин.

Правопорушення поділяють на окремі види за сферами суспільних відносин, що регулюються відповідними галузями права. З-поміж правопорушень розрізняють:

- *цивільні* (у цивільному праві) – невиконання або неналежне виконання зобов'язань, пошкодження майна, заподіяння моральної шкоди;
- *адміністративні* (в адміністративному праві) – посягання на порядок управління, публічний порядок, порушення природоохоронних норм, правил дорожнього руху тощо;
- *дисциплінарні* (у трудовому праві) – порушення трудової, службової, військової дисципліни;
- *матеріальні* (у трудовому праві) – пошкодження майна роботодавця;
- *кримінальні* – злочини і правопорушення, передбачені Кримінальним кодексом України.

У групах проаналізуйте наведені ситуації і поясніть, які діяння – проступки, а які – злочини. Спробуйте визначити, до якого виду належать зазначені проступки.

Порівняйте результати своєї роботи з текстом пункту параграфа.

Представте результати своєї роботи іншим групам.

- 17-річний Василь передав Вірі значну суму грошей і попросив придбати йому спортивний велосипед відомої фірми. Однак ані грошей, ані велосипеда Василь так і не дочекався.
- 16-річний Микола, не маючи посвідчення водія, роз'їжджав на автівці свого батька вулицями міста.
- 14-річний Іван вихопив із рук перехожого мобільний телефон і кинувся навтьоки.
- Ольга, сортувальниця товарів на складі, не виконала доручену їй роботу вчасно.
- Степан, кур'єр з доставки піци, не впорався з керуванням моторолером, унаслідок чого пошкодив транспортний засіб і зіпсував піцу.

3. Що утворює склад правопорушення

Випишіть у зошит названі в тексті елементи складу правопорушення та, наводячи приклади, схарактеризуйте їх своїми словами.

Щоб з'ясувати, чи вчинено протиправне діяння, існує юридична модель **складу правопорушення**. Це сукупність обов'язкових елементів, що визначають діяння як правопорушення.

Склад правопорушення містить такі елементи: **об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона**.

Усе, що є об'єктами правовідносин (особисті, соціальні, матеріальні й нематеріальні блага), може стати об'єктами правопорушень. *Об'єкт правопорушення* – це захищені правом суспільні відносини, блага, яким завдано шкоду. Наприклад, порушене право власника на володіння майном або право позичальника на одержання грошей.

Зовнішній прояв протиправного діяння – це *об'єктивна сторона правопорушення*. Вона визначає, якою була діяльність/бездіяльність суб'єкта правопорушення і як саме він вчиняв це діяння. До об'єктивної сторони правопорушення належать безпосередньо протиправне діяння, шкідливий чи небезпечний його результат і, як правило, причиновий зв'язок між діянням і результатом.

Суб'єкт правопорушення – це особа, яка його вчинила. Суб'єктами кримінального, дисциплінарного, матеріального правопорушення можуть бути лише фізичні особи, цивільного – фізичні та юридичні, адміністративного – переважно фізичні особи, а в окремих ситуаціях, передбачених законодавством, і юридичні особи (скажімо, порушення правил пожежної безпеки, невиконання вимог щодо охорони праці, порушення законодавства про захист прав споживачів).

Як ви вже знаєте, важливий фактор, що визначає здатність фізичної особи відповідати за вчинене правопорушення, – *досягнення певного віку* (приміром, в адміністративному праві – 16 років). Окрім цього, вона має перебувати в *стані осудності*, тобто усвідомлювати свої діяння і керувати ними. Натомість у разі певного хворобливого стану, що зачіпає психіку, за умови, що суд визнає таку особу неосудною, її не притягують до юридичної відповідальності.

До суб'єктивної сторони правопорушення належить особисте ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Це *вина* (внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого нею правопорушення та його наслідків), *мотив* (внутрішні спонукання, якими суб'єкт керувався під час правопорушення, наприклад, убивство з корисливих мотивів) і *мета* (результат, якого він прагнув, наприклад, убивство задля приховання іншого злочину).

Основна ознака суб'єктивної сторони правопорушення – **вина**. Якщо людина усвідомлює протиправність свого діяння та його шкідливі наслідки, але бажає чи свідомо допускає настання таких наслідків, – це *умисне правопорушення* (як-от крадіжка). А якщо вона легковажно сподівалася уникнути шкідливих наслідків свого діяння або навіть не передбачала їх, хоча й мала б передбачити, – тоді йдеться про вчинення правопорушення з *необережності* (пожежа в лісі, яка виникла через розведення туристом багаття).

З'ясування складу правопорушення як підстави юридичної відповідальності має важливе значення. Адже якщо немає принаймні одного з обов'язкових елементів складу правопорушення, юридична відповідальність зазвичай не настає.

На основі тексту параграфа зобразіть схематично склад правопорушення.
Придумайте приклад правопорушення та, користуючись схемою, поясніть його склад.
Представте результати своєї роботи своїм однокласникам і однокласницям.

У групах проаналізуйте правову ситуацію, скориставшись поданими нижче порадами. Уявіть себе суддею, якому доручено розглянути цю справу. Складіть список основних запитань, які ви як суддя ставитимете під час судового засідання. На основі відповідей на них визначте склад правопорушення.
Представте результати своєї роботи іншим групам.

«ЛЕГКІ» ГРОШІ

15-річна Люся, яка живе з бабусяю, потребувала кишенькових грошей. Щоб роздобути їх, Люся під час уроку фізкультури поцупила із заплічника свого однокласника Кузьми флешку, щоб згодом продати її сусідському хлопцеві.

Добрі поради

Аналізуйте правову ситуацію в такій послідовності

- **Факти:** Що відбулося? Хто учасники ситуації? Що про них відомо? Які факти важливі, а які – другорядні?
- **Проблеми:** Які інтереси сторін (фігурантів)? У чому полягає конфлікт? Яке питання необхідно вирішити для врегулювання ситуації? Які положення закону(ів) потрібно застосувати?
- **Аргументи:** Які ваші аргументи (зокрема, положення законодавства) на захист інтересів кожної зі сторін (фігурантів) ситуації?
- **Рішення:** Хто має врегулювати ситуацію? Яким може бути рішення? Чому ви так думаєте? Які наслідки матиме це рішення? Які ще способи врегулювання ситуації ви можете запропонувати?

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке правопорушення?
2. Які основні види правопорушень?
3. Які елементи утворюють склад правопорушення?
4. Визначте, до якого виду правопорушень належать такі діяння: проїзд без квитка в громадському транспорті; запізнення на роботу працівника без поважних причин; давання хабара; пошкодження велосипеда внаслідок невдалого маневру водія; наруга над могилою.
Чи є серед перелічених діянь злочини?

5. Сформулюйте і запишіть власний висновок про причини правопорушень та їхні наслідки для суспільства.
6. Порівняйте склад правопорушення і склад правовідносин. Яке значення має з'ясування складу правопорушення?
7. Назвіть форми вини й наведіть приклади.

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття, які ви вивчили в цій темі. Поясніть кілька з них.
2. Придумайте приклади різних видів правопорушень з огляду на ступінь суспільної шкідливості та сфери суспільних відносин. Запишіть їх у зошит.
3. Порівняйте за визначеними вами показниками поняття (на вибір):
  - а) проступок і злочин;
  - б) суб'єкт і об'єкт правопорушення.
4. Перегляньте друковані ЗМІ або інтернет-видання за минулий тиждень і знайдіть публікації (опис, повідомлення, репортаж) про вчинення правопорушення. Підготуйте короткий огляд за схемою:

Назва джерела	Яке правопорушення вчинено	Які наслідки правопорушення

5. Поміркуйте над висловлюванням німецького правника XIX ст. Рудольфа Ієрінга та запишіть свої думки з цього приводу в зошит.
«Якби мені довелося оцінити два положення: “не чини беззаконня” і “не терпи беззаконня” за їхньою практичною важливістю для спільноти, то, як на мене, на першому місці має стояти правило “не терпи беззаконня”, а “не чини” – на другому».

§ 8. ЩО ТАКЕ ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Які ознаки юридичної відповідальності.
2. Які є види юридичної відповідальності.
3. Що називають підставами юридичної відповідальності.

1. Які ознаки юридичної відповідальності

Що, на вашу думку, означає слово «відповідальність»? Чи однакове значення воно має, коли ми кажемо: «відповідальність за доручену справу» і «відповідальність за вчинений злочин»?

Визначте, що таке юридична відповідальність та які її ознаки.

Відповідальність – це особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства, що характеризується виконанням морального обов'язку й дотриманням соціальних норм.

Юридична відповідальність – це передбачена нормами права міра державного примусу, що її застосовують до особи, яка вчинила правопорушення.

Державний примус – це психологічний або фізичний вплив державних органів (посадовців) на певних осіб з метою спонукати, примусити їх до виконання норм права.

Коли ми усвідомлено ставимося до покладених на нас чи прийнятих добровільно зобов'язань, то йдеться про відповідальність, передбачену соціальними нормами (наприклад, моральними).

Юридична відповідальність може наставати лише в разі порушення норм права, що сформульовані в законі. Вона полягає в можливості застосування до суб'єкта правопорушення заходів *державного примусу*. Це проявляється в обов'язку особи перетерпіти несприятливі для неї наслідки, визначені законом. Ці наслідки можуть бути майнові (наприклад, сплата штрафу) або немайнові (скажімо, позбавлення волі). Такий обов'язок покладає на особу компетентний орган держави (наприклад, суд).

Які ознаки юридичної відповідальності, названі в пункті параграфа, містяться в статтях Конституції? У чому полягає значення наведених положень?

Із Конституції України

Стаття 58

[...] Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 61

Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. [...]

Стаття 68

[...] Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність необхідна в ім'я справедливості, щоб особа належним чином «відплатила» за негативне (байдуже, зневажливе, іноді вороже) ставлення до людей, суспільства, держави, що виявилось у правопорушенні. Утім, це не єдине її призначення. Її функції полягають і в тому, щоб відновити порушені права, виправити й перевиховати правопорушників, запобігти вчиненню проступків і злочинів у майбутньому. Юридична відповідальність спрямована на захист прав і свобод людини, інтересів юридичних осіб, держави.

2. Які є види юридичної відповідальності

Обговоріть:

Чи впливає на притягнення до юридичної відповідальності вік правопорушників?

Як визначити, якою буде відповідальність тих, чия поведінка протиправна? Чи завжди особа відповідає за свою поведінку? Чому?

Порівняйте результати своєї роботи з текстом пункту параграфа.

Вид юридичної відповідальності залежить від того, яким є правопорушення. Якщо водій порушує правила дорожнього руху, пасажир не сплачує за проїзд у транспорті, перехожий курить у громадському місці, турист розкладає багаття в лісі у пожежонебезпечний період тощо – це адміністративні правопорушення. За їх вчинення винуватих осіб можуть притягнути до *адміністративної відповідальності* (звичай з 16 років). Якщо ж неповнолітня особа вчинить адміністративне правопорушення у віці від 14 до 16 років, то на її батьків (або тих, хто їх заміняє) можуть накласти штраф.

У разі, якщо працівник не виконав своїх трудових обов'язків або порушив трудову дисципліну, – це дисциплінарний проступок, за який настає *дисциплінарна відповідальність*.

Якщо хтось не виконав умови договору чи завдав людині, організації або державі майнових збитків (пошкоджено майно, порушено права власника), посягнув на особисті немайнові права особи (здоров'я, ділову репутацію), тоді настає *цивільно-правова відповідальність*. Вона передбачає відшкодування заподіяних збитків,

моральної шкоди, поновлення втраченого тощо. Збитки, яких завдали діти до 14 років, відшкодовуватимуть батьки. Натомість після 14-річного віку неповнолітня особа, яка має заробіток чи стипендію, мусить відшкодовувати їх самостійно. Проте якщо коштів у неї немає чи їх бракує для відшкодування спричинених збитків, цивільно-правова відповідальність покладатиметься на батьків.

У разі пошкодження працівником майна роботодавця (умисного чи з необережності) настає *матеріальна відповідальність*, передбачена нормами трудового права.

Найнебезпечніші правопорушення – це *злочини*, що тягнуть за собою *кримінальну відповідальність*. За загальним правилом до неї притягують осіб, яким на момент учинення злочину виповнилося 16 років. Утім, за деякі злочини, як-от крадіжку, розбій, грабіж, умисне вбивство, зґвалтування, незаконне заволодіння транспортним засобом, терористичний акт, бандитизм, передбачено кримінальну відповідальність осіб із 14 років.

У групі проаналізуйте ситуації та визначте:

Які правопорушення вчинили ці особи?

Який вид відповідальності, на вашу думку, передбачено за такі дії?

Чи накладатимуть на них юридичну відповідальність? Чому?

Представте результати своєї роботи іншим групам.

- A. Марійка (10 років), повертаючись із парку, вибігла на шосе. Її дії спричинили пошкодження автомобіля через маневрування водія.
- B. Віктор (15 років), катаючись на велосипеді, збив перехожого, який травмував руку.
- V. Катерина (17 років) поцупила з вітрини магазину дорогі сонцезахисні окуляри.
- Г. Валентина (16 років), яка працює на пошті сортувальницею, запізнилася на роботу з поважних причин.
- Д. Мар'ян (16 років), сперечаючись з однокласником, штовхнув його. Хлопець упав і отримав струс мозку.
- Е. Людмила (15 років) назбирала в лісі конвалій, які занесено до Червоної книги України, і торгувала ними в громадському місці.
- Є. Троє підлітків (14, 15 і 16 років) увечері зупиняли перехожих на центральному майдані міста й наполегливо просили гроші на утримання безпритульних собак.

3. Що називають підставами юридичної відповідальності

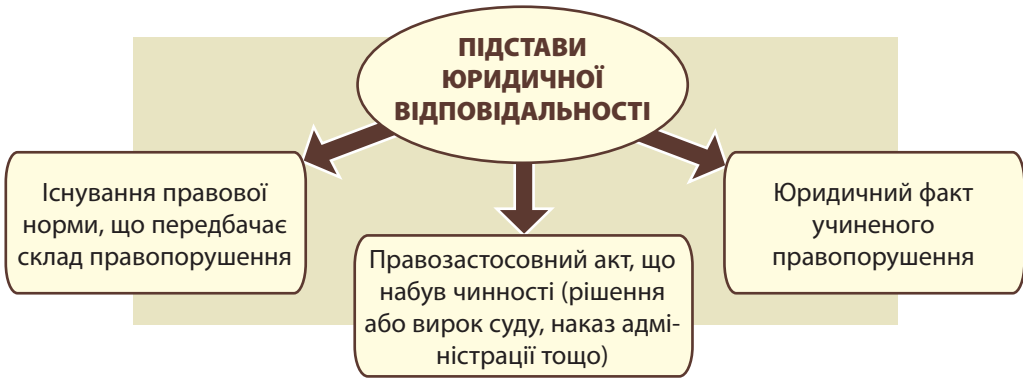

Визначте підстави юридичної відповідальності. Прокоментуйте кожну з них, починаючи словами «це дуже важливо, щоб/для...».

У прямому значенні слово «підстава» означає опорну частину, основу чогось, а в переносному – те головне, на чому ґрунтується що-небудь. Тому накладання на правопорушника юридичної відповідальності можливе за наявності *підстав юридичної відповідальності*.

Випишіть у зошит підстави юридичної відповідальності й поясніть, як ви розумієте кожну з них. Представте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

Важливо знати, що юридична відповідальність настає й за відсутності підстав звільнення від неї. Приміром, у Кримінальному кодексі України такими підставами є дійове каяття, примирення з потерпілим, спливання строку давності, передача на поруки. Крім того, у положеннях законодавства є й такі обставини, що унеможливають визнання суспільно небезпечним/шкідливим схоже на правопорушення діяння.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що називають юридичною відповідальністю?
2. Які види юридичної відповідальності вам відомі?
3. Які підстави юридичної відповідальності існують?
4. Установіть відповідність між прикладами правопорушень і видами юридичної відповідальності.

1 куріння в громадських місцях	А кримінальна відповідальність
2 давання хабара	Б адміністративна відповідальність
3 пошкодження чужого майна	В дисциплінарна відповідальність
4 систематичне невиконання трудових обов'язків	Г матеріальна відповідальність Д цивільно-правова відповідальність
5. Придумайте (пригадайте) ситуацію щодо застосування до особи певного виду юридичної відповідальності (цивільної, адміністративної, дисциплінарної) і представте її класу.
6. Прокоментуйте фрагмент статті Конституції України. Який стосунок він має до вивченої теми? У якому значенні тут вжито поняття «відповідальність»? Поясніть.

Із Конституції України

Стаття 92

Виключно закони України визначають:

[...] 22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них. [...]

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття теми. Поясніть кілька з них.
2. Поясніть, що таке відповідальність, та проілюструйте прикладами. Як ви розумієте особливий характер юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності?
3. Прокоментуйте положення статті 58 Конституції України: *«Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення»*.
4. Оберіть один із конституційних принципів юридичної відповідальності, викладених у статтях Конституції України (цитованих у пункті 1 параграфа), й поясніть його своїми словами.
5. Перегляньте інтернет-новини або друковані ЗМІ за минулий тиждень і знайдіть публікації (опис, повідомлення, репортаж) про ті чи ті правопорушення. Зверніть увагу на те, який вид відповідальності накладено на особу, винувату у вчиненні правопорушення. Підготуйте короткий огляд однієї з таких історій за схемою:

Назва джерела	Яке правопорушення вчинено	Який вид юридичної відповідальності застосовано

6. Складіть правову ситуацію з вивченої теми. Визначить у ній фактичну підставу юридичної відповідальності. Запишіть це у зошит.

§9. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ШКІДЛИВІСТЬ/ СУСПІЛЬНУ НЕБЕЗПЕКУ ДІЯННЯ

1. Які обставини виключають визнання діянь протиправними.
2. Що таке необхідна оборона.
3. Що називають крайньою необхідністю.

1. Які обставини виключають визнання діянь протиправними

Пригадайте поняття «правопорушення», «склад правопорушення», «юридична відповідальність». Як, на вашу думку, вони пов'язані між собою? Чи стосуються вони теми практичного заняття? Чому ви так думаєте?

У групах проаналізуйте правову ситуацію «Грабіжник-невдаха» (скористайтесь схемою аналізу правової ситуації).

Визначте, кого із фігурантів мають притягнути до юридичної відповідальності. Якого виду буде ця відповідальність?

Прочитайте правовий коментар і оцініть, чи правильно ви відповіли на поставлене запитання.

Представте результати своєї роботи іншим групам.

ГРАБІЖНИК-НЕВДАХА

Марія працювала перукарем у салоні краси. Якось увечері перед самісіньким закінченням робочого дня до салону вбіг незнайомец у масці й, ударивши дівчину пістолетом (згодом з'ясувалося, що він іграшковий), відібрав усі зароблені нею гроші. Проте далеко грабіжникові втекти не вдалося – на порозі приміщення він зіштовхнувся з власницею перукарні Жанною. Вона знешкодила зловмисника кількома ударами в голову й тулуб, адже вже два роки тренувалася в секції самооборони. Жанна відібрала в хлопця зароблені Марією гроші, замкнула невдачу в туалетній кімнаті («нехай подумає до завтра»), заспокоїла перелякану Марію, й вони обидві покинули салон.

Правовий коментар

У житті трапляється так, що людина може вчинити діяння, яке зовні (за об'єктивною стороною) нагадує правопорушення. Воно може завдати шкоди (інколи значної) суспільним інтересам чи благам, які охороняє закон. Таке діяння, учинене за обумовлених законодавством обставин, юридично визнають не протиправним, а правомірним. Що ж це за обставини? В адміністративному, кримінальному й цивільному праві до

них належать необхідна оборона та крайня необхідність. У Кримінальному кодексі України такими обставинами визнано затримання особи, яка вчинила злочин, фізичний чи психічний примус та ін. Утім, до кожної такої обставини законодавство висуває чіткі вимоги щодо їхньої правомірності.

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання:

За яких обставин зовні шкідливе діяння можуть визнати правомірним?

Що означає «діяння під примусом»?

За яких обставин діяння є необхідною обороною?

Чи потрібно намагатися затримувати зловмисника? Чи буде це правомірним?

Чи є в наведеній вище правовій ситуації приклади таких обставин?

Чому ви так думаєте?

Якщо людина діє не з власної волі, а з примусу і завдає шкоди певним інтересам чи благам, що їх охороняє закон, її не можуть притягнути до кримінальної відповідальності. Скажімо, одна особа з метою примусити іншу вчинити злочин (наприклад, видати чуже майно) застосовує фізичну силу або насильно вводить в організм снодійний препарат. Це фізичний примус, тобто протиправний фізичний вплив на людину. А ось погроза застосувати до когось фізичне насильство або заподіяти майнову чи моральну шкоду або спонукати вчинити злочин – це психічний примус (наприклад, погроза вбити, знищити або пошкодити майно, поширити відомості, що ганьблять особу). Діяння тої людини, до якої застосовано примус, не є протиправними.

Кожен із вас, якщо стикнеться з правопорушником, може захищати себе, свою власність, життя, права, а також права інших людей. Завважте, що право на захист ви маєте у будь-якому разі – навіть тоді, коли можете уникнути сутички (приміром, утекти від правопорушника або звернутися до поліції). Людина сама має право вирішувати, яким чином їй захищатися. Однак потрібно зважати на те, хто вам протистоїть, які засоби нападу зловмисник використовує, а також оцінювати власні можливості. Адже у разі перевищення меж необхідної оборони (наприклад, людина на словесну образу відповіла ударами палицею) особу можуть притягнути до юридичної відповідальності.

Погодьтеся, затримання зловмисника – суспільно корисна дія. Утім, часом воно супроводжується заподіянням шкоди його здоров'ю, а подекуди призводить до його смерті. Навіть учинивши злочин, людина не опиняється поза законом – особу не позбавляють прав, її життя і здоров'я охороняє Кримінальний кодекс так само, як і життя та здоров'я решти людей. Тому в такому разі важливо з'ясувати обставини затримання і правомірність дій тих, хто затримував зловмисника. До того ж особу, котра вчинила злочин, мають доставити до відповідних органів влади (скажімо, в поліцію).

2. Що таке необхідна оборона

Проаналізуйте правову ситуацію, використовуючи схему аналізу правової ситуації. Визначте, кого із фігурантів мають притягнути до юридичної відповідальності. Якого виду буде ця відповідальність? Прочитайте правовий коментар і розгляньте схему «Умови правомірності необхідної оборони» та оцініть, чи правильно ви відповіли на поставлені запитання.

Чи є в цій правовій ситуації приклади необхідної оборони? Чому ви так думаєте?

НІЧНІ ПРИГОДИ

Пізно ввечері Сергій ішов вулицею містечка додому. На неосвітленій ділянці біля огороженого парканом будівництва офісного приміщення він наздогнав Любу. Його швидка хода здалася дівчині підозрілою, вона злякалася, що хлопець її переслідує. Люба підняла на дорозі камінь і жбурнула в Сергія з відстані кількох метрів. Камінь не влучив у хлопця. Втім, побоюючись нових нападів дівчини, він підбіг і міцно схопив її за руки. Раптом поряд з ними опинився Геннадій. Побачивши хлопця, який викручує руки дівчині, він висмикнув із купи будівельного сміття уламок труби й вдарив Сергія по голові. Хлопець упав і знепритомнів. Люба втекла, а Геннадій, відійшовши за кілька метрів від місця пригоди, викликав «швидку» й поліцію. Коли Сергій залишився на самоті, до нього підбіг 15-річний Роман і витягнув із кишені непритомного хлопця мобільний телефон. Саме тут його і заскочив Геннадій – він схопив Романа й не дав йому втекти. За кілька хвилин прибули поліцейські та лікарі. Пізніше з'ясувалося, що Геннадій завдав Сергієві тілесних ушкоджень середньої, а Романові – легкої тяжкості.

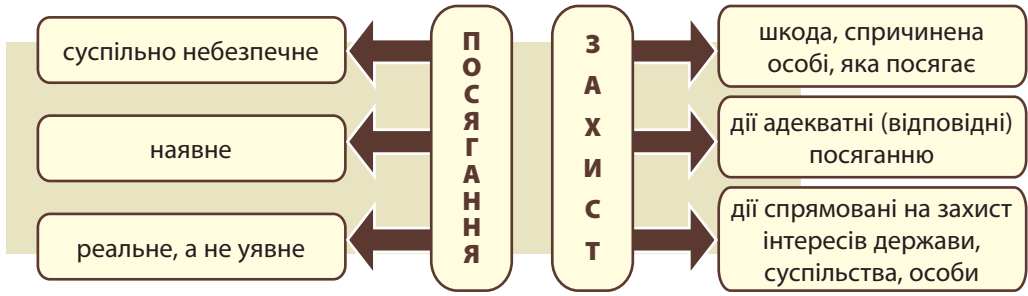
Правовий коментар

Необхідна оборона – це правомірний захист особою як власних прав та інтересів, так і інтересів суспільства, держави, інших людей від суспільно небезпечного посягання через заподіяння певної шкоди тому, хто

зазіхає на них. Кожна особа, попри можливість уникнути посягання або змогу звернутися по допомогу до інших осіб чи органів влади, має право на необхідну оборону. Дії, вчинені у такому стані, визнають правомірними, тому за них не притягують до кримінальної, адміністративної чи цивільно-правової відповідальності. Утім, слід пам'ятати, що необхідну оборону потрібно застосовувати у визначених законом межах.

Перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту (ч. 3 ст. 36 Кримінального кодексу України). За перевищення меж необхідної оборони особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

УМОВИ ПРАВОМІРНОСТІ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Подумайте, чи будуть необхідною обороною такі дії, спрямовані на захист від імовірно очікуваного посягання: встановлення на воротах, дверях, парканах приватних садиб і приміщень капканів або пристроїв з електричним струмом.

Свою думку аргументуйте. Представте її своїм однокласникам і однокласницям.

3. Що називають крайньою необхідністю

Проаналізуйте правову ситуацію «Авто або життя», використовуючи схему аналізу правової ситуації.

Визначте, чи притягатимуть до юридичної відповідальності її фігурантів. Якого виду буде ця відповідальність?

Прочитайте правовий коментар, розгляньте схему «Ознаки крайньої необхідності» та оцініть, чи правильно ви відповіли на поставлені запитання.

АВТО АБО ЖИТТЯ

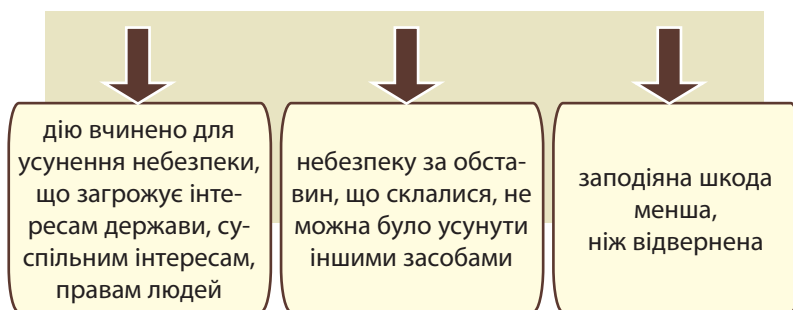
Серпневої ночі сім'я Пилипенків поверталася із Закарпаття. Михайло кермував. Аж тут, засліплений фарами зустрічного авто, він звернув на узбіччя, й авто врізалось в дерево. Дружина й донька Михайла зазнали травм. Водій однієї з автівок зупинився, однак відмовився за браком часу відвезти постраждалих до найближчої медичної установи. Михайло і його син силоміць виштовхнули власника з його авто, посадили в нього травмованих членів сім'ї і помчали до лікарні. Життя рідних було врятовано.

Правовий коментар

Ще одна обставина, що виключає шкідливість або злочинність діяння, – *крайня необхідність*. Правом на заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності можна скористатися в разі, якщо за певної ситуації таке заподіяння шкоди вимушене, тобто це крайній засіб усунення небезпеки.

Таку небезпеку можуть спричинити дії людей (як-от недбале поводження зі зброєю, вибуховими або легкозаймистими предметами, що можуть травмувати людину, призвести до її смерті або пошкодити чи знищити майно), стихії (повені, зсуви, зливи), напади тварин, наслідки керування транспортним засобом тощо.

Правомірною у стані крайньої необхідності вважають заподіяну шкоду, яка рівнозначна або менша, ніж відвернена. Крайня необхідність – особливі обставини, за яких особа вимушено заподіює шкоду інтересам, що їх охороняє право, і з метою усунення небезпеки, яка загрожує законним правам та інтересам будь-яких суб'єктів.

ОЗНАКИ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Прокоментуйте фрагмент статті 27 Конституції України.

Яку частину практичного заняття він ілюструє?

Чи збігаються поняття «самозахист» і «необхідна оборона»?

Свою думку поясніть. Представте її своїм однокласникам і однокласницям.

Із Конституції України**Стаття 27.**

[...] Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

**Перевірте
засвоєне
на уроці**

Пригадайте свою роботу на уроці. У зошиті, зберігаючи нумерацію пунктів, оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтеся з такими твердженнями (2 бали – повністю погоджуюся, 1 бал – частково погоджуюся, 0 балів – зовсім не погоджуюся).

№ з/п	Твердження	Бали
1.	Я можу назвати кілька обставин, що унеможливають визнання діянь протиправними.	
2.	Я можу вказати умови правомірності кількох таких обставин.	
3.	Я знаю, що таке необхідна оборона.	
4.	Я знаю, що таке крайня необхідність.	
5.	Я вмю аналізувати нескладні правові ситуації.	
6.	Я можу висловити думку щодо важливості існування обставин, які унеможливають визнання діянь протиправними.	

Домашнє завдання

Проаналізуйте правові ситуації. Чи сталися дії, вчинені фігурантами, за обставин, що виключають протиправність діяння? Свою думку поясніть.

Ситуація 1

ГЕРОЙ ЧИ ПРАВОПОРУШНИК

Рано-вранці, поспішаючи на заняття до університету, 17-річний Степан проходив повз невеличку крамницю побутових товарів. Раптом він помітив, що всередині приміщення спалахнула пожежа. В одну мить Степан ударом ноги вибив скло, вскочив до приміщення і своєю курткою загасив полум'я. Утім, він пошкодив виставлений у вітрині посуд.

Ситуація 2

«ЛІСОРУБИ»

12 грудня 18-річний Зіновій і 19-річний Василь на території Прикарпатського лісництва біля свого села незаконно вирубали дванадцять ялиць. Наступного дня вони відвезли дерева на пилораму, де їх виявив лісник. Проти хлопців було порушено кримінальну справу, оскільки вони завдали лісництву майнових збитків майже на 80 тисяч гривень, а це істотна шкода. Однак свою провину ні Зіновій, ні Василь не визнали, пояснивши, що 5 грудня згорів будинок бабусі, в якому проживала їхня сім'я, й вони залишилися без житла. Тому й виникла необхідність заготувати деревину для зведення нового будинку.

Узагальнення
ПЕРЕВІРТЕ Й ОЦІНІТЬ, ЯК ВИ ЗАСВОЇЛИ ТЕМИ
РОЗДІЛУ 1 «ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА» ТА
РОЗДІЛУ 2 «ПРАВОВІДНОСИНИ. ПРАВОПОРУШЕННЯ.
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

Виконайте комплексні підсумкові завдання, наведені нижче. Кожне з них складається з:

- 1) тестових завдань (0–10 балів);
- 2) логічного ланцюжка (0–3 бали);
- 3) завдання щодо аналізу ситуації (0–5 балів);
- 3) творчого завдання (0–6 балів).

Максимальна кількість балів – 24, що відповідає оцінці 12. За вказівкою вчителя або власним бажанням ви можете виконати один чи обидва варіанти підсумкових завдань.

Варіант I

I. Тестові завдання

1. Що слугує основною ознакою держави?
А державні символи;   Б територія;
В єдина державна мова;   Г поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.
2. Що характеризує державну владу як різновид політичної влади?
А поділ на законодавчу, виконавчу, судову;
Б наявність органів самоуправління;
В загальність і універсальність;
Г виборність глави держави.
3. Як називають тимчасовий союз незалежних держав, створений для досягнення певної мети або інтересів?
А федерація;   Б унітарна держава;
В конфедерація;   Г імперія.
4. Як називають порядок утворення й функціонування державної влади?
А форма держави;
Б форма державно-територіального устрою;
В форма державного правління;
Г форма політичного режиму.
5. Які види функцій держави визначаються територією їхньої дії?
А економічні;   Б політичні;
В зовнішні;   Г постійні.
6. Яке зі словосполучень вказує на галузь права?
А приватне право;   Б публічне право;
В цивільне право;   Г римське право.
7. Що слугує фактичною підставою юридичної відповідальності?
А склад правопорушення;   Б наявність відповідної норми права;
В рішення суду;   Г затримання правопорушника.

8. Як називають конкретні життєві обставини, за яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини?
 А об'єкти правовідносин;   Б закони;
 В юридичні факти;   Г правові акти.
9. Як називають протиправне діяння, що спричиняє юридичну відповідальність?
 А юридичний факт;   Б юридичний вчинок;
 В правопорушення;   Г неправомірна поведінка.
10. Який із наведених варіантів відповіді (буква) вказує на види монархії за формою правління?
 1 абсолютна;
 2 федеративна;
 3 конфедеративна;
 4 парламентарна;
 5 дуалістична.
 А 1, 2, 3;   Б 1, 3, 4;   В 2, 3, 4;   Г 2, 4, 5;   Д 1, 4, 5.

II. Визначте пропущене та вилучіть зайве у запропонованому ланцюжку термінів і понять та узагальніть відповідним визначенням.

звичаї, традиції – моральні норми – ... – закони – корпоративні норми – це ...

III. Пригадайте епізод (сюжет) із будь-якого твору української або зарубіжної літератури, в якому йдеться про правопорушення. Проаналізуйте його як правову ситуацію і дайте відповіді на запитання:

– яке правопорушення є в цій ситуації?

– що входить до складу правопорушення?

– який вид юридичної відповідальності передбачено в такому разі згідно із законодавством нашої держави?

IV. Напишіть план виступу з теми «Держава і право – результат розвитку людської цивілізації».

Варіант II

I. Тестові завдання

1. Як називають сукупність органів, за допомогою яких держава здійснює свою владу?
 А самоврядування;
 Б демократія;
 В апарат держави;
 Г поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову.
2. Що характеризує федерацію як форму державно-територіального устрою?
 А союз держав;   Б співтовариство;
 В співдружність;   Г союзна держава.
3. Що означає поняття «функції держави»?
 А роль держави в історії;
 Б основні напрями діяльності держави;
 В причини виникнення держави;
 Г принципи устрою держави.

4. Що відображає форма державно-територіального устрою?
А порядок утворення й функціонування державної влади;
Б порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влади;
В методи та способи здійснення державної влади;
Г основні напрями політики держави.
5. Яке поняття означає єдність правових норм та їх розподіл за галузями й інститутами?
А система законодавства;   Б правовідносини;
В законодавство;   Г система права.
6. Яке джерело права не характерне для України?
А правовий звичай;   Б правовий прецедент;
В нормативний договір;   Г нормативно-правовий акт.
7. Який із видів належить до соціальної влади за суб'єктом (носієм) влади?
А батьківська;   Б політична;
В сімейна;   Г державна.
8. Яка з обставин виключає протиправність діяння?
А крайня необхідність;
Б вчинення правопорушення у стані сп'яніння;
В вчинення правопорушення однією особою;
Г усвідомлення особою протиправності свого діяння.
9. Що охоплює поняття «зміст правовідносин»?
А об'єкт і суб'єкт правовідносин;
Б дії і події як юридичні факти;
В суб'єктивні права і юридичні обов'язки;
Г правові приписи.
10. Який із наведених варіантів відповіді (буква) вказує на види юридичної відповідальності?
1 матеріальна;
2 дисциплінарна;
3 карна;
4 кримінальна;
5 моральна.
А 1, 2, 3; Б 1, 2, 4; В 2, 3, 4; Г 1, 2, 5; Д 2, 3, 5.

II. Визначте пропущене та вилучіть зайве у запропонованому ланцюжку термінів і понять та узагальніть відповідним визначенням.

Конституційне право – .... – адміністративне право – шлюбне право – це ...

III. Пригадайте епізод (сюжет) із будь-якого твору української або зарубіжної літератури, в якому йдеться про правовідносини. Проаналізуйте його як правову ситуацію і дайте відповіді на запитання:

– які правовідносини настали в цій ситуації?

– що належить до складу правовідносин?

– на підставі яких юридичних фактів вони виникли, змінилися чи припинилися?

IV. Напишіть план виступу з теми «У чому полягає цінність права для конкретної людини і суспільства загалом».

3.

Розділ

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

**Розробляємо проект «Шкільна хартія свободи
думки, слова, поглядів і переконань»**

- Об'єднайтесь у малу групу для виконання проекту.
- Визначте 5–6 проблемних питань, пов'язаних із свободою думки, слова, поглядів і переконань на рівні школи.
- Знайдіть будь-яку хартію як приклад документа й на підставі означених вами проблемних питань сформулюйте основні позиції вашої хартії. Визначте, які в ній мають бути зміст, розділи, поняття.
- Поміркуйте над способом проголошення хартії і засобами дотримання зазначених у ній положень. Складіть і запишіть статті цього документа.
- Підготуйте презентацію для захисту проекту. Оберіть для цього доповідача.
- Представте результати проекту в класі чи на батьківських зборах. Оприлюдніть їх на сайті школи або у стіннівці.

§ 10. ЯК КОНСТИТУЦІЯ ВРЕГУЛЬОВУЄ ЖИТТЯ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА

1. Чому Конституція України – це Основний Закон нашої держави.
2. Які структура і зміст Конституції нашої держави.
3. Які повноваження Конституційного Суду України.

1. Чому Конституція України – це Основний Закон нашої держави

Опрацьовуючи пункт параграфа, складіть його план.

Термін «конституція» у перекладі з латини означає «встановлення», «устрій». У Стародавньому Римі конституціями називали акти, які видавали римські імператори. До XVIII століття цей термін вживали в значенні устрою держави. І лише після революційних подій XVII–XVIII століть утвердилося розуміння конституції як сукупності правових норм.

Конституція – це основний закон держави, що закріплює основи життя суспільства і устрою держави.

28 червня в Україні відзначають державне свято – День Конституції України. Цього дня 1996 року парламент нашої держави ухвалив цей важливий документ.

У чому полягають особливості Конституції України? Чому вона важлива для нашого суспільства і держави? Конституція містить найважливіші норми права, що встановлюють державний устрій України. У ній визначено, як функціонує держава, якими є зміст її діяльності, принципи організації влади, система державних органів, їхні повноваження і взаємозв'язок. Вона врегульовує найважливіші відносини між державою і громадянами, державою і суспільством. Інша назва Конституції України – Основний Закон – означає, що вона є підґрунтям законодавства нашої держави.

Вам уже відомо, що конституція як закон має найвищу юридичну силу. Жодне положення будь-якого закону, тим більше, іншого нормативного акта, не може суперечити їй.

Про те, що конституція – закон усіх законів, свідчить і спеціально визначений порядок її ухвалення. Ті чи ті положення конституції можна змінити лише за особливими правилами (процедурою). Тому стабільність – це ще одна ознака конституції як закону.

У Конституції України, на відміну від інших законів, містяться норми-поняття, норми-принципи, норми-програми. Вони мають установчий загальнорегулятивний характер і не прописують конкретні правила поведінки учасників правовідносин у конкретних ситуаціях.

Конституційні норми регулюють особливу сферу відносин і стосуються особливого кола суб'єктів (народ, держава, територіальна громада тощо).

У групі поясніть кожну з наведених юридичних властивостей Конституції України. Знайдіть у статтях I та XIII розділів цього правового акта положення, що ілюструють ваші пояснення. Представте результати своєї роботи іншим групам.

Конституція України – це основне джерело конституційного права. Ця галузь регулює основи конституційного ладу та територіального устрою нашої держави, народовладдя, правовий статус людини і громадянина, повноваження Верховної Ради та Президента України, інших органів державної влади та місцевого самоврядування.

2. Які структура і зміст Конституції нашої держави

Прочитайте преамбулу (вступну статтю) Конституції України та обговоріть такі питання:
Який орган державної влади ухвалив Конституцію України?
Від імені кого ухвалено цей документ?
Які правові акти стали підґрунтям Конституції України?
Чому необхідно було її ухвалити?

Із Конституції України

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей,
виражаючи суверенну волю народу,
спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,
дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,
підключившись про зміцнення громадянської злагоди на землі України,
прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу,
усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями,
керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням,
приймає цю Конституцію – Основний Закон України.

Перегляньте зміст Конституції України та запишіть у зошит кількість розділів і статей, уміщених у ній. Оберіть один із тематичних блоків наведеної нижче таблиці. Перегляньте відповідні розділи Конституції України і випишіть у зошит, про що йдеться в статтях обраного вами розділу (чи розділів).

Тематичний блок	Розділи	Короткий зміст
Загальні засади устрою держави	I	
Основи правового статусу людини і громадянина	II	
Основи народовладдя	III	
Верховна Рада і Президент України	IV, V	
Органи виконавчої влади України	VI	
Судові органи	VIII	
Основи територіального устрою	IX	
Місьцеве самоврядування	XI	

У групах пригадайте зміст одного із розділів Конституції України й на цьому прикладі обговоріть такі питання:
Що нового ви дізналися про цей документ?
Чому він важливий для нашої держави?
Як Конституція врегулює життя держави, суспільства, громадян України?
Які зі статей ви вважаєте найважливішими для себе? Чому?

3. Які повноваження Конституційного Суду України

Опрацюйте в групах поданий нижче текст, поставте до нього запитання. Обговоріть їх і найцікавіші запропонуйте класу.

Ви, мабуть, здогадалися з назви пункту, що Конституційний Суд України – це не звичайний суд, який розглядає конкретні кримінальні, адміністративні чи цивільні справи. Сама назва вже свідчить про те, що його повноваження пов'язані з Конституцією нашої держави.

Конституційний Суд створений для судової охорони Конституції України. Це потрібно для того, щоб за Основним Законом зберігалися всі його властивості як найважливішого правового акта держави, а отже, гарантувалася стабільність суспільства. Наприклад, Конституційний Суд може визнати закон або певні його положення неконституційними (і, як наслідок, нечинними) у разі їх невідповідності Конституції України.

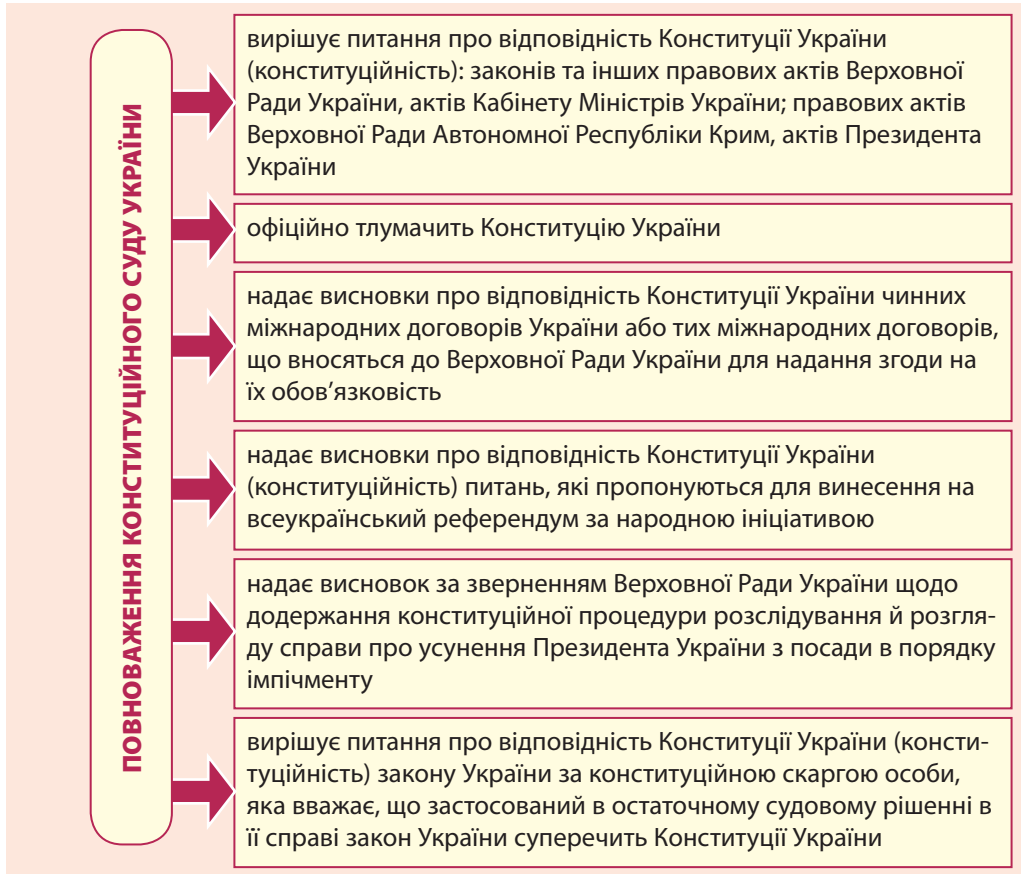
Конституційний Суд – це єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Його склад і повноваження визначено XII розділом Конституції України та Законом України «Про Конституційний Суд України».

Конституційний Суд у межах своїх повноважень дає висновки та приймає рішення, які не можуть бути оскаржені.

Юрисдикція – компетенція судових органів щодо розгляду справ, коло справ, які певний суд має право розглядати й вирішувати.

Розгляньте схему і поясніть, як ви розумієте поняття «конституційна юрисдикція». Запишіть у зошит короткий перелік основних питань, які вирішує Конституційний Суд

Імпічмент – особлива процедура усунення Президента України з посади, яку проводить Верховна Рада в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Проаналізуйте розділ XII Конституції України й выпишіть у зошит склад, строк повноважень Конституційного Суду України та назви органів, що беруть участь у його формуванні. Зверніть увагу на вимоги до осіб, яких призначають чи обирають суддями Конституційного Суду. Як ви думаєте, чому закон встановлює такі суворі вимоги до них?

**Перевірте
засвоєне
на уроці**

1. Що таке конституція?
  2. Чому Конституцію України називають Основним Законом?
  3. Яка структура Конституції України?
  4. Які повноваження має Конституційний Суд України?
-
5. Поясніть кожну з ознак Конституції України, закінчуючи речення:
    - 1) Конституція має найвищу юридичну силу, що означає...
    - 2) Конституція – закон підвищеної стабільності, що означає...
    - 3) Конституція – підґрунтя законодавства держави, що означає...
    - 4) Конституцію розробляють і приймають в особливому порядку, що означає...
    - 5) Конституція врегульовує найважливіші відносини в державі, що означає...
  6. Пригадайте правову пам'ятку України – Конституцію Пилипа Орлика 1710 року, повна назва якої «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким...». Доберіть слово-синонім, яке відображає зміст цього документа. Як це слово пов'язане зі змістом терміна «конституція»?
  7. Сформулюйте й запишіть власний висновок про значення Конституції України для життя держави, суспільства, громадян України, для себе особисто.

**Домашнє
завдання**

1. Назвіть нові поняття й терміни теми. Поясніть кілька з них.
2. Пригадайте з курсу історії події, пов'язані з ухваленням конституції в тій чи тій державі. Запишіть їх у зошит.
3. Чому держава Україна після проголошення її незалежності потребувала ухвалення нової Конституції?
4. Напишіть твір-роздум (у межах 100 слів) на тему «Чому Конституцію називають “правом законів”».

§11. ЯКІ ПРАВОВІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ

1. Хто такі людина, особа, громадянин.
2. Що таке громадянство України.
3. Які підстави набуття і припинення громадянства України.

1. Хто такі людина, особа, громадянин

Сформулюйте і запишіть у зошит визначення понять, винесених у назву пункту. Придумайте речення з кожним із них. Порівняйте свої визначення з текстом пункту параграфа.

На уроках біології та історії ви вивчаєте людину розумну. Це загальне родове поняття, яке визначає людину як частинку живої природи. Вона здатна мислити, говорити, спроможна створювати знаряддя праці й користуватися ними, спілкуватися з оточенням, наділена моральними почуттями й естетичними переживаннями. Вам також відомо, що релігійне вчення визначає людину як Боже творіння.

Термін «людина» показує, що істота належить до людського роду. Його вживають і для вказівки на загальновизнані цінності, вироблені цивілізацією. Наприклад, словосполучення «права і свободи людини» означає можливості, гарантовані державою будь-якій людині.

Натомість словом «особа» позначають конкретну людину в системі суспільних відносин і застосовують його для визначення її як носія прав і обов'язків. Так, термін «фізична особа» використовувався для позначення одного із суб'єктів правовідносин.

Фізичну особу, яка перебуває у стійкому правовому зв'язку з конкретною державою, називають *громадянином*. Цей зв'язок полягає у взаємних правах і обов'язках особи і держави. Громадяни наділені правами і свободами, на них покладаються певні обов'язки. Що ж до держави, то вона зобов'язана гарантувати громадянам їхні права і свободи, захищати їх як на території держави, так і поза її межами.

Відносини людей у процесі життєдіяльності, а також взаємозв'язок між державою та особою закріплені в правах, свободах і обов'язках, які разом утворюють *правовий статус особи*. Це становище людини в державі, визначене нормами права. Наприклад, правовий статус громадянина відрізняється від правового статусу іноземця тим, що лише громадянинові належать більшість політичних прав. Крім прав, свобод і обов'язків до правового статусу належать правосуб'єктність і юридична відповідальність особи. Кожна особа у межах правового статусу діє вільно, тобто за власною волею, свідомо обираючи вид і міру своєї поведінки.

Життя, недоторканність, честь і гідність є найвищою соціальною цінністю людини. Нормами права держава закріплює її правовий статус, забезпечує кожній людині рівні можливості в реалізації прав і виконанні обов'язків.

2. Що таке громадянство України

Що означає термін «громадянство»? Чи маєте ви статус громадянина або громадянки? Якщо так, то який документ це підтверджує?

Особи, які живуть на певній території, утворюють державу – організацію для владнання суспільних справ. Вона складається із громадян (у монархіях – підданих). У публічних промовах, художніх творах поняття «громадянин» зазвичай уживають у розумінні людини, яка бере активну участь у вирішенні спільних справ громади і житті держави. Однак це поняття має і юридичний зміст.

Громадянство – це стійкий правовий зв'язок особи з державою, що передбачає їхні взаємні права та обов'язки.

Право на громадянство – одне з найважливіших прав людини. Воно зафіксоване в Конституції України та міжнародних документах.

Із Конституції України

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Більшість мешканців нашої держави – це громадяни України. Однак в Україні перебувають люди, які належать до громадянства інших держав. Стосовно нашої держави вони є іноземцями. Ті, хто через певні обставини не мають громадянства чи підданства жодної держави й громадянами їх не визнано жодною державою, є особами без громадянства (апатридами). А осіб, які мають громадянство двох або більше держав, називають біпатридами.

Із Конвенції про статус апатридів

Стаття 1. Визначення терміна «апатрид»

1. [...] термін «апатрид» означає особу, яка не розглядається як громадянин будь-якою Державою згідно з її законом.

Стаття 2. Загальні зобов'язання

У кожного апатрида є зобов'язання перед країною, в якій він перебуває, згідно з якими, зокрема, він повинен дотримуватися законів та нормативних актів цієї країни, а також заходів, які вживаються для підтримання громадського порядку [...]

Ви вже знаєте, що правовий статус громадян відрізняється від правового статусу іноземців та осіб без громадянства. Наприклад, в Україні лише громадяни мають право стати державними службовцями, обирати або бути обраними до органів державної влади чи місцевого самоврядування, заснувати політичну партію або бути її членами тощо. Іноземці та апатриди не мають обов'язку захищати Україну.

Прочитайте статтю 4 Конституції України і поясніть закріплений у ній принцип єдиного громадянства. Чому, на вашу думку, законодавство переважної більшості держав не передбачає подвійного громадянства?

Із Конституції України

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

3. Які підстави набуття і припинення громадянства України

Що таке підстави набуття громадянства?
Хто може і хто не може стати громадянином України?
Порівняйте свої думки з текстом пункту параграфа.

Громадянство передбачає постійний правовий зв'язок людини з державою, який виникає з моменту набуття громадянства і припиняється зі смертю особи, виходом із громадянства чи його втратою.

В Україні питання громадянства врегульовують Конституція України, Закон «Про громадянство України», положення інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів. Усі громадяни України мають рівні права і свободи, незалежно від моменту й підстав набуття громадянства.

Найпоширеніша підстава набуття громадянства – за народженням. За «правом крові», як це називають у міжнародній практиці, дитина стає громадянином тієї самої держави, що і її батьки, незалежно від місця народження. А ось «право ґрунту» – це набуття громадянства за місцем народження. Наприклад, новонароджена дитина, знайдена на території України, батьки якої невідомі (знайда), набуває громадянства України.

Вам, мабуть, цікаво дізнатися, як наше законодавство регулює набуття громадянства України дітьми. Ви вже знаєте, що дитина, народжена від батьків – громадян України, стає громадянином або громадянкою України. Якщо один із батьків на момент народження дитини – громадянин України, а другий має громадянство іншої держави, то дитина стає громадянином України. Утім, якщо мати й батько проживають за межами України і там народилася дитина, то її громадянство визначають за їхньою письмовою згодою. Громадянином України визнають і дитину, яку народили на території України іноземці, що постійно тут проживають, якщо дитина не набула громадянства жодного з них. У нашому законодавстві не передбачено будь-якої переваги громадянства батька для набуття громадянства дитиною.

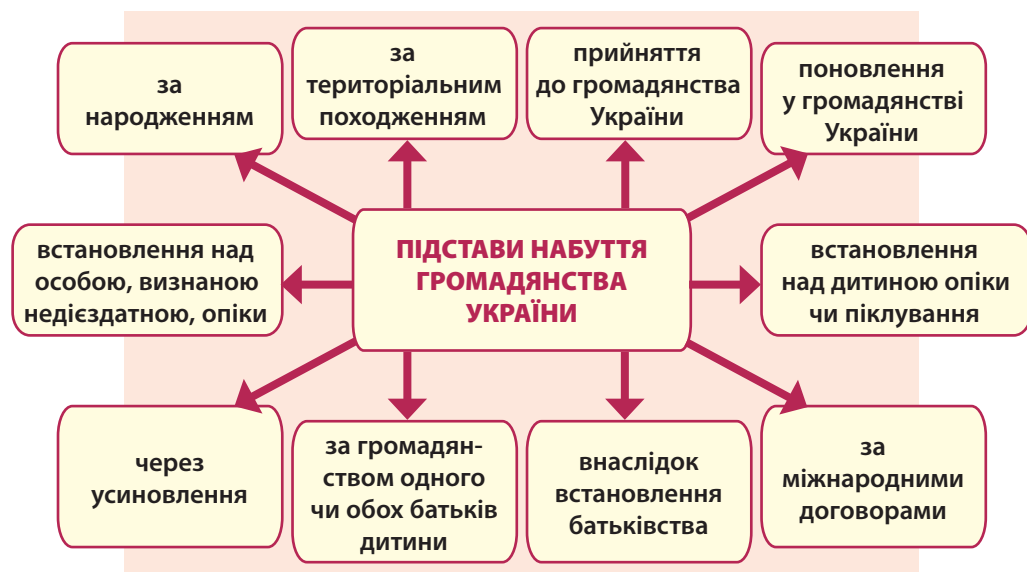
Іноземців або осіб без громадянства можуть за їхнім клопотаннями прийняти до громадянства України. Законодавство України визначає для цього певні умови, а саме:

- визнання і дотримання особою Конституції і законів України;
- якщо особа не має іноземного громадянства чи висловила зобов'язання припинити його;

- безперервне проживання на законних підставах в Україні впродовж останніх п'яти років;
- наявність дозволу на постійне проживання в Україні;
- знання української мови або розуміння її в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність у особи законних джерел існування.

У групах оберіть одну із підстав набуття громадянства України та проілюструйте її прикладом. Представте результати своєї роботи іншим групам.

Не всі, хто виявив бажання, можуть набути громадянство України. Наприклад, не приймають до громадянства України осіб, які вчинили злочини проти людства або здійснювали геноцид; засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину або ті, що вчинили злочин на території іншої держави, який законодавство України визнає тяжким.

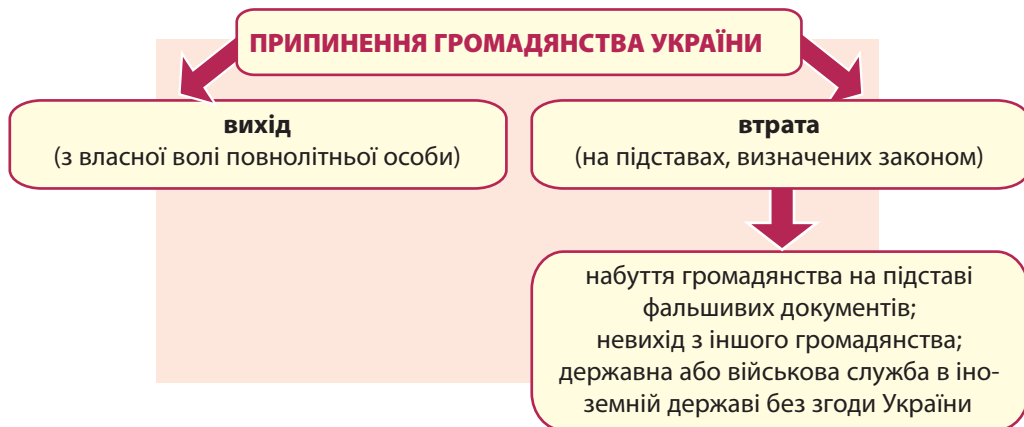
Геноцид – цілеспрямовані дії з метою знищення окремих груп населення або цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами.

Громадянство України підтверджують певні документи, насамперед це добре знайомі вам паспорт громадянина України, проїзний документ дитини, паспорт громадянина України для виїзду за кордон. А ще – дипломатичний паспорт, посвідчення особи моряка чи члена екіпажу тощо.

Громадянство – це право кожної людини, тому держава не може позбавити когось громадянства. Утім, згідно із законом, громадянство може припинитися – в разі виходу особи із громадянства, втрати громадянства та на підставах, передбачених міжнародними договорами. При цьому вихід із громадянства України дітей віком від 14 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою.

Розгляньте схему і поясніть відмінність між втратою громадянства і виходом із громадянства.
Запишіть свої міркування в зошит.

Рішення про набуття, поновлення, вихід із громадянства чи його втрату приймає Президент України (видає відповідний указ). Питання громадянства уповноважені розглядати також комісія при Президентові України, спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань громадянства, Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва, консульські установи тощо.

У групах, скориставшись схемою на с. 76, визначте підстави набуття громадянства України в кожній ситуації.
Закінчіть наведені речення.
Представте результати своєї роботи іншим групам.

- А. Семирічний Василь народився в Запоріжжі в сім'ї громадян України. Якимось чином він запитав у вчительки: «Маріє Іванівно, у мене немає паспорта, тож я поки що не громадянин України?» Вчителька відповіла...
- Б. Громадянин Естонії звернувся до Президента України з проханням надати йому громадянство України й отримав відповідь, що, згідно із законодавством України...
- В. Колишня громадянка України після кількох років проживання в Ізраїлі повернулася до України. Після звернення до Президента України з проханням щодо громадянства вона була...
- Г. У подружжя, які є апатридами і постійно проживають в Україні, народилася дівчинка. Батьки збентежені: невже і їхня дитина залишатиметься особою без громадянства, аж доки вони не набудуть громадянства України? Правник їм відповів...
- Д. Трирічний Петрик народився у Молдові, а нині він вихованець Будинку дитини м. Одеси. Щойно його усиновило подружжя – громадяни України. Відтепер у свідоцтві про народження Петрика вказано, що він громадянин...

Перевірте засвоєне на уроці

1. Як ви розумієте поняття «людина», «особа», «громадянин»?
  2. Що таке громадянство?
  3. На яких підставах набувають громадянства України?
  4. Як припиняється громадянство України?
-
5. Чим відрізняються особи без громадянства (апатриди) від біпатридів?
  6. Які органи вирішують питання громадянства в Україні?
  7. Сформулюйте й запишіть короткий висновок про те, яке значення для людини має належність її до громадянства конкретної держави. За потреби скористайтесь статтею 25 Конституції України.

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття й терміни теми. Поясніть кілька з них.
2. Які документи, що підтверджують громадянство, маєте ви і ваші батьки?
3. Знайдіть у тексті розділу II Конституції України ті статті, які починаються зі словосполучень «кожна людина має право», «кожному гарантується», «усі мають право», «ніхто не може зазнавати», й ті, в яких вжито вислови «громадяни мають право», «громадяни користуються», «громадянам гарантується». Чим, на вашу думку, відрізняються ці статті?
4. Доберіть до слова «громадянство» спільнокореневі слова. Складіть два речення з цим словом.
5. Підготуйте невелике повідомлення чи презентацію (до 7 слайдів) на одну з тем:
  - А. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні.
  - Б. Права і свободи людини і громадянина в умовах воєнного чи надзвичайного стану.
  - В. Правовий статус біженців в Україні.

§12. ЯКІ ПРАВА, СВОБОДИ Й ОБОВ'ЯЗКИ МАЮТЬ ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ

1. Що таке права і свободи людини.
2. Які конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
3. Які існують механізми захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

1. Що таке права і свободи людини

Що, на вашу думку, означає словосполучення «права і свободи людини»? Які міжнародні документи у галузі прав людини ви знаєте?

Поясніть, чи стосуються ці документи вас особисто.

Після ознайомлення з пунктом параграфа поверніться до цих запитань та з'ясуйте, чи змінилася ваша відповідь на них.

Ви знаєте, що людина як біологічна істота потребує їжі, одягу, житла. А ось як члену суспільства їй необхідно мати змогу вчитися, працювати, бути вільною і рівноправною з рештою людей. Оскільки людина – громадянин певної держави, їй мають забезпечити можливість брати участь у житті держави, вона має право вимагати від держави захисту в разі посягань на її права та законні інтереси. Можливості людини мати певні матеріальні, соціальні, культурні й духовні блага називають правами людини.

Права людини властиві самій природі людини як людської істоти. Зміст і обсяг прав людини залежать насамперед від економічного розвитку суспільства, а також від його соціального, культурного, духовного рівня.

В юридичній літературі разом із поняттям «права людини» трапляється й інше – «свободи людини», як-от: свобода слова, свобода думки, свобода віросповідання та ін. Їх потрібно розрізняти, адже право людини – це можливість, реалізацію якої держава гарантує, а свобода – це простір, у який держава не може втручатися. Тому зазвичай кажуть «права і свободи людини».

Оскільки права людини стосуються безпосередньо факту людського існування, їх не можна відняти або втратити. Тому більшість прав людини невід'ємні. Їх ніхто не може відібрати або скасувати, на них не може посягнути держава. Ані найнижчий соціальний статус людини, ані вчинення злочину і засудження до найсуворішого покарання, ані фізичні вади або інтелектуальна обмеженість, ані будь-які інші особисті риси не можуть позбавити людину її прав і свобод. Не може і людина позбавити себе своїх прав, як не може перестати бути людиною. Навіть якщо хтось добровільно відмовиться від своїх прав (наприклад, від права на судовий захист), така відмова не матиме правової сили – держава не може скористатися цим і призначити покарання без судового розгляду справи. Права людини не можна також продати або купити, подарувати чи обміняти.

Права людини – це можливості людини, необхідні їй для існування й розвитку.

Права і свободи людині має гарантувати і забезпечувати держава. Хоча сім'я, любов, дружба, стосунки із сусідами теж пов'язані з певними правами і відповідальністю, поняття прав людини щодо них не застосовують. Отже, права і свободи – це відносини людини і держави. Держава закріплює права і свободи людини в законах та інших правових актах, створює умови для їх реалізації кожною людиною й у разі потреби захищає їх.

10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила **Загальну декларацію прав людини (ЗДПЛ)**. У ній – 30 статей, що визначають основоположні права і свободи людини. Положення ЗДПЛ розвинуто і конкретизовано у двох міжнародних пактах – про громадянські й політичні права та про економічні, соціальні і культурні права, які ухвалено 19 грудня 1966 року. Вони покладають на держави, що ратифікували їх, зобов'язання дотримуватися проголошених у них прав.

Ратифікація – остаточне затвердження міжнародного договору вищим органом держави.

Дискримінація – будь-яка відмінність, виняток, обмеження або перевага, що заперечують або зменшують рівне здійснення прав людиною.

Розрізняють такі види прав людини: *громадянські* (особисті), з-поміж яких право на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу від катувань і рабства; *політичні*, до яких відносять, наприклад, свободу слова, право брати участь у державному житті, право збиратися мирно без зброї; *економічні, соціальні та культурні*, до яких належать, приміром, право на працю, гідний рівень життя, освіту, свободу культурної діяльності.

ООН ухвалено й інші документи в галузі прав і свобод людини – конвенції з питань геноциду, расової дискримінації, дискримінації жінок, прав дитини. ЗДПЛ також стала моделлю створення Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року.

Конституції низки держав (у тому числі України) виокремлюють права людини і права громадянина. Якщо перші поширюються на всіх людей, які проживають у тій чи тій державі, то другі – лише на тих осіб, які є громадянами певної держави.

Прочитайте і поясніть положення наведеної нижче статті. Запишіть свої міркування в зошит.

Із Конституції України

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

[...] При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. [...]

2. Які конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Що означає поняття «основні права і свободи людини»? Назвіть групи прав і свобод та наведіть приклади до кожної з них. Як пов'язані права і обов'язки людини і громадянина?

Конституція України закріплює основні (конституційні) права та свободи людини і громадянина, тобто ті, що визначають найважливіші відносини між особою й державою. Утім, це не всі права й свободи, якими наділено людину, а тільки основні, фундаментальні. Інші права, які ви реалізуєте в житті (наприклад, права дітей, учнів, споживачів), містяться у відповідних положеннях законодавства.

Розділ II Конституції України, що містить майже третину всіх її статей, названо «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». У цьому розділі закріплено особисті, політичні права і свободи, економічні, соціальні та культурні права. Тут є й конституційні права окремих соціальних груп (жінок і дітей), а також права, які називають «захисними», – право на захист своїх прав і свобод, право знати свої права і обов'язки, право на правничу допомогу тощо.

У групі оберіть один із запропонованих видів прав і свобод людини і громадянина. У зошиті заповніть таблицю, скориставшись відповідними статтями (27–54) розділу II Конституції України. Представте результати своєї роботи іншим групам.

Види прав і свобод людини і громадянина	Права і свободи за Конституцією України	Статті Конституції України
Громадянські (особисті)		
Політичні		
Економічні		
Соціальні		
Культурні		

Конституційні обов'язки – це також важливий складник правового статусу людини і громадянина.

Нехтування конституційними обов'язками не позбавляє людину конституційних прав і свобод, однак зазвичай спричиняє юридичну відповідальність, що може бути пов'язана з певним обмеженням цих прав і свобод. Наприклад, якщо людина ухиляється від сплати податків, вступають у дію відповідні норми адміністративного чи кримінального права, згідно з якими до неї застосовують передбачене цими нормами стягнення або покарання.

Конституційні обов'язки – це закріплені Конституцією України необхідні й безумовні для виконання дії людини.

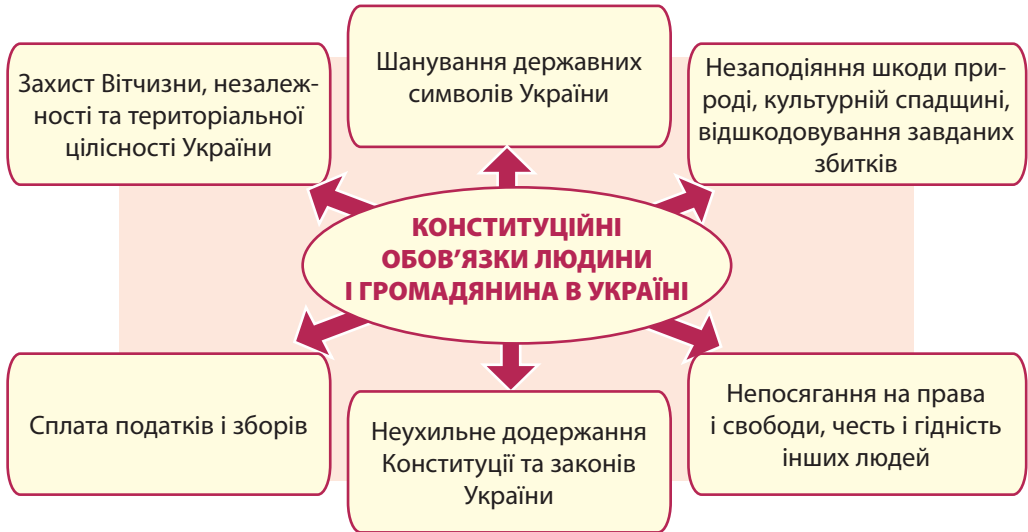

Прочитайте статті 65–68 Конституції України.

У яких із них закріплено конституційні обов'язки, зазначені в схемі? Які з цих обов'язків стосуються всіх людей, а які – лише громадян України?

Чому, на вашу думку, Конституція України закріплює невеликий за обсягом перелік обов'язків людини і громадянина?

Запишіть свої міркування в зошит.

3. Які існують механізми захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні

Що означає словосполучення «механізми захисту прав людини»?

Наведіть приклади. Поверніться до цього запитання після опрацювання пункту параграфа. Визначте, чи змінилася ваша відповідь на нього.

У нашій державі людину визнано найвищою соціальною цінністю, тому її права і свободи закріплено в Конституції України. Кожний із нас має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань.

Для того щоб людина могла в повному обсязі реалізовувати свої права і свободи, чи достатньо визнати їх на міжнародному рівні й закріпити у конституції та законах держави? Безумовно, ні. Держава має гарантувати ці права, тобто створити певні умови для їх реалізації, а також мати дієві механізми їхнього захисту.

Ви, мабуть, знаєте, що спірні або конфліктні ситуації стосовно будь-чиїх прав і свобод та інтересів вирішують суди. Судовий захист – це найефективніша гарантія забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. Норми Конституції України – це норми прямої дії, тому кожен може звертатися до суду по захист своїх конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції.

Конституція України визначає, що гарантом прав і свобод людини та громадянина в нашій державі є Президент України. Державний захист прав людини покладено також на Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод та захист прав людини на території України і в межах її юрисдикції. Також, як вам уже відомо, громадяни України мають право звертатися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування із заявами, скаргами та пропозиціями.

Існують міжнародні й регіональні механізми контролю за дотриманням прав людини. Громадяни України можуть звернутися, наприклад, до Комітету з прав людини та Комітету проти катувань ООН, Європейського суду з прав людини, Комітету зі свободи асоціацій, Міжнародної організації праці.

Утім, міжнародний звичай виробив правило, за яким, перш ніж звертатися зі скаргою щодо порушення своїх прав до міжнародних інстанцій, громадянин має вичерпати всі правові механізми, передбачені у тій державі, на яку він скаржиться.

У захисті власних прав важливу роль відіграє сміливість та ініціатива людини. Без її активної позиції доволі важко, а інколи й неможливо дізнатись, які її права й у чому їх порушено, та захистити їх.

*Які права людини закріплено у статті 55 Конституції України?
У яких життєвих ситуаціях вони можуть бути важливими?*

Із Конституції України

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом.

Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке права і свободи людини?
2. Які права і свободи людини та громадянина називають основними?
3. Що таке конституційні обов'язки людини і громадянина?
4. Які механізми захисту прав і свобод людини ви знаєте?

5. Чому права і свободи людини та громадянина мають бути закріплені в Конституції України?
6. Які конституційні обов'язки громадян України ви можете назвати і пояснити?
7. Які механізми захисту прав і свобод людини та громадянина видаються вам найефективнішими?

Домашнє завдання

1. У статтях 21, 22 і 24 Конституції України сформульовано основні принципи прав і свобод людини та громадянина в Україні. Випишіть їх у зошит і поясніть два з них.
2. Прочитайте ситуацію та запишіть у зошиті відповідь до неї:
Готуючись до уроку з основ правознавства, Сергій прочитав кілька статей розділу II Конституції України. Він помітив, що у статті 27 записано: «Кожна людина має невід'ємне право на життя», а у статті 39: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї...». Він запитав у своєї однокласниці Марії: чому в одних статтях ідеться про кожну людину, а в інших – тільки про громадян? Марія Сергієві відповіла, що...
3. Сформулюйте й запишіть власний висновок про важливість реалізації громадянами конституційних прав і свобод.
4. На основі статей розділу II Конституції України класифікуйте зазначені в них права і свободи за сферою життєдіяльності людини – громадянські (особисті), політичні, економічні, культурні, соціальні. Оформіть це у вигляді таблиці.
5. Досі поширеним є твердження: «Немає прав без обов'язків, а обов'язків без прав». Висловіть свої міркування з цього приводу й запишіть їх у зошит.
6. Обговоріть з батьками чи дорослими членами родини, яку роль відіграють бажання, ініціативність та обізнаність людини в захисті прав.

§ 13–14. ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

1. Як організовано державну владу в Україні.
2. Які статус і повноваження Верховної Ради і Президента України.
3. Якими повноваженнями наділено органи виконавчої влади та місцевого самоврядування.
4. Як побудовано судову систему України.

1. Як організовано державну владу в Україні

Пригадайте, що таке державна влада. Де закріплено основи її організації? Як побудовано державну владу в Україні? Які завдання виконують органи законодавчої, виконавчої та судової влади в нашій державі? Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

За Конституцією України, єдине джерело державної влади – народ. Безпосередні прояви народного волевиявлення – вибори і референдум. За допомогою виборів формують представницькі органи влади, а через референдум вирішують важливі питання для всієї держави чи окремої її адміністративно-територіальної одиниці.

Можливо, з історії вам відомо, що у XVIII столітті французький філософ Шарль Монтеск'є сформулював принцип поділу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову. Цей принцип унеможливило узурпацію державної влади будь-яким органом.

В основі організації державної влади в Україні лежить принцип поділу влади, за яким влада реалізується через законодавчий орган (Верховна Рада України), виконавчі органи (Кабінет Міністрів, міністерства, відомства тощо) та судові державні органи.

Узурпація влади – захоплення влади насильницьким шляхом, вчинене з порушенням закону, або незаконне привласнення владних повноважень.

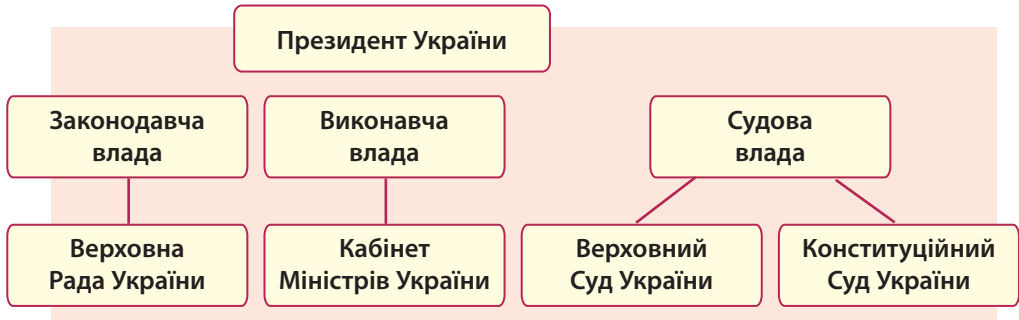
Із Конституції України

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. [...]

Органи державної влади утворюють систему. Статус, порядок утворення і повноваження парламенту України, Президента України, Кабінету Міністрів, Конституційного Суду, судів загальної юрисдикції, місцевих державних адміністрацій закріплено в положеннях Основного Закону нашої держави. Одні органи державної влади утворюються шляхом виборів (наприклад, громадяни обирають народних депутатів України, Президента України), інші органи призначають (приміром, Прем'єр-міністр України, Генеральний прокурор України, голова місцевої державної адміністрації).

У групах проаналізуйте схему та поясніть, як утворюється і які функції виконує кожний орган.
Дайте назву схемі.
Представте результати своєї роботи іншим групам.

У нашій державі існує багато інших органів, які виконують певні завдання. Наприклад, прокуратура, СБУ, національна поліція, служба охорони державного кордону, органи й установи виконання покарань тощо. Їхні основні завдання – охорона прав і законних інтересів громадян, організацій і держави, забезпечення законності, публічної безпеки та публічного порядку, боротьба з правопорушеннями, охорона та захист суверенітету і території України.

2. Які статус і повноваження Верховної Ради і Президента України

Яка основна функція парламенту України? Як він створюється і діє? Як ви розумієте термін «глава держави»? Чи належить Президент України до якоїсь гілки влади? Які його повноваження?

Ви вже знаєте, що за територіальним устроєм Україна – унітарна держава. Тому в нас єдиний законодавчий орган влади – це Верховна Рада України. Парламент складається із народних депутатів України, які представляють інтереси народу. Їх обирають громадяни України. Тож Верховна Рада України – представницький орган влади. За структурою це однопалатний парламент.

Народним депутатом України може бути обраний громадянин України, який досяг 21 року, має право голосу й постійно проживає в Україні не менше ніж п'ять років.

Засідання парламенту проходять відкрито, а рішення ухвалюють голосуванням.

Очолоє парламент Голова Верховної Ради України. В парламенті створюють комітети, які працюють над підготовкою та експертизою законопроектів (наприклад, бюджетний комітет), і в разі потреби тимчасові слідчі комісії (скажімо, під час процедури імпічменту Президента).

Вам, мабуть, відомо, що основна функція парламенту – це розроблення й ухвалення законів, тому його й називають законодавчим органом влади. Верховна Рада України визначає також напрями внутрішньої і зовнішньої політики, ухвалює державний бюджет, формує певні органи влади, контролює роботу Кабінету Міністрів України. Крім законів, парламент ухвалює ще й постанови.

Громадяни нашої держави обирають і Президента України. Слово «президент» у перекладі з латини означає «той, хто сидить попереду». Таку посаду запроваджено у понад 130 державах світу.

Згідно з Конституцією України, Президент – це глава держави, який виступає від її імені. Він – гарант Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент уособлює державу і державну владу загалом і не належить до жодної з гілок влади.

Президента України обирають громадяни на 5 років. Цю посаду може обійняти громадянин України, якому виповнилося 35 років. Він має постійно проживати в Україні щонайменше 10 років і знати українську мову. Одна й та сама особа може бути Президентом України не більш ніж два строки поспіль. Президент України – недоторканна особа: за посягання на його життя, честь і гідність законодавством передбачено юридичну відповідальність.

Президент України має широке коло повноважень: він – Верховний Головнокомандувач Збройних сил України, призначає певні органи влади або дає згоду на їх призначення, вносить пропозиції щодо кандидатур на ті чи ті посади (наприклад, Прем'єр-міністра України), вирішує питання громадянства, здійснює помилування, удостоює державними нагородами, підписує закони, які ухвалив парламент. Щодо цих та інших питань Президент України видає укази і розпорядження.

При Президентові України діють комісії та органи, скажімо з питань громадянства чи помилування. Він очолює Раду національної безпеки і оборони, яка виявляє загрози національній безпеці та обороні й вирішує, як запобігти їм.

Виконайте в групі одне із завдань і повідомте про результати роботи іншій групі.

- Опрацюйте статтю 85 Конституції України. У зошиті заповніть таблицю, зазначивши номери пунктів статті. Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.*

Повноваження Верховної Ради України

ухвалює рішення та призначає	надає згоду	затверджує та контролює
------------------------------	-------------	-------------------------

- Опрацюйте статтю 106 Конституції України, визначте повноваження Президента України. У зошиті заповніть таблицю, проставивши в ній номери пунктів статті. Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.*

Повноваження Президента України

ухвалює рішення, призначає, надає	забезпечує, представляє, очолює, має право, здійснює	утворює, скасовує, вносить
-----------------------------------	--	----------------------------

3. Якими повноваженнями наділено органи виконавчої влади та місцевого самоврядування

У чому полягає призначення виконавчої влади? Які є органи виконавчої влади в Україні? Які є органи місцевого самоврядування в нашій державі? Чи належать вони до органів державної влади?

Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Органи виконавчої влади забезпечують управління економікою, освітою, наукою, соціальною сферою тощо. Наприклад, для виконання основного фінансового закону року – закону про державний бюджет – органи виконавчої влади мають забезпечити надходження до бюджету (зібрати податки та збори у державну скарбницю) і розпорядитися зібраними коштами відповідно до статей бюджету. Виконання бюджету спрямоване на забезпечення найважливіших суспільних потреб: соціальний захист людей, освіту, охорону здоров'я, питання публічного порядку і довкілля, утримання армії тощо.

Органи виконавчої влади в Україні утворюють систему, до якої належать Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, місцеві державні адміністрації.

Розгляньте схему і розкажіть, які повноваження, на вашу думку, мають ці органи. Наведіть приклади, де і коли вам доводилося стикатися з їхньою діяльністю. Дайте назву схемі.

Порівняйте ваші думки з текстом пункту параграфа, поданим за схемою.

Органи виконавчої влади в Україні ведуть виконавчо-розпорядчу діяльність. Вона полягає у виконанні Конституції України, нормативних актів Верховної Ради, указів Президента України, а також організації виконання положень цих актів іншими органами.

Вищий орган у системі органів виконавчої влади – Кабінет Міністрів України, який виконує функції уряду. Це колегіальний орган – він складається із Прем'єр-міністра, його заступників і міністрів. Робота Кабінету Міністрів охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. На його засіданнях вирішують важливі питання управління державою. З цих питань Кабінет Міністрів України видає постанови й розпорядження, обов'язкові для виконання на території нашої держави.

У Конституції України зазначено, що Кабінет Міністрів України підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Вона може ухвалити резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України, що тягне за собою його відставку. Кабінет Міністрів України складає свої повноваження і перед новообраною Верховною Радою України.

Міністерства – це центральні органи виконавчої влади. Вони управляють питаннями певної сфери життя суспільства (наприклад, Міністерство освіти і науки України). Місцеві державні адміністрації – це місцеві органи виконавчої влади. На них покладено завдання управління всіма загальносуспільними справами на місцевому рівні. На певній території вони забезпечують виконання Конституції і законів України, актів Президента, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади.

Вирішенням питань місцевого значення опікуються й органи місцевого самоврядування.

Слово *самоврядування* вам, напевно, легко зрозуміти – воно походить від слів «урядувати», «керувати самому». Самоврядування – це надання жителям сіл, селищ, міст можливості самостійно вирішувати питання місцевого значення. Через органи місцевого самоврядування реалізується влада народу.

Місцевому самоврядуванню присвячені розділ XI Конституції України та низка законів, наприклад «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування» та ін.

Самоврядна одиниця місцевого самоврядування – *територіальна громада*. Вона утворює органи, що не підпорядковуються органам державного управління чи іншим органам місцевого самоврядування.

Члени певної територіальної громади обирають сільські, селищні, міські ради та сільського, селищного, міського голів. Інтереси кількох територіальних громад представляють районні та обласні ради, а їхніх голів обирають на засіданнях та зі складу цих рад. Усі ради – виборні представницькі органи, які складаються із депутатів.

Органи місцевого самоврядування, на відміну від місцевих органів виконавчої влади, не належать до органів державної влади. Їхню роботу зазвичай фінансують з місцевого бюджету. Нормативні акти самоврядних органів можуть призупинити в разі невідповідності їх Конституції та законам України, а скасовувати – лише в судовому порядку.

Місцеве самоврядування – це право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Прочитайте та визначте, як утворюються органи місцевого самоврядування.

Із Конституції України

Стаття 141. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями... на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, депутати якої обрані на чергових виборах, становить п'ять років. [...]

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування відповідно сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових виборах, становить п'ять років. [...]

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Щоб місцеве самоврядування було ефективним і самостійним, потрібні грошові й матеріальні ресурси. Конституція України визначає, що матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування становлять: майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад сіл, селищ, міст.

Буває так, що для вирішення якогось загального питання мешканці будинку або вулиці збираються разом і обирають комітет чи ініціативну групу. Так утворюються органи самоорганізації населення (будинкові, вуличні, квартальні тощо). Через них також здійснюється місцеве самоврядування.

Виконайте в групі одне із завдань і ознайомте з результатами роботи іншу групу.

А. У статті 116 Конституції України повноваження Кабінету Міністрів зафіксовано через такі дієслова: «забезпечує», «вживає заходів», «спрямовує», «розробляє», «здійснює», «організовує» тощо. Які повноваження, на вашу думку, здійснює Кабінет Міністрів України? В зошиті заповніть таблицю, записавши відповідні номери пунктів та їхній короткий зміст.

Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.

Повноваження Кабінету Міністрів України

забезпечує	вживає і розробляє	здійснює, організовує спрямовує
------------	--------------------	------------------------------------

Б. У статті 143 перелічено повноваження органів місцевого самоврядування. Впишіть у зошит 2–3 із них і наведіть приклади з діяльності органів місцевого самоврядування вашої територіальної громади.

Поінформуйте інші групи про те, що ви дізналися.

4. Як побудовано судову систему України

На основі пункту параграфа складіть схему «Судова система України». Розкажіть про завдання судів.

Судову владу представляють суди. Вони захищають права і свободи людей, охороняють права та інтереси фізичних, юридичних осіб і держави, сприяють запобіганню правопорушенням. У своїй діяльності суди є незалежними й керуються виключно законом.

Державну діяльність судової влади називають правосуддям. Воно здійснюється через судочинство – розгляд у судових засіданнях кримінальних, адміністративних, цивільних і господарських спорів. Це відбувається за встановленою законодавством процедурою.

Прочитайте та прокоментуйте положення статті Конституції України.

Із Конституції України

Стаття 124. Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. [...]

До судової системи України належать Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. Про повноваження Конституційного Суду України вам уже відомо. Суди загальної юрисдикції є загальні суди (наприклад, Верховний Суд України, місцеві суди) та спеціалізовані (адміністративні й господарські) суди.

Місцеві суди розглядають більшість кримінальних, трудових, цивільних і сімейних спорів. Такий суд складається із суддів, голови та заступника голови суду.

Господарські суди розглядають справи, пов'язані з комерційною діяльністю, підприємництвом, а також спори між підприємствами та організаціями. Однак якщо сторонами спору є юридична і фізична особи, то такі справи розглядає загальний місцевий суд.

Адміністративні суди врегульовують адміністративні спори, скажімо справи з оскарження нормативно-правових актів органів державної влади й місцевого самоврядування, обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання, примусового відчуження земельної ділянки, справи, пов'язані з виборчим процесом (наприклад, щодо уточнення списку виборців) тощо.

Верховний Суд України очолює суди загальної юрисдикції. Він розглядає найскладніші й найважливіші спори з кримінальних, цивільних, адміністративних правовідносин і забезпечує однакове застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції.

Прочитайте статті Конституції України. Назвіть суди в Україні. Визначте й поясніть принципи, за якими побудовано судову систему України.

Із Конституції України

Стаття 124. [...] Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутим Міжнародного кримінального суду (частина шоста статті 124 у редакції Закону України від 02.06.2016 р. N 1401-VIII набирає чинності з 30.06.2019 р.).

Стаття 125. Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом. [...]

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які основи організації державної влади в Україні?
  2. Як називають парламент України? Який його склад?
  3. Як ви розумієте положення: «Президент України – глава держави»?
  4. Який орган є вищим органом виконавчої влади в Україні?
  5. Що таке місцеве самоврядування і територіальна громада?
  6. Які суди належать до судової системи України?
- .....
7. З якими органами місцевого самоврядування і за яких обставин ви (ваші батьки) мали справу? Проаналізуйте правову ситуацію. Спираючись на статті 142 і 143 Конституції України, визначте, чи уповноважена селищна рада ухвалити таке рішення. Як зорянівці можуть вплинути на нього?

ЧИ ВТІЛИТЬСЯ У ЖИТТЯ РІШЕННЯ СЕЛИЩНОЇ РАДИ

Селищна рада Зорянівська повідомила через місцеві засоби масової інформації про намір побудувати на березі річки поблизу залізничної станції цех із виготовлення будівельних матеріалів. Для розгляду цього питання запланували сесію селищної ради.

На думку депутатів селищної ради, будівництво підприємства дасть змогу поповнити бюджет, створить 50 нових робочих місць для місцевих жителів, сприятиме розвитку мережі магазинів із реалізації продукції, зниженню цін на будівельні товари, налагодженню економічних зв'язків із обласним центром. Занепокоєні можливим погіршенням екологічної ситуації в Зорянівську жителі виступили проти будівництва цеху. Вони звернулися до селищної ради з вимогою не ухвалювати рішення щодо будівництва цеху. Одні з них погрожували пікетами, інші – вимагали провести місцевий референдум з цього питання.

Домашнє завдання

1. Назвіть органи державної влади, про які йшлося в темі. Схарактеризуйте повноваження одного з них.
2. Пригадайте з уроків історії, що таке магдебурзьке право. Поясніть, що таке місцеве самоврядування.
3. Знайдіть у матеріалах мас-медіа інформацію щодо діяльності органів місцевого самоврядування вашої території (1–2 приклади) і запишіть у зошит за такою формою:

Назва органу місцевого самоврядування, який вирішував питання	Питання, проблема місцевого життя	Чи вдалося його вирішити, як саме
---	-----------------------------------	-----------------------------------

4. У зошиті складіть схему «Судова система України». Що таке, на вашу думку, суди загальної юрисдикції?
5. Запитайте батьків або інших членів вашої родини, чи доводилося їм звертатися до суду. Якщо так, то з якого приводу? Яке рішення ухвалив суд? Запишіть зібрану інформацію в зошит.
6. Поясніть фундаментальні основи правосуддя, що склалися історично: «ніхто не може бути суддею у власній справі», «ніхто не може бути засуджений, доки його не вислухав суд».
7. Підготуйте невеличку доповідь (або презентацію) з теми «Становлення інституту президенства в Україні».
8. Знайдіть в Інтернеті назви парламентів і урядів країн Європейського Союзу. Запишіть цю інформацію в зошит або створіть презентацію на 3–5 слайдів.

§ 15. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН

1. Що передбачає право громадян на звернення.
2. Які є види звернень.
3. Як розглядають звернення.
4. Як звернутися до органу державної влади чи місцевого самоврядування.

1. Що передбачає право громадян на звернення

Чи звертався хтось із вашої родини до органів державної влади або органів місцевого самоврядування? У чому полягає сутність права на звернення громадян?

Прочитайте фрагменти нормативно-правових актів і коментарі до них, поясніть сутність права на звернення. Після цього поверніться до запитань і, в разі потреби, уточніть відповіді на них.

Із Конституції України

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Правовий коментар

У міжнародних документах це право називають «право петицій». Його сутність полягає в тому, що держава гарантує кожній особі можливість особисто й безпосередньо звертатися, а також направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів. Це право поширюється на всіх людей, які законно перебувають на території нашої держави, і не обмежується жодними умовами, процедурами, обов'язками. Реалізацію права на звернення визначають положення Конституції України та Закону України «Про звернення громадян».

Із преамбули Закону України «Про звернення громадян»

Цей Закон регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Закон забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення.

Правовий коментар

Законом заборонено переслідування осіб за подання звернення, за критику в ньому роботи й рішень органів державної влади і місцевого самоврядування; примушення до подання власного чи підписання колективного звернення або участі в акціях на підтримку звернень інших осіб чи організацій; розголошення відомостей, що містяться у зверненнях. Закон визначає, що звернення людей розглядають безоплатно.

2. Які є види звернень

У групах прочитайте статтю закону та правовий коментар. Визначте основні види звернень і відмінності між ними. Чи доводилося вам, вашим батькам або знайомим складати такі документи? Якщо так, то за яких обставин? Які є види звернень?

Із Закону України «Про звернення громадян»

Стаття 3. Пропозиція (зауваження) – звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування..., висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації... їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Правовий коментар

За формою звернення осіб можуть бути усними і письмовими, а за кількістю заявників – індивідуальними, де є один заявник (як-от заяви про призначення опікуна чи про передання у власність земельної ділянки) та колективними – це звернення від двох і більше осіб, а також звернення однієї особи за дорученням групи осіб (приміром, скарга про масове порушення екологічних прав громадян).

Якщо зміст пропозиції (поради, рекомендації щодо діяльності органів державної влади) і заяви не пов'язані з порушенням прав та інтересів людей, охоронюваних законом, то у скарзі завжди вказують на такі порушення. Пропозиції і заяви розглядають ті державні органи і посадові особи, які наділені відповідними повноваженнями, а скарги – вищі у порядку підлеглості органи/посадовці щодо органів і осіб, дії яких оскаржують.

Особа може подати скаргу особисто або через уповноважену на це іншу особу. До скарги потрібно додати рішення або копії рішень, що приймалися раніше з цього питання. Скаргу в інтересах неповнолітніх і недієздатних осіб подають їхні законні представники.

3. Як розглядають звернення

Визначте й запишіть у зошит у формі короткого плану основні положення щодо розгляду звернень громадян. На основі складеного плану розкажіть одне одному про чинний порядок такого розгляду.

Правовий коментар

Згідно із законодавством, усі звернення, що надходять до відповідного органу або особи, мають бути вчасно розглянуті, а заявникові надано відповідь із роз'ясненнями та посиланнями на положення законодавства України.

Відповідь за результатами розгляду заяв (клопотань) надає той орган, який отримав ці заяви і до компетенції якого належить вирішення порушених у заявах (клопотаннях) питань.

Рішення про відмову в задоволенні викладених у заяві вимог повідомляють особі в письмовій формі з посиланням на закон, зазначенням мотивів відмови й роз'ясненням порядку оскарження прийнятого рішення.

Звернення громадян розглядають і вирішують упродовж не більш ніж одного місяця з дня їхнього надходження. Ті звернення, які не потребують додаткового вивчення, розглядають невідкладно, але не пізніше 15 днів із дня надходження. Якщо впродовж одного місяця неможливо вирішити порушені у зверненні питання, керівник (заступник) відповідного органу встановлює необхідний для розгляду термін і повідомляє про це заявника. Порушені в зверненні питання мають вирішувати не довше 45 днів. При цьому особа має право подати обґрунтовану письмову вимогу про скорочення терміну розгляду її звернення, й таку вимогу має бути задоволено.

Неправомірна відмова в наданні відповіді, несвоєчасна або неповна відповідь, надання відповіді, що не відповідає дійсності, передбачає юридичну відповідальність конкретної посадової особи. Закон України «Про звернення громадян» встановлює цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність за порушення його приписів.

Дискредитація – навмисні дії, спрямовані на підрив авторитету, іміджу і довіри.

Утім, і заявника можуть притягнути до юридичної відповідальності. Згідно зі статтею 26 Закону України «Про звернення громадян» вона передбачена за подання звернення, що містить наклеп і образи, дискредитацію органів державної влади та місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їхніх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, заклики до розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі.

4. Як звернутися до органу державної влади чи місцевого самоврядування

У групах на підставі статті 5 Закону України «Про звернення громадян» складіть пам'ятку щодо вимог до письмового звернення громадян, використовуючи спонукальні дієслова (зверніть увагу, пам'ятайте тощо).

Поінформуйте інші групи про результати вашої роботи.

Із Закону України «Про звернення громадян»

Стаття 5. Вимоги до звернення

Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства... Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати.

Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження...

У групах оберіть питання/проблему, що порушуватиметься в зверненні. Визначте, яким буде це звернення (заява, пропозиція чи скарга) та до якого органу надійде. Використовуючи складену вами пам'ятку та наведений нижче зразок, у зошиті напишіть звернення до органу державної влади (наприклад, на ім'я голови місцевої державної адміністрації, начальника управління) чи органу місцевого самоврядування (наприклад, міського/сільського голови).

Ознайомте із результатами своєї роботи іншу групу.

Голові _____ районної у місті Києві державної адміністрації

Прізвище, ім'я, по батькові заявника
Домашня адреса, контактний номер телефону

Заява

Прошу надати допомогу/сприяти у вирішенні питання/вимагаю...

Далі коротко викладають суть питання (в одному зверненні варто порушувати одне питання), наводять факти й аргументи.

Дата _____

Підпис _____

Насамкінець указують усі документи, довідки, які додають до заяви.

До заяви додаю:

Перевірте засвоєне на уроці

1. Сформулюйте короткий висновок про значення права людини на звернення.
2. Пригадайте свою роботу на уроці. У зошиті, зберігаючи нумерацію пунктів, оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтесь з такими твердженнями (2 бали – повністю погоджуюсь, 1 бал – частково погоджуюсь, 0 балів – зовсім не погоджуюсь).

№ з/п	Твердження	Бали
1.	Я можу назвати нормативний акт щодо звернень громадян.	
2.	Я знаю, що таке звернення.	
3.	Я можу пояснити зміст права на звернення.	
4.	Я можу перелічити види звернень громадян.	
5.	Я вмію написати заяву (скаргу).	
6.	Я можу висловити думку щодо важливості права громадян на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування.	

Домашнє завдання

1. Розкажіть батькам або дорослим членам вашої родини, що нового ви дізналися на занятті про право громадян на звернення.
2. Проведіть коротке опитування одного із членів вашої родини щодо практичної реалізації права на звернення в їхньому житті. Результати бесіди запишіть у зошит.
3. Skorиставшись інформацією в Інтернеті, підготуйте зразки звернень (заява, скарга тощо). Збережіть їх в окрему папку у своїх електронних документах.

Узагальнення
ПЕРЕВІРТЕ Й ОЦІНІТЬ, ЯК ВИ ЗАСВОЇЛИ ТЕМИ
РОЗДІЛУ 3
«ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ»

Виконайте комплексні підсумкові завдання, наведені нижче. Кожне з них складається з:

- 1) тестових завдань (0–10 балів);
- 2) логічного ланцюжка (0–3 балів);
- 3) завдання щодо аналізу історичного документа (0–5 балів);
- 4) творчого завдання (0–6 балів).

Максимальна кількість балів, які ви зможете отримати – 24, що відповідає оцінці «12». За вказівкою вчителя або власним бажанням ви можете виконати один чи обидва варіанти підсумкових завдань.

Варіант I

I. Тестові завдання

1. Оберіть варіант відповіді (букву), де вказано види прав людини за сферою життєдіяльності:
1 економічні; 2 приватні; 3 політичні;
4 особисті; 5 трудові.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 2, 3, 5; Г 1, 2, 5; Д 2, 3, 5.
2. Оберіть варіант відповіді (букву), де вказано основні функції Верховної Ради України:
1 зовнішня; 2 соціальна; 3 установча;
4 контрольна; 5 законодавча.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 2, 3, 5; Г 3, 4, 5; Д 2, 3, 5.
3. Оберіть варіант відповіді (букву), де перелічено органи місцевого самоврядування в Україні:
1 обласна державна адміністрація;
2 міська рада;
3 селищний голова;
4 органи самоорганізації населення;
5 голова обласної державної адміністрації.
А 1, 2, 3; Б 2, 3, 4; В 2, 3, 5; Г 1, 2, 5; Д 2, 3, 5.
4. Оберіть варіант відповіді (букву), де зазначено підстави втрати громадянства України:
1 набуття громадянства на підставі фальшивих документів;
2 смерть громадянина;
3 невихід із попереднього громадянства;
4 державна чи військова служба в іноземній державі без згоди держави Україна;
5 припинення громадянства.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 2, 3, 5; Г 1, 2, 5; Д 1, 3, 5.

5. Оберіть варіант відповіді (букву), де вказано органи виконавчої влади в Україні:
1 Президент України; 2 Кабінет Міністрів України; 3 міський голова;
4 місцева державна адміністрація; 5 міністерство.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 2, 4, 5; Г 1, 2, 5; Д 2, 3, 5.
6. Що є основним суб'єктом місцевого самоврядування?
А трудовий колектив; Б народ України;
В територіальна громада; Г все населення держави.
7. Кому підконтрольний Кабінет Міністрів України?
А Верховній Раді України; Б Президентові України;
В народу України; Г Конституційному Суду України.
8. Що є засобами забезпечення захисту прав і свобод людини?
А принципи прав і свобод людини;
Б гарантії прав і свобод людини;
В стандарти прав людини;
Г механізми захисту прав і свобод людини.
9. Що є Основним Законом нашої держави?
А Закон України «Про громадянство»;
Б Закон України «Про Державний прапор»;
В Конституція України;
Г Закон України «Про вибори народних депутатів України».
10. Як називають особу – громадянина іншої держави, – яка перебуває на території України?
А емігрант; Б біженець; В апатрид; Г іноземець.

II. Визначте пропущене та вилучіть зайве в запропонованому ланцюжку термінів і понять та узагальніть їх правовим поняттям.

Пропозиція – ... – скарга – мас-медіа – це ...

III. Прочитайте документ доби Директорії (1919 рік). Випишіть із нього основні поняття, які вивчали в темах розділу 3, та поясніть два з них.

Основний державний закон Української Народної Республіки ... III. Права та обов'язки громадян

Артикул 13.

Українське громадянство в хвилі проголошення незалежності Української Народної Республіки мають:

- 1) всі особи української народності, що мешкають у межах Української Держави, і
- 2) всі особи інших національностей, що до дня 1 липня 1914 р. не менше, як один рік стало мешкали в межах Української Держави, і їх діти, при тому сталість за мешкання не визнається за урядовими та військовими особами колишньої Російської імперії, що не народилися в межах Української Держави, – якщо до 1 липня 1914 року проживали на Україні менше, як п'ять років...

Артикул 14.

Українське громадянство набувається:

- 1) через народження від батьків – громадян Української Держави;
- 2) через подружжя з громадянином Української Держави;
- 3) через надання громадянства відповідною владою...

IV. Поясніть конституційні засади організації державної влади в Україні – поділ її на законодавчу, виконавчу й судову.

Варіант II

I. Тестові завдання

1. Оберіть варіант відповіді (букву), де зазначено конституційні обов'язки громадян України:
1 захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність України;
2 додержуватися Конституції України та законів України;
3 сплачувати податки та збори в розмірах, установлених законом;
4 виховувати дітей у любові;
5 брати участь у виборах.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 2, 3, 5; Г 1, 2, 5; Д 2, 3, 5.
2. Оберіть варіант відповіді (букву), де вказано суди загальної юрисдикції:
1 місцеві суди;
2 Верховний Суд України;
3 Конституційний Суд України;
4 вищі спеціалізовані суди;
5 апеляційні суди.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 2, 3, 5; Г 1, 2, 5; Д 2, 3, 5.
3. Оберіть варіант відповіді (букву), де зазначено підстави набуття громадянства України:
1 за паспортом;
2 за народженням;
3 за постійним місцем проживання;
4 через прийняття;
5 за територіальним походженням.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 2, 3, 5; Г 1, 2, 5; Д 2, 4, 5.
4. Оберіть варіант відповіді (букву), де вказано органи влади, що ототожнюються з трьома гілками влади:
1 законодавчі;
2 ревізійні;
3 контрольні;
4 виконавчі;
5 судові.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 1, 4, 5; Г 1, 2, 5; Д 2, 3, 5.
5. Оберіть варіант відповіді (букву), де зазначено повноваження Конституційного Суду України:
1 ухвалювати закони;
2 розглядати й врегульовувати судові справи;
3 офіційно тлумачити Конституцію України;
4 надавати висновки щодо конституційності чинних міжнародних договорів;
5 вирішувати питання щодо відповідності Конституції України нормативно-правових актів низки органів.
А 1, 2, 3; Б 1, 3, 4; В 3, 4, 5; Г 1, 2, 5; Д 2, 3, 5.
6. Яким правом людина наділена від народження?
А природним;
Б суб'єктивним;
В позитивним;
Г об'єктивним.

7. Які нормативно-правові акти видає Кабінет Міністрів України?
А укази;   Б рішення;
В ухвали;   Г постанови і розпорядження.
8. Як називалась система управління містами, якою закріплювалася незалежність міста від феодалів, право на самоврядування?
А магдебурзьке право;   Б самоврядне право;
В литовські статuti;   Г право вето.
9. Коли ухвалено Конституцію України?
А 16 липня 1990 року;   Б 24 серпня 1991 року;
В 8 червня 1995 року;   Г 28 червня 1996 року.
10. Які можливості людини, необхідні їй для існування і розвитку, гарантовані державою?
А обов'язки;   Б права і свободи;
В відповідальність;   Г законні інтереси.

II. Визначте пропущене й вилучіть зайве в запропонованому ланцюжку термінів і понять та узагальніть їх правовим поняттям.

Сільська рада – селищна рада – ... – місцева державна адміністрація – сільський, селищний, міський голова – районна рада – обласна рада – органи самоорганізації населення – це ...

III. Прочитайте документ доби Української Центральної Ради (1918 рік), випишіть із нього основні поняття, які вивчали в темах розділу 3, та поясніть два з них.

Конституція Української Народної Республіки

...III. Органи влади Української Народної Республіки

22. Вся власть УНР походить від народу...
23. Верховним органом УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують вищі органи виконавчої і судової влади УНР.
24. Вища власть виконавча належить Раді Народніх Міністрів.
25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.
26. Всякого рода справи місцеві впроваджують виборчі Ради і Управи громад, волостей, земель...

IV. Напишіть 3–4 аргументи щодо дискусійного питання «Громадянство – необхідність чи абстракція, що не має жодного значення для людини?».

Якщо ви хочете поглибити свої знання й уміння

Подумайте над такими запитаннями й обговоріть їх з однокласниками та однокласницями.

1. Як, на вашу думку, розглядати питання подвійного громадянства в Україні: як право національних меншин чи грубе порушення Конституції України?
2. Чим є, на вашу думку, Європейський суд з прав людини: найвищою судовою інстанцією чи незалежним судовим контролем над державою?
3. Які проблеми існують у застосуванні норм гуманітарного права в сфері захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту в Україні?
4. Які проблеми і чому виникають у забезпеченні захисту права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій?
5. Чи повинна місцева громада мати право самостійно вирішувати всі питання свого існування?
6. Чим є, на вашу думку, нормотворчість органів місцевого самоврядування: розширенням прав територіальної громади чи обмеженням парламентаризму?
7. Які проблемні питання існують у правовому регулюванні волонтерської діяльності в Україні?
8. Що, на вашу думку, мав на увазі митрополит Андрей Шептицький, коли казав: «Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов'язків докажіть, що ви дозріли до державного життя».

Викладіть свої думки з проблемного питання в невеличкому (не більше ніж одна сторінка) правовому творі-роздумі:

1. Діти мають реально впливати на прийняття рішень, що їх стосуються.
2. Соціальні мережі мають бути зоною, вільною від «мови ворожнечі».
3. Органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади: баланс повноважень чи двовладдя?
4. Чи потрібно запровадити юридичну відповідальність за кіберпереслідування?
5. Чи потрібно дозволити в нашій демократичній державі терапевтичне клонування людських клітин?
6. Чи повинна наша демократична держава вимагати від виробників утилізації їхньої продукції?
7. Чи слід органам місцевого самоврядування впровадити комендантську годину для осіб, які не досягли 18 років?
8. Чи має бути обов'язковим голосування в нашій демократичній державі?

4.

Розділ

НЕПОВНОЛІТНІ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ, СІМЕЙНИХ, ТРУДОВИХ, АДМІНІСТРАТИВНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Навчальний проект «Право – інструмент розв’язання проблем»

Оберіть конкретну тему (екологія, захист прав людини, захист прав споживачів тощо). Сформууйте групи за інтересами.

1. Поговоріть з батьками, сусідами та/чи проведіть невеличке опитування. Складіть список реальних проблем. Наприклад: «Мешканців будинку № 8 хвилює забруднення повітря через автозаправку по сусідству», «Бабуся купила чоботи, підошва за тиждень відклеїлась, а в магазині їй відмовили поміняти їх на справні».
2. Проведіть обговорення проблем/питань, оберіть найцікавіші та сформулюйте їх.
3. На сайтах в Інтернеті уважно прогляньте, чи є в «гарячій» лінії або в консультаціях юристів відповіді на сформульоване вами запитання. Якщо готової відповіді немає, поставте своє запитання там, де є можливість отримати кваліфіковану допомогу.
4. Підготуйте доповіді про пошук шляхів розв’язання проблеми. Найкращим визнаватиметься той результат проекту, який приведе до розв’язання обраної вами проблеми (в ідеалі добре було б довести «справу» до кінця).
5. Презентуйте результати проекту в класі та/чи на батьківських зборах. Підсумки проекту розмістіть на сайті школи чи у стіннівці.

§ 16. ЩО ТАКЕ ЦИВІЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОСОБИ

1. Які правовідносини регулює цивільне право.
2. Що таке цивільна правоздатність і цивільна дієздатність.
3. Якою є цивільна правосуб'єктність неповнолітніх осіб.

1. Які правовідносини регулює цивільне право

Наведіть приклади правовідносин, які регулюються нормами цивільного права. Що є предметом цивільного права? У чому полягають особливості цієї галузі? Поверніться до цих запитань після опрацювання пункту параграфа.

Однією із найважливіших галузей права України є **цивільне право**. Воно регулює безліч відносин приватного змісту. Купуючи товар у магазині, поповнюючи рахунок мобільного телефону, користуючись громадським транспортом, послугами бібліотеки, камери схову, винаймаючи житло, успадковуючи майно, створюючи літературні чи музичні твори, беручи участь у розіграші лотереї чи в конкурсі, ми потрапляємо у сферу відносин, які регулює цивільне право.

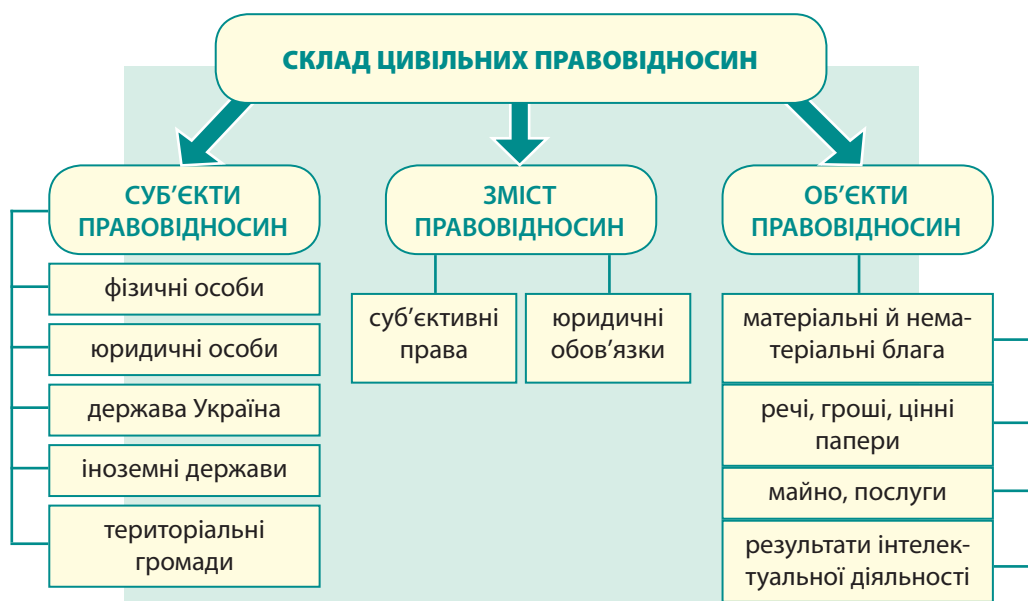
Предмет цивільного права становлять майнові й немайнові відносини. *Майнові відносини* – це правовідносини, що пов'язані з набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном (речами). Вони мають економічний зміст (наприклад, право власності на земельну ділянку чи будинок). Натомість *немайнові відносини* виникають щодо нематеріальних благ і не мають економічного підґрунтя. Їх поділяють на дві групи: особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими (наприклад, право автора на результати інтелектуальної діяльності в царині науки, літератури, мистецтва тощо), та особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими (приміром, право особи на честь, гідність, ім'я тощо).

Особливість цивільного права полягає в тому, що учасники цивільних відносин виступають юридично рівними між собою, автономними й незалежними. Вони не можуть нав'язувати свою волю одне одному, їхні відносини ґрунтуються на досягнутій згоді. Наприклад, для укладання договору купівлі-продажу сторони мають узгодити предмет договору, його ціну тощо.

Джерелами цивільного права України є: Конституція України, **Цивільний кодекс України** (ЦКУ), значна кількість законів, як-от «Про авторські та суміжні права», «Про захист прав споживачів», та підзаконних нормативно-правових актів (постанови Кабінету Міністрів України, укази Президента, акти міністерств і відомств), а також міжнародні договори, ратифіковані Україною.

Пригадайте, що таке склад правовідносин. Наведіть приклад ситуації, яку регулюють норми цивільного права. Спираючись на схему, визначте відповідні складники цивільних правовідносин у наведеній вам ситуації.

2. Що таке цивільна правоздатність і цивільна дієздатність

Пригадайте, що означають поняття «фізична особа», «юридична особа». Яким, на вашу думку, є зміст понять «правосуб'єктність», «цивільна правоздатність фізичної та юридичної осіб», «цивільна дієздатність фізичної та юридичної осіб»? Прочитайте пункт параграфа та проілюструйте визначення цих понять прикладами.

Особами у цивільному праві називають учасників цивільно-правових відносин. Їх поділяють на **фізичних** і **юридичних** осіб. Основною їхньою характеристикою як учасників цивільних правовідносин є цивільна правосуб'єктність, складники якої – цивільна правоздатність і цивільна дієздатність.

Фізичні особи рівні в своїй правоздатності. Але обсяг цивільної дієздатності фізичних осіб неоднаковий. Так, цивільна дієздатність осіб віком до 14 років є частковою, а у віці від 14 до 18 років – неповною. Повну дієздатність має фізична особа після досягнення 18 років (повноліття).

Цивільної правоздатності не можна позбавити жодну фізичну особу. Натомість її цивільну дієздатність можуть обмежити у

Цивільна правоздатність – це здатність особи мати цивільні права й обов'язки, встановлені Конституцією України та Цивільним кодексом України.

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно виконувати їх і відповідати перед законом у разі невиконання.

разі й у порядку, встановлених законом. Наприклад, якщо особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на усвідомлення нею значення своїх дій та/або можливість керувати ними, чи зловживає алкогольними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами й тим ставить себе чи свою сім'ю, інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, в скрутне матеріальне становище, суд може обмежити її дієздатність. У такому разі над фізичною особою встановлюють піклування: вона може самостійно вчиняти лише визначені правочини, а інші – за згодою піклувальника. Поновлюється цивільна дієздатність фізичної особи судом у разі зникнення підстав, що призвели до її обмеження.

Правочин – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Поновлюється цивільна дієздатність фізичної особи судом у разі зникнення підстав, що призвели до її обмеження.

Якщо фізична особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу, то вона може бути визнана судом недієздатною. Над такою особою встановлюється опіка. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти жодного правочину. Від її імені та в її інтересах такі дії вчиняє опікун. Він також відповідає за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

У групах визначте, в яких ситуаціях особі потрібно мати цивільну дієздатність, а в яких – досить і цивільної правоздатності, щоб:

- а) стати власником будинку;
- б) купити автомобіль;
- в) бути автором художнього твору;
- г) отримати за використання музичного твору гонорар;
- д) обміняти власну цінну річ на іншу;
- е) успадкувати майно;
- є) прийняти в подарунок цінну річ;
- ж) брати цінну річ на зберігання;
- з) користуватися житлом.

На відміну від фізичної, цивільні правоздатність і дієздатність юридичної особи настають одночасно з моменту державної реєстрації та припиняються одразу після її ліквідації або реорганізації. Зміст цивільної правоздатності й цивільної дієздатності юридичної особи визначають законодавство, статут чи положення, за яким юридичну особу створено.

3. Якою є цивільна правосуб'єктність неповнолітніх осіб

Назвіть вікові межі часткової і неповної цивільної дієздатності фізичної особи. Які правочини можете вчиняти ви? Порівняйте свої думки з пунктом параграфа. Що нового ви дізналися про цивільну дієздатність неповнолітніх осіб?

Через відсутність у малолітніх осіб (до 14 років) життєвого досвіду, неможливість у повному обсязі розуміти значення своїх дій і керувати ними, їхня дієздатність є частковою. Обсяг такої дієздатності порівняно невеликий. Малолітній особі надано право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, реалізовувати особисті немайнові права на результати інтелектуальної й творчої діяльності. Вона не відповідає перед законом за завдану нею шкоду – таку відповідальність покладено на її батьків чи осіб, які їх замінюють (опікунів, усиновлювачів).

Неповною цивільною дієздатністю наділена неповнолітня особа віком від 14 до 18 років. Вона має право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, іншими доходами, реалізовувати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, бути учасником (засновником) юридичних осіб (якщо це не заборонено законом чи установчим договором), самостійно укласти договір банківського вкладу та розпоряджатися грошима, переказаними нею на рахунок, зареєстрований на її ім'я. Що ж до інших правочинів, то їх неповнолітня особа може вчиняти за згодою батьків (усиновлювачів) чи піклувальника.

Утім, за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування за умови достатніх підстав імовірно є обмеження або позбавлення права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами.

Розгляньте схему «Види цивільної дієздатності фізичних осіб». На основі пункту параграфа поясніть зміст кожного її елемента.

У положеннях ЦКУ наведено підстави, на яких фізична особа набуває повної цивільної дієздатності ще до досягнення 18 років. Наприклад, з моменту реєстрації шлюбу неповнолітньої особи у віці від 16 років; якщо фізична особа досягла 16 років і працює за трудовим договором; з моменту реєстрації неповнолітньої особи підприємцем у віці від 16 років; коли неповнолітня особа зареєстрована матір'ю або батьком новонародженої дитини.

Рішення про надання повної цивільної дієздатності ухвалює орган опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за наявності письмової згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Якщо ж такої згоди немає, то повну цивільну дієздатність їй можуть надати за рішенням суду. Такий обсяг цивільної дієздатності зберігається за неповнолітньою особою навіть тоді, коли зникнуть підстави, що її зумовили.

Прочитайте й прокоментуйте положення статті Цивільного кодексу України.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 33. Цивільна відповідальність неповнолітньої особи

1. Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону.
2. Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник. [...]

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які правовідносини регулює цивільне право?
2. Як називають основне джерело цивільного права?
3. Що таке цивільна правоздатність і цивільна дієздатність?
4. Які види цивільної дієздатності фізичної особи розрізняє ЦКУ?
5. Як відповідає неповнолітня особа за завдану нею шкоду?
6. Поясніть часткову і неповну цивільну дієздатність фізичної особи.
7. Наведіть приклади правочинів, які можуть вчиняти малолітні й неповнолітні особи згідно з ЦКУ.
8. Сформулюйте й запишіть у зошит висновок щодо обсягу цивільної дієздатності неповнолітньої особи.

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття теми. Поясніть кілька з них.
2. Оберіть одне із запитань і запишіть свої аргументи:
  - А. Чому, на вашу думку, існують вікові обмеження цивільної дієздатності фізичної особи?
  - Б. Чому ЦКУ надає повну дієздатність неповнолітній особі, коли вона реєструє шлюб чи стає підприємцем?
3. Проаналізуйте ситуацію за схемою аналізу правової ситуації. Дайте відповіді на запитання:

Чи наділені суб'єкти правовідносин цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю? Чому ви так думаєте?
Чи приймуть в суді позовну заяву Степана Степаненка?
Чому?

НЕПОВНОЛІТНЯ ВЛАСНИЦЯ

У 16 років Марія уклала шлюб із 22-річним Романом. Подружнє життя у них не склалося, і через рік Марія розлучилася з чоловіком. Згодом вона продала авто, яке подарував їй на весілля батько Степан Степаненко. Коли він дізнався про це, то звернувся до суду з позовною заявою про визнання договору купівлі-продажу недійсним, де вказав, що Марія – неповнолітня й не має права здійснювати такий правочин.

§17. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВЛАСНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

1. Що таке право власності.
2. Хто і як може стати власником.
3. Які підстави припинення права власності.

1. Що таке право власності

Прочитайте вигадану історію й закінчіть її кількома реченнями. Прослухайте 2–3 варіанти продовження цієї історії та дайте відповіді на запитання: До яких наслідків це може призвести? Чи бажали б ви жити у такому місті? Чому?

МІСТО БЕЗ ЛАДУ

У місті Безладдя забули, що таке власність: квартири, автомобілі та інші речі належать тепер усім жителям міста одночасно. Будь-хто може оселитися в квартирі, яку сам собі обере, або їздити на автівці, що найбільше припала до душі. Так само можна користуватися й іншими речами, адже вони не мають власників...

На основі правового коментаря визначте складники права власності. Перепишіть речення в зошит, та, скориставшись довідкою, вставте в нього пропущені слова. Повідомте результати роботи своїм однокласникам і однокласницям.

1. Формула власності передбачає: якщо ця річ моя, то для інших вона...
2. Володіння майном – це право фактичного панування... над річчю. Це означає мати річ у своєму господарському...
3. Користування майном – це право здобувати з майна його... для задоволення своїх особистих та майнових потреб.
4. Розпорядження майном – це право визначати... речі (продавати, дарувати, заповідати тощо).

Довідка: *власник, чужа річ, підпорядкування, доля, корисні властивості.*

Правовий коментар

Усі речі, гроші, цінні папери комусь належать, і, напевно, немає жодної людини у світі, яка б не була власником бодай якоїсь речі.

Право власності – основне речове право людини. Це таке суб'єктивне право, коли власник може безпосередньо своєю волею впливати на річ – об'єкт цього права.

Власникові належать права *володіння, користування та розпорядження* своїм майном. Ці правомочності становлять зміст права власності. Власник реалізує їх на власний розсуд – він має право вчиняти

Право власності – це право особи на річ (майно), яке вона реалізує відповідно до закону з власної волі, незалежно від волі інших, на свій розсуд.

щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Тільки власник має всі три повноваження, решта осіб – не власники (володільці, користувачі) – можуть володіти і користуватися речами й цінностями, але не мають права розпоряджатися ними.

Законодавство України закріплює принцип, відповідно до якого власність зобов'язує. Це означає, що власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам і гідності людей, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію й природні якості землі.

У групах поміркуйте над завданнями. Свої відповіді обґрунтуйте. Повідомте результати роботи іншим групам.

- А. Чи можна сказати, що ви володієте:
- словником, який ви передали у користування на певний час однокласниці;
  - зимовим взуттям, що зберігається в коморі до настання сезону;
  - годинником, який ви забули вдома;
  - портфелем, який ви тримаєте в руках;
  - велосипедом, який залишився у бабусі в селі;
  - створеним вами блогом у соціальній мережі.
- Б. Чи охоплює поняття «користування майном» ситуації, в яких ви:
- розглядаєте світлини на фотовиставці;
  - читаєте електронну книгу;
  - чистите зуби зубною щіткою;
  - нарізаєте хліб ножем;
  - лагодите на швацькій машинці сукню для подруги;
  - малюєте акварельними фарбами пейзаж для участі в шкільному конкурсі.
- В. Визначте, які з перелічених щодо речей дій вказують на розпорядження ними, якщо ви:
- з'їли яблуко;
  - почистили щіткою взуття;
  - спалили дрова в каміні;
  - дали на кілька днів свою книгу однокласникові;
  - перенесли комп'ютер до іншої кімнати;
  - подарували другові за згодою батьків енциклопедію військового мистецтва.

2. Хто і як може стати власником

На основі правового коментаря поясніть своєму однокласнику чи однокласниці: Що таке приватна власність? Що таке державна й комунальна власність? Хто може нею користуватися та розпоряджатися? Що таке первинні та похідні способи набуття права власності?

Вислухайте їхні коментарі та дійдіть згоди із запропонованих запитань.

Правовий коментар

Будь-якій людині (незалежно від віку) або групі людей (подружжю, батькам і дітям, членам фермерського господарства та ін.) – суб'єктам права власності – можуть належати речі особистого вжитку, квартири, земельні ділянки, дачі, гроші, акції тощо. Це називають правом приватної власності. Кількість майна, що перебуває у приватній власності, законом не обмежено.

Якщо йдеться про право державної власності (наприклад, державні підприємства, установи тощо), це означає, що власником є держава. Право комунальної власності на земельні ділянки, приміщення навчальних закладів, комунальні підприємства тощо належить територіальній громаді – жителям села, селища, міста. Користуватися майном, що перебуває у державній чи комунальній власності, для задоволення своїх потреб може будь-яка людина. А от розпоряджатися ним у першому варіанті будуть органи державної влади, у другому – органи місцевого самоврядування.

Із Конституції України

Стаття 13. [...] Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності [...] Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 41. [...] Право приватної власності набувається у порядку, визначеному законом.

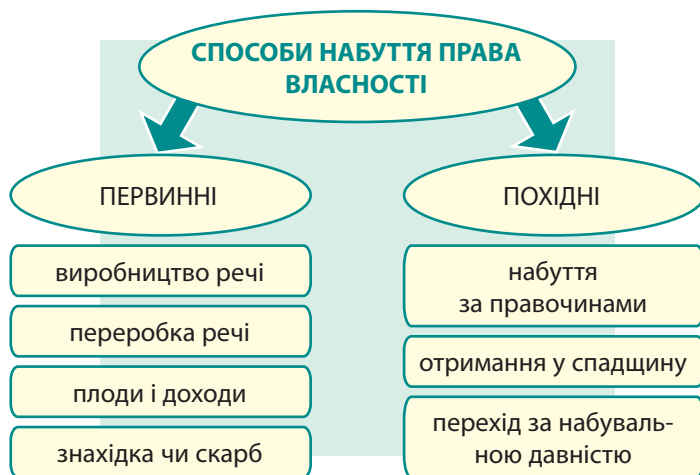
Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. [...]

Права власності набувають на підставах, які не забороняє закон. Способи набуття права власності можуть бути первинними (коли раніше у речі не було власника) й похідними (наприклад, відчуження речі на користь нового власника).

Набувальна давність – це набуття права власності на чуже майно особою, яка заволоділа ним, відкрито й безперервно володіла ним упродовж визначеного законодавством строку.

Доберіть приклади до кількох елементів схеми. Представте їх однокласникам і однокласницям.

Використовуючи правовий коментар і статті Конституції України, виконайте поетапно завдання і ознайомте з результатом своєї роботи однокласників і однокласницю.

1. Складіть перелік із двох-трьох речей, які є вашою особистою власністю. Визначте стосовно кожної з них підстави виникнення права власності.
2. Додайте до переліку дві-три речі, якими ваша родина володіє на правах приватної власності.
3. Далі додайте до переліку дві-три речі, що належать до приватної власності інших осіб (груп людей), а ви ними користуєтесь.
4. Завершіть перелік двома-трьома об'єктами державної та комунальної власності, якими ви користуєтесь.

Правовий коментар

Малолітня або неповнолітня особа може бути власником будь-якого майна, однак право розпоряджатися ним вона набуває лише після досягнення повноліття (чи повної дієздатності на визначених законом підставах). Власністю малолітніх дітей управляють і розпоряджаються їхні батьки (чи особи, які їх замінюють) в їхніх інтересах. Щодо власності неповнолітніх осіб, то батьки можуть розпоряджатися нею лише з їхньої згоди.

Якщо майно перебуває у власності двох або більше осіб (співвласників), то воно належить їм на *праві спільної власності*. Спільна власність буває спільною частковою, коли визначено частки кожного співвласника, та спільною сумісною, тобто без визначення таких часток. Наприклад, майно подружжя або батьків і дітей – це спільна сумісна власність, тому кожен із них має однакові права на таке майно. Натомість майно учасників господарського товариства (наприклад, акціонерного) належить їм на правах спільної часткової власності, тобто кожен із учасників має в ньому частку, яка пропорційна його внеску в майно товариства. Право спільної власності співвласники реалізують за взаємною згодою.

У групах проаналізуйте правову ситуацію за такими запитаннями:
*З якого моменту виникає право власності за договором?
Чи став Василь власником мопеда?
Хто є власником мопеда в цьому разі?
Якщо виникнуть труднощі, зверніться по допомогу до вчителя.
Представте результати своєї роботи іншим групам.*

КОМУ ТЕПЕР НАЛЕЖИТЬ МОПЕД

15-річний Роман за згодою батьків вирішив продати власний мопед і звернувся з цією пропозицією до своїх товаришів. Мопед виявив бажання купити його однокласник, 16-річний Василь, батьки якого не заперечували, щоб син придбав цей транспортний засіб. Оглянувши мопед, Василь одразу передав Романові частину грошей, і хлопці домовилися, що Василь забере річ за кілька днів, коли заплатить усю обумовлену суму. Через три дні, отримавши від батьків решту грошей, Василь поквапився до Романа за товаром. Але... Роман уже продав мопед Андрієві, а той почав ним користуватися. «Ось який ти друг!» – мовив спересердя Василь і подався додому.

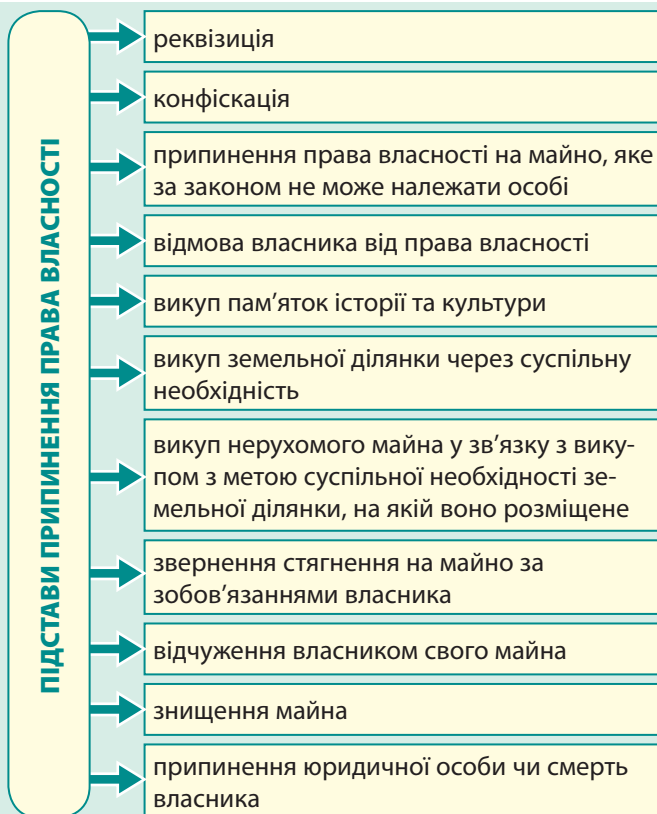
3. Які підстави припинення права власності

У групах розгляньте схему і наведіть приклади підстав, на яких припинялось право власності на речі, що належали вам або вашим батькам.

За потреби зверніться по коментар до вчителя.

Представте результати своєї роботи іншим групам.

Відчуження майна – передача права власності на майно від власника іншій фізичній чи юридичній особі.

Конфіскація – примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави майна (його частини), що належить правопорушникові.

Реквізиція – примусове відчуження майна у власника у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії або через інші надзвичайні обставини з метою суспільної необхідності за умови попереднього і повного відшкодування власникові вартості такого майна.

У чому полягають особливості права власності малолітніх і неповнолітніх осіб? Наведіть приклади підстав набуття і припинення права власності.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Поверніться до історії про місто Безладдя на початку параграфа. Спробуйте навести лад у житті цього міста: назвіть об'єкти права власності; запропонуйте перелік суб'єктів права власності та визначте підстави, на основі яких вони можуть набути права власності.
2. Пригадайте свою роботу на уроці. У зошиті, зберігаючи нумерацію пунктів, оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтесь з такими твердженнями (2 бали – повністю погоджуюся, 1 бал – частково погоджуюся, 0 балів – зовсім не погоджуюся).

№ з/п	Твердження	Бали
1.	Я можу назвати кілька підстав виникнення права власності.	
2.	Я можу перелічити складники права власності та проілюструвати їх прикладами.	
3.	Я можу назвати кілька підстав припинення права власності та навести приклади.	
4.	Я знаю, в чому полягають особливості права власності малолітніх осіб.	
5.	Я знаю, в чому полягають особливості права власності неповнолітніх осіб.	
6.	Я можу висловити власну думку щодо того, чому для людини важливо бути власником.	

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття теми. Поясніть кілька з них.
2. Пригадайте історичні події, в центрі яких було питання власності. Коротко запишіть перебіг 2–3 таких подій та їхні наслідки.
3. Попросіть батьків показати вам документи з домашнього архіву, які засвідчують набуття чи припинення права власності на майно. Ознайомтеся зі змістом документів. Запишіть назви цих документів у зошит.

§18. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

1. Хто такі споживачі, продавці, виробники і виконавці.
2. Які права споживачів закріплено в законодавстві України.
3. Як захистити права споживачів.

1. Хто такі споживачі, продавці, виробники і виконавці

Пригадайте, як ви купували щось або користувалися якимись послугами. Працюючи індивідуально, в зошиті заповніть опитувальник «Чи розсудливий я покупець», зберігаючи нумерацію пунктів і підпунктів. Обирайте відповідь «так» або «ні», а там, де стоять цифри, позначте одну з них (врахуйте, що 1 – це «ніколи», 2 – «інколи», 3 – «часто», 4 – «майже завжди», 5 – «завжди»). Пам'ятайте, що це не змагання. Виконання завдання не оцінюватиметься. Тут немає правильних або неправильних відповідей – тільки чесні й нечесні. Не витрачайте багато часу на обмірковування.

1. Чи замислююся я, перш ніж придбати що-небудь

1.1. Купуючи щось, обдумую, чи потрібна мені ця річ	так / ні
1.2. Дізнаюся, де можна купити таку чи подібну річ дешевше	1 2 3 4 5
1.3. Перевіряю етикетки, щоб дізнатися інформацію про товар	1 2 3 4 5
1.4. Прошу продавця надати інформацію (інструкцію) щодо товару (роботи, послуги)	1 2 3 4 5

2. Чи розважливо я купую продукти харчування

2.1. Ознайомлююся зі складниками того чи того продукту харчування та вмістом шкідливих для здоров'я речовин	1 2 3 4 5
2.2. Звертаю увагу на дату виготовлення товару	1 2 3 4 5
2.3. Цікавлюся, де й ким вироблено товар	1 2 3 4 5
2.4. Дізнаюся про термін придатності товару	1 2 3 4 5

3. Як моя родина купує промислові товари чи побутову техніку

3.1. Обираємо найбільш економні (щодо енергії, води тощо) прилади та побутову техніку	1 2 3 4 5
3.2. Ознайомлюємося з правилами користування товаром перед його використанням	1 2 3 4 5
3.3. Дізнаємося про гарантійні зобов'язання виробника (виконавця) щодо товару	1 2 3 4 5
3.4. Дізнаємося назви й адреси продавця (виробника), підприємств технічного обслуговування і ремонту	1 2 3 4 5

4. Якими є мої дії під час купівлі товару

4.1. Пересвідчуюся в правильності названої продавцем (виконавцем) ціни	1 2 3 4 5
4.2. Перевіряю решту, перераховуючи її в присутності продавця (виконавця) чи касира	1 2 3 4 5
4.3. Беру квитанцію, фіскальний або товарний чек	1 2 3 4 5
4.4. Дізнаюся, чи можна повернути товар та як це зробити	1 2 3 4 5

5. Як моя родина діє у разі придбання неякісного товару

5.1. Не вчиняємо жодних дій	так / ні
5.2. Вимагаємо обміну на товар належної якості	1 2 3 4 5
5.3. Вимагаємо повернення грошей за неякісний товар	1 2 3 4 5
5.4. Вимагаємо відшкодування завданих збитків	1 2 3 4 5

Після індивідуальної роботи обговоріть:

Які думки і почуття виникли у вас під час цієї роботи? Чи змінилося ваше розуміння поняття «розсудливий покупець»? Які запитання виявилися для вас легкими, а які важкими чи незрозумілими? Що ви очікуєте від цього заняття?

Згадайте приклади ситуацій, коли між собою вступають у відносини: споживач – продавець, споживач – виконавець, споживач – виробник. Запишіть кілька таких ситуацій у зошит.

Після опрацювання правового коментаря поверніться до цього завдання й оцініть, чи правильно ви його виконали.

Правовий коментар

Щодня людям доводиться купувати продукти харчування й речі, користуватися водою та електроенергією, громадським транспортом. Ми звертаємося до майстерні з пошиття одягу чи ремонту взуття, відвідуємо кінотеатри й концерти, відпочиваємо за туристичними путівками, користуємося послугами перукарні чи хімічистки. В усіх цих ситуаціях ми **споживачі**.

У таких відносинах беруть участь *продавці* (підприємства, установи, організації або громадяни, які реалізують товари), *виконавці* (підприємства чи люди, які виконують роботи або надають послуги) і *виробники* (вони виготовляють товари для реалізації).

Коли продавець або виконавець на прохання споживача погоджується йому щось продати, надати послугу чи виконати певну роботу, а споживач – оплатити товар (роботу, послугу), то вони домовляються щодо якості, термінів, ціни й інших умов, за яких відбувається купівля-продаж, виконується робота чи надається послуга. Таку домовленість зазвичай оформлюють квитанцією, договором, товарним або фіскальним чеком.

Споживач – фізична особа, яка купує, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Таку домовленість зазвичай оформлюють квитанцією, договором, товарним або фіскальним чеком.

Відносини споживачів і продавців (виконавців, виробників) регулює низка нормативно-правових актів, серед яких Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України «Про захист прав споживачів».

2. Які права споживачів закріплено в законодавстві України

У групах прочитайте фрагмент статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» та, склавши в зошиті таблицю, поясніть, як ви розумієте кожне з її положень.

Представте результати своєї роботи іншим групам.

Положення статті	Це означає, що...

Із Закону України «Про захист прав споживачів»

Стаття 4. 1. Споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);
- 5) відшкодування шкоди (збитків), завданих дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією неналежної якості, а також майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законодавством;
- 6) звернення до суду та інших уповноважених органів державної влади за захистом порушених прав;
- 7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Обговоріть, якою інформацією про товар ви зазвичай цікавитесь.

Які відомості отримає «розсудливий споживач»?

Що нового дізналися ви особисто?

Що обов'язково використовуватимете?

Поінформуйте про це однокласників і однокласницю.

Правовий коментар

Законодавство щодо захисту прав споживачів передбачає, що в разі порушення прав споживач має право обміняти товар на якісніший, повернути витрачені гроші тощо. Під час купівлі споживач має право вимагати від продавця, щоб якість придбаного товару (виконаної роботи, наданої послуги) відповідала певним вимогам (наприклад, продукти харчування мають бути свіжими, послуга надана своєчасно і такою, про яку домовлялися). У продавця мають бути документи, що посвідчують якість товару, а споживач може їх перевірити.

Товари (роботи, послуги) повинні бути безпечними для життя, здоров'я людей, довкілля, а також не завдавати шкоди майну споживача. Тому на певні товари (наприклад, лікарські засоби, продукти харчування, вироби побутової хімії тощо) встановлюють термін придатності.

Споживач має право на перевірку якості, ваги, ціни товарів, які купує, демонстрацію безпечного і правильного їх використання. Інформацію про товар (роботу, послугу) зазначено в технічній документації, на етикетці чи упаковці. Надання інформації лише іноземною мовою без перекладу слід розцінювати як відсутність необхідної інформації.

Закон захищає інтереси споживача й тоді, коли він придбав товар належної якості, проте виявив, що цей товар не влаштовує його з якихось причин (за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром тощо). Споживач має право обміняти якісний товар, якщо: він непродовольчий (перелік непродовольчих товарів, що не підлягають обміну, встановив Кабінет Міністрів України: парфумерно-косметичні вироби, дитячі іграшки, зубні щітки, гребінці, друковані видання тощо); товар не вживали і зберегли його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики; є документ (товарний чи фіскальний чек тощо). Правом обміняти товар належної якості споживач може скористатися впродовж 14 днів із дня його придбання (без урахування дня купівлі).

У групах прочитайте фрагмент статті та обговоріть, чому законодавством визначено не лише права, а й обов'язки споживача. Чи потребують, на вашу думку, обов'язки споживача розширення? Якщо так, то що саме ви додали б до переліку таких обов'язків? Обговоріть і запишіть перелік обов'язків споживачів у зошит. Представте результати своєї роботи іншим групам.

Із Закону України «Про захист прав споживачів»

Стаття 4. [...] 3. Споживачі зобов'язані:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;
- 2) в разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару – до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їх функції;
- 3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;
- 4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару – застосовувати передбачені виробником в товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил в документації – дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

3. Як захистити права споживачів

Обговоріть, чи потрапляли ви (ваші батьки) в ситуацію, коли було порушено ваші права споживача. З яких причин це сталося? Як ви або ваші батьки діяли у таких ситуаціях? Чи допомогло це розв'язати проблему?

У групах, спираючись на правовий коментар, проаналізуйте ситуацію «Зіпсований відпочинок» за схемою аналізу правової ситуації. Дайте відповіді на запитання:

Чи припустилися помилок покупець і продавець під час купівлі-продажу товару? Яких саме?

Чи підлягає вимога Марини задоволенню?

Чи правомірна відмова продавця?

Як діяти Марині в такій ситуації?

ЗІПСОВАНИЙ ВІДПОЧИНОК

Марина Мандрівникова, збираючись у туристичний похід, вирішила придбати намет. Разом із двома подругами пішла до магазину «Спортивні товари». Дівчата жваво й емоційно розмовляли, обговорюючи майбутній похід. Коли Марина купувала намет, вона не оглянула товар і не уточнила, чи встановлено на нього гарантійний термін. Не перевірила вона й чек, який видав продавець.

За кілька днів дівчата разом з однокласниками рушили відпочивати. Коли встановлювали намет, виявили, що він неякісний: розірваний і погано пофарбований. Настрій і відпочинок подруг було зіпсовано. Адже дівчата намет раніше не використовували, зберігали його в нормальних умовах, тож гадки не мали, який він насправді!

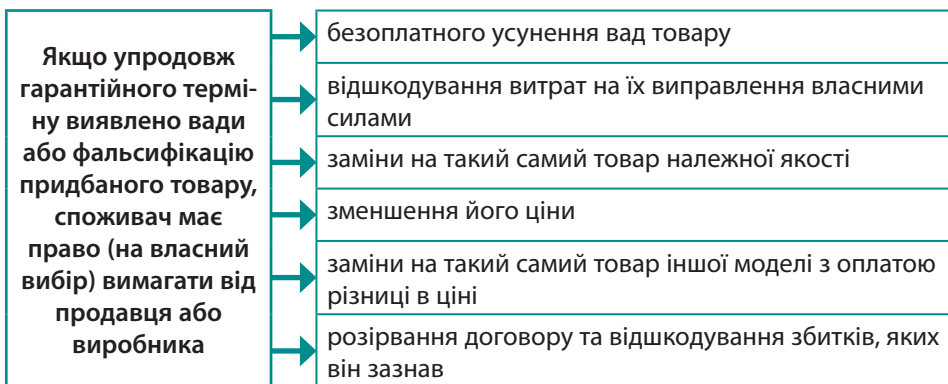
Повернувшись додому, Марина відразу пішла в магазин. Там звернулася до продавця і розповіла, що трапилося, показала товар і попросила замінити його на такий самий належної якості. Однак продавець категорично відмовив Марині в її вимозі, пояснивши, що намет уже використовували. До того ж чек Марина не зберегла.

Правовий коментар

У разі порушення прав споживач може обрати один із варіантів дій, передбачених Законом України «Про захист прав споживачів».

Те саме стосується й ситуацій, коли споживач упродовж гарантійного терміну виявляє вади у виконаній роботі чи наданій послугі. Він може на свій вибір вимагати від виконавця зменшення винагороди за роботу (послугу), безоплатного усунення цих вад чи відшкодування витрат на їх виправлення своїми силами.

Якщо в роботах або послугах є істотні недоліки (такі, що унеможливають використання за призначенням або повторно проявляються після усунення), споживач може вимагати розірвання договору й відшкодування завданих збитків.

При виявленні вад у товарах (роботах, послугах), на які гарантійні терміни не встановлено, законодавство надає споживачеві право упродовж шести місяців виступити продавцеві (виконавцеві, виробникові) відповідні вимоги. Водночас такі вимоги залишаться без задоволення, якщо продавець (виробник) доведе, що вади товару виникли внаслідок порушення споживачем правил користування товаром або його зберігання.

Законодавство надає споживачам можливість захищати свої права, звернувшись безпосередньо до суду, й не передбачає обов'язку попередньо подати письмову претензію продавцеві або виконавцеві. Утім, щоб подати позов неповнолітній особі, вона має звернутися до батьків (усиновлювачів), опікуна чи піклувальника або ж до правника.

Якщо порушення прав споживача завдали йому моральних або фізичних страждань, то суд може ухвалити рішення також і про відшкодування моральної шкоди.

Варто знати, що в Україні, крім суду, права споживачів захищають органи держави, на які покладені обов'язки контролю за безпекою товарів (робіт, послуг), дотриманням законодавства щодо захисту прав споживачів. Їм надані права припинення правопорушень і застосування до правопорушників юридичної відповідальності за недотримання законодавства щодо захисту прав споживачів. Такими органами є управління (відділи) при органах місцевого самоврядування й місцевих державних адміністрацій, органи й установи Державного комітету України зі стандартизації, метрології і сертифікації, Державного санітарного нагляду України, Антимонопольного комітету України. Задля захисту своїх законних прав та інтересів громадяни можуть об'єднуватися в громадські організації споживачів. Існує навіть Всесвітня організація споживачів Consumers International, штаб-квартира якої розташована в Лондоні.

У групах, скориставшись порадами і зразком претензії, допоможіть Марині Мандрівниковій скласти скаргу для захисту своїх прав як споживача.

Повідомте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

Директорові магазину _____
(повне найменування та юридична адреса)

_____ (прізвище, ім'я та по батькові, адреса, телефон споживача)

Скарга

«___» _____ 20___ року у Вашому магазині я придбав/придбала _____
_____, вартістю _____ гривень.

(найменування товару)

Через _____ після покупки _____
(найменування товару)

вийшов з ладу (інше) _____.

Згідно з п. 1 ст. 14 Закону України «Про захист прав споживачів» вимагаю замінити неякісний _____ на новий доброякісний негайно.

(найменування товару)

Якщо аналогічного товару немає в продажу – упродовж місяця.

У разі відмови у моїй законній вимозі залишаю за собою право звернутися до суду з позовною заявою про примусову заміну _____,
(найменування товару)

а також про стягнення моральної шкоди, завданої мені Вашими незаконними діями.

Про своє рішення прошу повідомити мене письмово в установлений законом термін.

Дата _____

Підпис _____

До скарги додаю:

Добрі поради

Якщо ви придбали товар неналежної якості:

- • переконайтеся, що вади товару виникли не з вашої вини (ви не порушували правил користування товаром або його зберігання);
- • підготуйте письмові документи, що засвідчують факт купівлі (квитанцію, товарний чи фіскальний чек); пам'ятайте, що втрата цих документів, неодержання їх під час придбання чи неможливість їх відновлення не позбавляє вас права доводити факт купівлі за допомогою свідків;
- • якщо на товар встановлено гарантійний термін, візьміть технічний паспорт чи інший документ, що його заступає;
- • поверніться з товаром неналежної якості туди, де ви його придбали;
- • зверніться до продавця, поясніть йому суть вашої вимоги і покажіть підготовлені вами документи;
- • якщо продавець відмовиться задовольнити ваші вимоги, зверніться зі скаргою (претензією) до директора магазину чи виробника товару;
- • у скарзі чітко сформулюйте, чим саме ви незадоволені та що вимагаєте;

- скаргу (претензію) складіть у двох примірниках, вимагайте, щоб її зареєстрували, собі залишіть другий примірник з позначкою про прийом скарги;

- до скарги (претензії) долучіть копії підготовлених вами документів;

- у разі відмови прийому від вас скарги (претензії), відправте її на адресу продавця (виконавця, виробника) рекомендованим листом (поштову квитанцію збережіть) або залиште електронного листа на офіційному сайті магазину чи компанії;

- якщо упродовж встановленого законом терміну ви не отримуєте відповіді чи у задоволенні вашої вимоги вам відмовлять, зверніться з позовом до суду.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Уявіть себе видавцем спеціального журналу чи модератором сайту для споживачів. Які теми ви обов'язково висвітлюватимете у виданні чи на сайті? Запишіть їх у зошит у вигляді відповідних рубрик.
2. Поверніться до опитувальника, який ви заповнювали на початку уроку. Чи змінилися ваші відповіді на ті чи ті запитання? Чому?
3. Чи погоджуєтеся ви з поширеним висловом: «Споживач завжди правий»? Чому?

Домашнє завдання

1. Проведіть невелику практичну роботу з теми «Про що розповідає етикетка та упаковка товару» щодо будь-якого товару, який ви придбали чи спожили. Проаналізуйте зазначену на етикетці чи упаковці інформацію. Результати дослідження занотуйте в зошит.
2. За однією із ситуацій (описаних нижче чи згаданих вами) напишіть скаргу (претензію) з обстоювання прав споживача:
  - А. Ви купили в магазині молоко тривалого зберігання, яке скисло наступного ранку.
  - Б. У вашій квартирі вже тиждень без будь-яких причин і оголошень немає гарячої води.
  - В. Ви придбали новий протиударний годинник, проте після падіння на підлогу він зупинився.
  - Г. Ви запросили майстра сервіс-центру, який відремонтував монітор, однак увечері той знову гас.
  - Д. Ви прийшли на концерт знаного співака, а вам повідомили, що через хворобу замість нього виступатиме інший, про якого ви й гадки не маєте.

§19. СІМ'Я І ШЛЮБ

1. Що таке сім'я.
2. Як укладають шлюб.
3. Які права та обов'язки подружжя.

1. Що таке сім'я

Що таке сім'я? На яких підставах її створюють? Які норми більшою мірою впливають на життя сім'ї – моральні чи правові? Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Сім'я, родина – основа буття людини, підвалини її майбутнього.

З давніх давен у суспільстві вона є первісним осередком багатьох людських відносин – духовних, моральних, господарських, психологічних, естетичних і, звичайно, виховних.

Сім'я має важливе значення для кожної людини, оскільки в сім'ях народжують і виховують абсолютну більшість дітей. Виростаючи, вони створюють власні сім'ї.

Право на створення сім'ї – одне з найважливіших прав людини. Тому сім'ї неабияку увагу приділяють і суспільство, і держава, і людина.

Ви, мабуть, зрозуміли, що **сімейне право** стосується кожного і кожної з нас. Це галузь права, норми якої супроводжують людину впродовж усього її життя.

До відносин, урегульованих нормами сімейного права, належать відносини між подружжям щодо укладання та припинення шлюбу, особисті немайнові та майнові відносини між ними, відносини між батьками і дітьми, іншими родичами, а також відносини, прирівняні до сімейних (приміром, опіка, піклування).

Правники *сім'єю* називають людей, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Правові норми щодо сім'ї містяться в Конституції України, Сімейному кодексі України (СКУ), міжнародних документах. Окрім норм сімейного права, відносини між членами сім'ї регулюють також традиції, мораль, звичаї, релігійні норми.

Сімейне право – це сукупність правових норм і принципів, які регулюють та охороняють особисті немайнові й майнові відносини фізичних осіб, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

*Обговоріть такі запитання:
Чому сім'я – це природна і основна спільнота суспільства?
Хто створює цю спільноту?
Якими є підстави створення сім'ї?*

2. Як укладають шлюб

Прочитайте пункт параграфу і складіть його план.

Ви, мабуть, здогадалися, що однією з найпоширеніших підстав створення сім'ї є шлюб. Це слово в перекладі означає «обіцянка».

Шлюб – це сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у порядку, визначеному законом.

Як видно з визначення, шлюб укладається для створення сім'ї. Це союз двох людей – жінки й чоловіка. Обов'язковою ознакою шлюбу є також те, що він реєструється державним органом реєстрації актів цивільного стану.

Прочитайте положення сімейного законодавства і запишіть у зошит умови укладання шлюбу. Поміркуйте, чому в законодавстві закріплено певні обмеження щодо укладання шлюбу.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 22. Шлюбний вік

1. Шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років.
2. Особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу.

Стаття 23. Право на шлюб

[...] 2. За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Стаття 24. Добровільність шлюбу

1. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається.

Стаття 25. Одношлюбність

1. Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі.

Стаття 26. Особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.
2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.
3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.
4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.
5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Юридичний статус подружжя надає особам лише зареєстрований шлюб. Тому з релігійного обряду (вінчання) не виникають права та обов'язки подружжя.

Законодавство не встановлює максимальної межі шлюбного віку, не обмежує кількість шлюбів, які може взяти людина впродовж свого життя, та не надає значення різниці у віці між особами, які укладають шлюб.

Якщо бажання укласти шлюб не суперечить вимогам, що висуває до майбутнього подружжя законодавство, наречені звертаються із заявою до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану. Під час реєстрації шлюбу особиста присутність наречених обов'язкова. Подружжю видають свідоцтво про шлюб.

А якщо наречений чи наречена відмовляється від шлюбу після подання заяви? Тоді, за положеннями СКУ, він чи вона зобов'язані відшкодувати іншій стороні затрати, пов'язані з приготуванням до весілля.

Якщо ж укласти шлюб забажає неповнолітня особа від 16 років, вона має звернутися по дозвіл на шлюб до суду. Там з'ясовуватимуть, чи відповідатиме укладання шлюбу інтересам особи, яка про це просить. Після розгляду заяви і визнання причин вагомими (наприклад, вагітність нареченої, народження дитини, фактичні сімейні стосунки) суд видає дозвіл на одруження. Як ви вже знаєте, з моменту реєстрації шлюбу неповнолітня особа набуває повної цивільної дієздатності.

Шлюб є правом людини, а тому кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини. Ніхто не може примушувати будь-кого до укладання чи розірвання шлюбу.

Поміркуйте, чи сприятиме зміцненню сімейних відносин спрощення процедури укладання шлюбу.

Своїми міркуваннями поділіться з однокласниками і однокласницями.

2. Які права та обов'язки подружжя

Укладання шлюбу зумовлює права та обов'язки подружжя. За СКУ, до особистих немайнових належать права на: материнство, батьківство, повагу до своєї індивідуальності, особисту свободу, розподіл обов'язків та спільне розв'язання питань життя сім'ї, вирішення долі свого майбутнього прізвища під час укладення шлюбу (прізвище одного з них як спільне для обох, збереження дошлюбних прізвищ, подвійне прізвище). Одним із найважливіших немайнових обов'язків подружжя є турбота про сім'ю.

Сімейне законодавство регулює й майнові права подружжя, як-от право на майно та право на утримання. Щодо майна, то подружжя може мати речі в особистій приватній власності (подаровані, успадковані або придбані до шлюбу) та в спільній сумісній власності (майно, набуте в шлюбі).

Законодавство передбачає й матеріальну підтримку подружжям одне одного. За відсутності такої підтримки при непрацездатності за станом здоров'я чи досягненні

Аліменти (з латини «годування») – юридичний обов'язок утримання у визначених законом випадках одним членом сім'ї інших, які потребують цього. Проводяться за згодою або в судовому порядку.

пенсійного віку дружина або чоловік має право вимагати стягнення аліментів на своє утримання через суд. Інколи право на аліменти зберігається деякий час і після розірвання шлюбу.

У групах проаналізуйте ситуацію за схемою аналізу правової ситуації. Обговоріть запитання і дайте відповіді на них:

Яке рішення за таких обставин ви запропонували б?

Якими будуть його наслідки?

Сформулюйте і запишіть у зошит узгоджене рішення в цій ситуації.

У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.

Про результати своєї роботи повідомте інші групи.

ЧИ ЗМОЖУТЬ УКЛАСТИ ШЛЮБ МАРІЯ І РОМАН

Марія, якій виповнилося 16 років, закохана у Романа й хоче одружитися з ним. Вони знайомі майже рік, Марія вагітна.

Романові 20 років. Він навчається на юридичному факультеті київського університету й мешкає в гуртожитку. Щовечора хлопець підробляє в піцерії офіціантом. Його батьки – пенсіонери, вони живуть у невеличкому селі, матеріально допомогти йому не можуть.

Роман до нестями закоханий у Марію і також хоче взяти з нею шлюб. Він сподівається, що таки знайде добре оплачувану роботу й продовжить навчання заочно. А тому зароблених грошей вистачатиме для утримання майбутньої сім'ї та оплати квартири, яку вони з Марією винаймають. Однак поки що ані роботи, ані житла він не знайшов.

Батьки Марії проти шлюбу доньки. Вони згодні, щоб вона народила дитину, обіцяють якнайкраще піклуватися про них обох і залишити доньку з немовлям жити у своїй квартирі.

Після довгих розмов із батьками Марія звернулася із заявою про дозвіл на шлюб до місцевого суду.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке сім'я? Які підстави її створення?
  2. Які основні ознаки шлюбу?
  3. Які групи прав і обов'язків належать подружжю? Наведіть приклади.
  4. Назвіть речі, що перебувають в особистій і спільній сумісній власності подружжя.
-
5. Розгляньте схему й назвіть підстави припинення шлюбу. Поміркуйте, чи сприятиме зміцненню сімейних союзів в Україні ускладнення процедури розірвання шлюбу.

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття теми. Поясніть кілька з них.
2. На яких підставах, окрім шлюбу, може виникати сім'я? Наведіть приклади.
3. Яке значення для жінки й чоловіка має державна реєстрація шлюбу?
4. Складіть коротку пам'ятку для тих, хто планує укласти шлюб. Порадьтеся щодо цього з батьками. Запишіть складену пам'ятку в зошит.

§ 20. БАТЬКИ І ДІТИ

1. Як виникають права та обов'язки матері, батька і дитини.
2. Які права та обов'язки батьків і дітей.
3. Як держава охороняє дитинство.

1. Як виникають права та обов'язки матері, батька і дитини

*Хто така дитина з правового погляду?
Що зумовлює права та обов'язки батьків і дітей?*

Більшість із вас, мабуть, уявляє сім'ю як спільноту батьків і дітей. І це справді так, адже сім'я у вузькому розумінні – це батько, мати і діти, які живуть разом. Споконвік основним призначенням сім'ї було народження й виховання дітей.

Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Дитина в сімейних відносинах перебуває в центрі уваги й піклування батьків, тобто матері й батька. Утім, обов'язок піклуватися про дитину, дбати про її фізичний, духовний і моральний розвиток покладено й на інших родичів, приміром бабусю та дідуся.

Права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від цих осіб. Дитину, зачату й народжену від осіб, які перебувають у шлюбі, за сімейним законодавством вважають такою, що походить від цього подружжя. Якщо батьки новонародженої дитини не перебувають у шлюбі, то вони можуть звернутися зі спільною заявою до органу реєстрації актів цивільного стану з проханням визнати батьком дитини чоловіка, що підписав таку заяву. Законодавство надає право й чоловікові, який вважає себе батьком дитини, особисто звернутися з такою заявою. Батьківство встановлюють і судом за позовом матері дитини, чоловіка, який вважає себе батьком дитини, чи самої дитини, коли вона досягне 18 років.

Прочитайте й прокоментуйте фрагменти нормативно-правових актів.

Яких сторін правового статусу дитини вони стосуються?

Як закон захищає рівні права всіх дітей?

Які права мають батьки щодо своїх дітей?

Із Конституції України

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним [...]

Із Сімейного кодексу України

Стаття 141. Рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини

1. Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.
2. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

Стаття 142. Рівність прав та обов'язків дітей щодо батьків

1. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою.

Стаття 151. Права батьків щодо виховання дитини

1. Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини.
[...]
3. Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

2. Які права та обов'язки батьків і дітей

Як ви розумієте те, що права батьків і дітей взаємні? Назвіть основні групи прав та обов'язків батьків і дітей. Наведіть кілька прикладів до кожної групи. Назвіть обов'язки батьків щодо дитини. Назвіть обов'язки дитини щодо своїх батьків. Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Батьки і діти пов'язані між собою **взаємними правами та обов'язками**.

Права та обов'язки матері, батька і дитини можуть бути **особистого немайнового** та **майнового** змісту.

Ознайомтеся з основними правами та обов'язками батьків стосовно дітей. Які групи прав та обов'язків ви можете визначити?

БАТЬКИ

- **зобов'язані:** забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я; не пізніше ніж через один місяць з дня її народження зареєструвати дитину; визначитися з прізвищем, ім'ям та по батькові немовляти; виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; дбати, щоб дитина отримала повну загальну середню освіту; готувати дитину до самостійного життя; поважати її;
- **мають право:** визначати прізвище, ім'я та по батькові дитини; обирати форми і методи виховання; визначати місце проживання дитини, відбирати свою малолітню дитину в будь-якої особи, яка тримає її у себе незаконно чи без рішення суду; батькам належить переважне право на особисте виховання дитини; право на безперешкодне спілкування, на самозахист своєї дитини, на звернення до суду, органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських організацій задля захисту прав та інтересів дитини;
- **заборонено:** будь-які види експлуатації дитини; батьки не мають права фізично карати дитину, застосувати до неї інші види покарань, які принижують людську гідність дитини.

А якщо матір і батько не можуть дійти взаємної згоди з тих чи тих питань стосовно дитини? Тоді їхній спір вирішуватиме служба у справах дітей або суд. При цьому дитину, яка може висловити свою думку (в будь-якому віці), мають вислухати. Однак суду належить право в інтересах дитини ухвалити рішення всупереч її думці.

Батьки – законні представники дитини, тому вони можуть без спеціальних на те повноважень звертатися до суду, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, щоб захистити права й інтереси дитини.

Як ви вже знаєте, між батьками і дітьми також виникають майнові права та обов'язки.

Прочитайте й прокоментуйте наведені фрагменти СКУ.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 173. Роздільність майна батьків і дітей

1. Батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна.
2. При вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом.

Стаття 174. Право власності дитини на майно, призначене для її розвитку, навчання та виховання

1. Майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини.

Стаття 175. Майно спільної сумісної власності батьків і дітей

1. Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності.

Законодавство покладає на батьків обов'язок утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Цей обов'язок може зберігатися за батьками й пізніше. Наприклад, якщо дитина потребує матеріальної допомоги через непрацездатність або навчання (до виповнення 23 років). Про способи виконання цього обов'язку батьки домовляються між собою. Зокрема, той із них, хто проживає окремо від дитини, може брати участь у її утриманні в грошовій або натуральній формі.

Якщо матір або батько ухиляються від обов'язку утримувати дитину, їх може зобов'язати робити це суд. За його рішенням кошти на утримання дитини (аліменти) визначають або як частку від доходу матері чи батька, або як певну грошову суму. При цьому суд враховує стан здоров'я і матеріальне становище дитини, а також стан здоров'я і матеріальне становище платника аліментів, наявність у нього інших дітей, непрацездатних чоловіка або дружини, батьків, дочки, сина. У разі неможливості стягнення аліментів із заробітної плати чи інших доходів матері або батька упродовж трьох місяців поспіль (вона чи він не працює й не одержує доходів), стягнення звертається на майно боржника (наприклад, будинок, квартиру, земельну ділянку). А от за злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду аліментів на утримання дітей передбачено кримінальну відповідальність.

За СКУ, домогтися виплати аліментів можна й без рішення суду. Батьки мають право укласти письмовий договір щодо розміру й термінів сплати аліментів. Умови такого договору в жодному разі не повинні порушувати права дитини.

Батьки зобов'язані також брати участь у додаткових витратах на дитину в разі хвороби, задля розвитку здібностей дитини тощо. Однак батьків можуть звільнити від обов'язку утримувати дитину за умови, що її дохід значно перевищує дохід її батьків.

Як ви вже знаєте, права та обов'язки батьків і дітей взаємні. Тому неповнолітні діти, які мають самостійний заробіток, можуть матеріально допомагати батькам. Утім, це лише їхній моральний обов'язок. Натомість повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних і нужденних батьків. У разі невиконання цього обов'язку суд своїм рішенням може витребувати аліменти з дитини на матір або батька за умови, що ті потребують матеріальної допомоги, а дитина має можливість її надавати.

У групах оберіть одну із двох правових ситуацій. Проаналізуйте її за схемою аналізу правової ситуації, спираючись на положення сімейного законодавства. Дайте відповіді на запитання до цих ситуацій. Представте їх однокласникам і однокласницям.

Ситуація 1

1. У чому особливості права власності малолітніх і неповнолітніх осіб?
2. Чи правомірні дії батьків Олекси?

ВЕЛИКА КВАРТИРА ДЛЯ ВЕЛИКОЇ РОДИНИ

Подружжя Іван Іванович та Мар'яна Мар'янівна Іваненки мають двох синів – Олексу, якому щойно виповнилося 13 років, та молодшого за нього на сім років Микиту. Мешкає родина в невеликій двокімнатній квартирі, приватизованій на чотирьох членів родини.

На день народження бабуса подарувала Олексі успадкований нею автомобіль, а належний їй будиночок у селі вирішила продати й переїхати до своїх рідних у місто.

Батьки Олекси зраділи й подарункові, й бабусиному рішенню. Утім, для такої кількості членів родини їхня квартира стала замалою. Порадившись, вони вирішили продати свою двокімнатну квартиру й автомобіль, подарований Олексі, та, доклавши запропоновані бабусею гроші від продажу будиночка, купити нову простору трикімнатну квартиру в багатопверхівці, що споруджують поряд із будинком.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 177. Управління майном дитини

1. Батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. Батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах. Якщо малолітня дитина може самостійно визначити свої потреби та інтереси, батьки здійснюють управління її майном, враховуючи такі потреби та інтереси.

2. Батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав: укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; видавати письмові зобов'язання від імені дитини; відмовлятися від майнових прав дитини...
[...]
4. Дозвіл на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини надається органом опіки та піклування після перевірки, що проводиться протягом одного місяця, і лише в разі гарантування збереження права дитини на житло...

Стаття 178. Використання доходу від майна дитини

1. Дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, батьки мають право використовувати на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї. [...]

Ситуація 2

1. Чи мають батьки право на аліменти й матеріальну допомогу від своїх дітей?
2. Яким, на вашу думку, має бути рішення щодо цієї справи?

СИН І БАТЬКО

65-річний Карпо Коробко звернувся до суду із заявою. Він просить суд примусити свого 32-річного сина Сергія надавати йому матеріальну допомогу на лікування. До заяви позивач додав довідку про розмір пенсії, медичну довідку, де вказано, що він інвалід II групи.

На суді Сергій Коробко заявив, що батько покинув сім'ю, коли Сергію було 12 років. До цього він пиячив, ображав свою дружину Марію – матір Сергія. Три роки Карпо Коробко був позбавлений батьківських прав. Після розірвання шлюбу з Марією він не допомагав сім'ї – аліменти з нього стягували в судовому порядку за позовом матері Сергія.

Також відповідач Сергій Коробко надав суду довідку про склад сім'ї, в якій зазначено, що у нього є неповнолітній син та дружина, яка наразі навчається в університеті й не працює. Сам він щойно започаткував фермерське господарство й усі доходи вкладає в цю справу.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 202. Підстави припинення обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків

1. Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. [...]

Стаття 203. Обов'язок дочки, сина брати участь у додаткових витратах на батьків

1. Дочка, син крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю.

Стаття 204. Звільнення дочки, сина від обов'язку утримувати матір, батька

1. Дочка, син можуть бути звільнені судом від обов'язку утримувати матір, батька та обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати, батько ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків.

У виняткових випадках суд може присудити з дочки, сина аліменти на строк не більш як три роки.

Стаття 206. Стягнення з дитини витрат на догляд та лікування батьків

1. У виняткових випадках, якщо мати, батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина... має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням та доглядом за ними.

3. Як держава охороняє дитинство

Які державні органи захищають права дітей? У чому їхнє призначення? Порівняйте свої думки з пунктом параграфу.

Батьківські обов'язки ґрунтуються на любові матері, батька до своїх дітей. Якщо дитину виховують у добрі, терпимості, розумінні, то батьки можуть сподіватися на те, що вона піклуватиметься про них і їхня старість не буде самотньою та нужденною.

Утім, не всі батьки переймаються турботою і вихованням своїх дітей належним чином. У деяких сім'ях права та інтереси дитини порушують, батьки зловживають своїми правами, застосовують до дитини насильство. За таких умов виникає потреба захищати дітей безпосередньо від батьків.

Прочитайте і прокоментуйте наведені положення закону.

Із Закону України «Про охорону дитинства»**Стаття 10**

...Держава здійснює захист дитини від:

усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання...; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних речовин...;

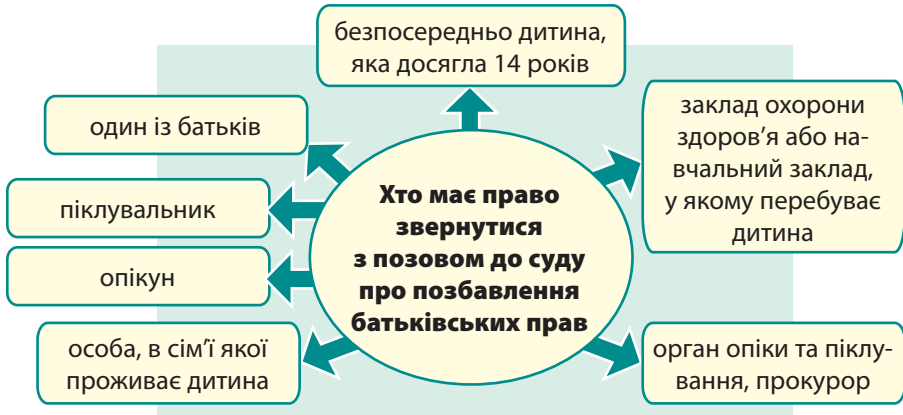
залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо...

Якщо батьки не забрали дитину з пологового будинку без поважної причини, ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо її виховання чи жорстоко поводяться з нею, вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини або примушують її до жебракування й бродяжництва, суд може **позбавити їх батьківських прав**.

Розгляньте схему та поставте до неї щонайменше два запитання. Обговоріть їх зі своїми однокласниками й однокласницями.

У разі позбавлення батьківських прав одного з батьків дитину передають на виховання іншому з них, а якщо обох – родичам чи органам опіки і піклування. Батьків, яких позбавлено батьківських прав, не звільняють від обов'язку утримувати своїх дітей. Однак вони не можуть успадкувати майно дітей і одержати право на утримання від дитини. Побачення з дітьми їм дозволяє суд.

Коли відносини між батьками й дитиною нестерпні й перебування дитини в сім'ї небезпечно для її здоров'я чи життя, орган опіки та піклування або прокурор можуть постановити відібрати дитину у батьків.

Якщо батьки усвідомлять свою хибну поведінку і виправляться, їм можуть поновити батьківські права рішенням суду.

На захист прав дитини у складній ситуації стають не лише суд, органи опіки та піклування, а й служби у справах дітей, державні соціальні служби при місцевих державних адміністраціях, громадські організації (в тому числі молодіжні й дитячі) та міжнародні організації, що опікуються проблемами захисту прав дітей. Дитина має право особисто звертатися за захистом своїх прав та інтересів.

Добрі поради

Щоб захистити свої права та інтереси в гострій або конфліктній сімейній ситуації

- ➔ не залишайтеся наодинці зі своїми проблемами, пам'ятайте, що поряд з вами обов'язково є доросла досвідчена людина – вчитель, шкільний психолог, ваш родич, знайомий або старший друг, якому ви довіряєте, тому поговоріть з ними і разом вирішіть, як варто вчинити;
- ➔ занотуйте у записничок номери «телефонів довіри», за якими ви зможете одержати пораду в складній життєвій ситуації (вам їх може повідомити вчитель або шкільний психолог);

- • дізнайтеся через довідкову службу або від учителя адреси й телефони служб вашого міста (району), що опікуються проблемами дітей;
- • скористайтеся допомогою соціальної служби для дітей і молоді при місцевій державній адміністрації чи служби у справах дітей, що забезпечує правничий захист, психолого-педагогічну підтримку дітей;
- • телефонуйте в поліцію (102) в разі небезпеки або відвідайте дільничного офіцера поліції;
- • зверніться до суду за захистом своїх прав та інтересів: поговоріть із секретарем суду, заповніть за зразком позовну заяву, додайте до неї необхідні документи і довідки;
- • заздалегідь подумайте про те, що ви розповідатимете, звернувшись по допомогу до сторонніх людей; будьте готовими докладно й відверто говорити про ваші проблеми; якщо вашу справу розглядатиме суд, розповідь слід підкріпити доказами, фактами й аргументами.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які права та обов'язки батьків і дітей є особистими немайновими?
  2. Які права та обов'язки батьків і дітей є майновими?
  3. Що таке аліменти?
  4. Які органи захищають права дитини в сім'ї?
  5. Які підстави позбавлення матері, батька батьківських прав?
-
6. *Оберіть і проаналізуйте одну із ситуацій. Поясніть, як її слід врегулювати.*
- А. Оксана й Олег розлучилися. Вони мають трирічного сина Андрія, якого виховують батьки Олега. Бабуся і дідусь відмовляються віддати Оксані дитину і не дозволяють їй відвідувати сина.*
- Б. Касьян, якому 13 років, посварився з батьками. Він поїхав до своїх родичів в інше місто і не хоче повертатися додому. Родичі, які не мають дітей, дали згоду на проживання Касьяна у них.*
- В. Матвій і Наталя вже місяць не можуть домовитись про ім'я новонародженого сина. Мати Наталі вирішила сама дати ім'я дитині та зареєструвати її.*

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття і терміни теми. Поясніть кілька з них.
2. Які права та обов'язки мають ваші батьки стосовно вас? А які ваші права та обов'язки щодо батьків? Коротко запишіть такі права та обов'язки й обговоріть їх з батьками.
3. Розгляньте ваше свідоцтво про народження. Які відомості воно містить?
4. Проаналізуйте одну із ситуацій і дайте відповіді на запитання:
Чи порушено права й інтереси дитини в кожній ситуації? Якими, на вашу думку, мають бути правові рішення?
  - А. Батьки 11-річної Марійки зловживають алкогольними напоями, приводять додому «товаришів по чарці». Марійка зачинається у своїй кімнаті, оскільки боїться нетверезих батьків та їхніх друзів. Їй складно виконувати домашні завдання через постійний гамір.
  - Б. Батько 9-річного Марка покинув сім'ю й ніякої матеріальної допомоги не надає. Мати Марка ніде не працює, жебракує в метрополітені й примушує його стояти поряд. Якщо Марко відмовляється, мати лякає його тим, що не годуватиме й вижене з дому.
  - В. 14-річна Катерина живе з мамою. Дівчина добре вчиться. Мати забороняє Катерині спілкуватися з подругами, відвідувати фітнес-клуб і модно вдягатися. Коли Катерина сперечається з матір'ю, та зачинає її в кімнаті, щоб дочка «добре подумала» над своєю поведінкою.
  - Г. Після трагічної загибелі дружини Гордій залишився з трьома неповнолітніми синами. Він почав їх навчати «мистецтва» кишенькового злодійства. Хлопці вже здійснили кілька успішних крадіжок.
5. Прочитайте висловлювання Г. Сковороди та запишіть власне міркування з цього приводу в зошит: «Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони ж бо видимі портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний».
6. Зберіть уривки з творів українського фольклору про стосунки батьків і дітей. Оформіть це в презентацію (3–5 слайдів).

§21. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

1. Як захищають права дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Які права та обов'язки мають усиновлювачі.
3. Що таке опіка й піклування.
4. Які є інші шляхи влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

1. Як захищають права дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Спираючись на правовий коментар і схему, поясніть: Чому виникає необхідність державної охорони дитинства? У чому полягає суть кожного із зазначених способів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування?

Правовий коментар

Згідно зі статтею 51 Конституції України, обов'язок охорони дитинства покладено на державу. Ви, мабуть, погодитесь, що для дитини найкраще, коли вона зростає і виховується в сім'ї. Однак не всі діти в нашій державі оточені сімейним теплом і турботою батьків – дехто з них втратив матір або батька чи батьків позбавлено батьківських прав. Обов'язок турбуватися про таких дітей бере на себе держава.

Прочитайте й прокоментуйте положення нормативно-правового акта.

Із Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей»

Стаття 2. Визначення термінів

1. У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні: [...]

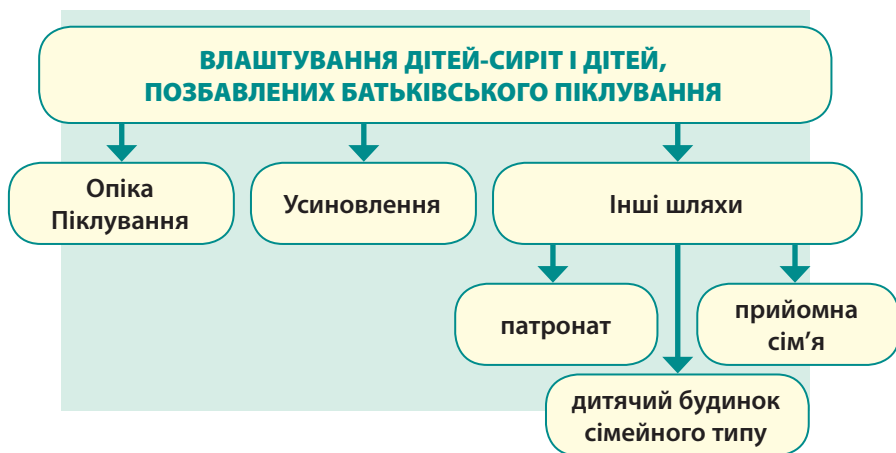
безпритульні діти – діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання; діти-сироти – діти, в яких померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування, – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням батьками покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, що перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти [...]

У нормативно-правових документах зазначено, що виховання дитини в сім'ї мусить відповідати її інтересам. Тож державна політика в цьому питанні ґрунтується на тому, що таких дітей мають виховувати за принципом родинності.

Щоб повернути дитині належне піклування, сімейне законодавство визначає і регулює шляхи влаштування дітей, які не мають батьків.

У СКУ визначено й описано способи охорони прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Розгляньте схему й назвіть ці способи.

2. Які права та обов'язки мають усиновлювачі

Хто такі усиновлювачі? Чи кожна повнолітня особа може всиновити дитину? Чому? Чи вважаєте ви, що усиновлення – це найкращий спосіб влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування? Чому? Порівняйте свої думки з правовим коментарем.

Правовий коментар

Усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина за рішенням суду. Усиновленою може бути дитина, яка не має матері, батька або позбавлена їхнього піклування.

Дитину, залишену в пологовому будинку, або ту, яку відмовилися забрати звідти батьки чи інші родичі, можна всиновити після досягнення нею двомісячного віку. Дитину, яку підкинули чи знайшли, всиновлюють через два місяці після її знайдення. Рідних братів і сестер під час усиновлення не можна роз'єднувати.

Суд, ухвалюючи рішення про всиновлення дитини, враховує обставини, що мають істотне значення. Щодо особи, яка бажає всиновити дитину, це стан її здоров'я і статки; сімейний стан та умови проживання; ставлення до виховання дитини; мотиви, з яких вона бажає всиновити дитину. Щодо дитини суд враховує ставлення дитини до особи, яка бажає її всиновити; як довго особа опікується дитиною; особу безпосередньо дитини й стан її здоров'я.

Усиновлення надає усиновлювачеві права й покладає на нього обов'язки щодо усиновленої дитини в такому самому обсязі, який мають батьки.

Законодавство визначає, що усиновлювачі мають право на таємницю усиновлення.

Обговоріть:

Яким вимогам має відповідати майбутній усиновлювач дитини? Кому ви надали б перевагу в разі усиновлення дитини: близькому родичеві, іноземцеві чи особі, яка не має власних дітей? Чому? Порівняйте свої думки з положеннями сімейного законодавства.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 211. Особи, які можуть бути усиновлювачами

1. Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини.
2. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років. [...]
3. Усиновлювачами можуть бути подружжя...
Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі.
4. Особи, які не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити одну і ту ж дитину.
Якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини.
5. Якщо дитина має лише матір, вона не може бути усиновлена чоловіком, з яким її мати не перебуває у шлюбі.
Якщо дитина має лише батька, вона не може бути усиновлена жінкою, з якою він не перебуває у шлюбі.
Якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини.
6. Якщо дитина має лише матір або лише батька, які у зв'язку з усиновленням втрачають правовий зв'язок з нею, усиновлювачем дитини може бути один чоловік або одна жінка.
7. Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується.

Стаття 212. Особи, які не можуть бути усиновлювачами

1. Не можуть бути усиновлювачами особи, які:
  - 1) обмежені у дієздатності;
  - 2) визнані недієздатними;
  - 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
  - 4) були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини;
  - 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
  - 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
  - 7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
  - 8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

9) є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;

10) були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканності особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин... або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів;

11) за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду;

12) є особами без громадянства;

[...]

У групах проаналізуйте ситуацію за схемою аналізу правової ситуації. Вирішіть, як її мають врегулювати. Порівняйте свою думку з рішеннями інших груп. Поясніть, чому усиновлення відбувається лише на підставі рішення суду.

ЯК ВИРІШИТЬСЯ ДОЛЯ МІЛАНИ

Валерія народила Мілану, проживаючи з Федором сім'єю без реєстрації шлюбу. Федір погодився, щоб його записали батьком дитини. Через 10 місяців їхній союз розпався. Валерія, маючи ще двох дітей від першого шлюбу й перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, вирішила віддати найменшу дитину – Мілану – на всиновлення. Адже Валерії потрібно працювати, щоб забезпечувати дітей, а доглядати немовля немає кому.

3. Що таке опіка й піклування

Прочитайте правовий коментар. Індивідуально в зошиті заповніть таблицю. Поінформуйте про результати своєї роботи однокласників і однокласниць.

Опікун, піклувальник зобов'язаний...	Опікун, піклувальник має право...	Опікун, піклувальник не має права...

Правовий коментар

Опіку і піклування встановлюють для виховання й захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей, які залишилися без батьківського піклування внаслідок смерті, їхньої хвороби, позбавлення їх батьківських прав. Опіку встановлюють над малолітніми дітьми, які не досягли 14 років, а піклування – над неповнолітніми віком від 14 до 18 років.

Спільне для опіки та піклування таке:

- опікуном і піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа;
- не може бути опікуном чи піклувальником дитини особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами або позбавлена батьківських прав;
- дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності, на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування, на захист від зловживань опікуна чи піклувальника;
- встановлення опіки та піклування не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати.

Для призначення дитині опікуна або піклувальника враховують його особисті якості, здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 248. Права та обов'язки опікуна, піклувальника щодо дитини

1. Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти.
Опікун, піклувальник має право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування.
2. Опікун, піклувальник має право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.
3. Опікун, піклувальник не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини. [...]

4. Які є інші шляхи влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

*Пригадайте, про які способи влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, йшлося на початку заняття. Як ви думаєте, що таке патронат?
Порівняйте свої думки з положеннями сімейного законодавства.*

Із Сімейного кодексу України

Стаття 252. Договір про патронат

1. Патронат над дитиною – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

2. Сім'я патронатного вихователя – це сім'я, в якій за згоди всіх її членів повнолітня особа, яка пройшла спеціальний курс підготовки, виконує обов'язки патронатного вихователя на професійній основі.
3. Патронатний вихователь – це особа, яка за участі членів сім'ї надає послуги з догляду, виховання та реабілітації дитини у своїй сім'ї. [...]

Стаття 254. Права дитини, яка влаштовується в сім'ю патронатного вихователя

1. Для влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити.
2. Влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя здійснюється за письмовою згодою її батьків, інших законних представників. Якщо мати чи батько дитини є неповнолітніми, крім їхньої згоди на влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя потрібна згода їхніх батьків.
3. Влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя здійснюється без згоди батьків, інших законних представників у разі відібрання у них дитини, відсутності відомостей про місце їхнього перебування, а також за наявності безпосередньої загрози життю чи здоров'ю дитини.
4. На період перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя за нею зберігається право на аліменти, пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вона мала до влаштування в сім'ю патронатного вихователя.
5. Дитина, влаштована в сім'ю патронатного вихователя, має право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами.

Стаття 255. Обов'язки патронатного вихователя

1. Патронатний вихователь зобов'язаний:
  - 1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
  - 2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
  - 3) співпрацювати з батьками, іншими законними представниками дитини задля подолання складних життєвих обставин у межах та у спосіб, визначені органом опіки та піклування. [...]

Договори про патронат можна укласти з особами на платній і безоплатній основі.

Що таке прийомна сім'я? Як ви уявляєте дитячий будинок сімейного типу? Чи можна назвати прийомну сім'ю сім'єю в юридичному сенсі? Порівняйте свої думки з правовим коментарем.

**Правовий
коментар**

Держава законодавчо й фінансово підтримує прийомні сім'ї й дитячі будинки сімейного типу.

Вони мають багато спільного: статус їм визначає орган опіки й піклування; пріоритетне право бути батьками або батьками-вихователями надають подружжю; обов'язки прийомних батьків і батьків-вихователів щодо виховання дитини такі самі, як і в рідних батьків (хоча вони не мають права змінювати прізвище та ім'я дитини); вони – законні представники дитини в усіх відносинах; обов'язок щодо утримання дитини забезпечують бюджетним коштом; прийомна сім'я чи будинок сімейного типу – це місце тимчасового влаштування

дитини (наприклад, до повноліття); між дітьми й прийомними батьками чи батьками-вихователями не встановлюються юридичні сімейні й цивільні відносини; надання дитині притулку не припиняє батьківських прав її кровних батьків.

Різняться прийомна сім'я й дитячий будинок сімейного типу кількістю дітей, яких беруть на виховання (в останньому їх має бути щонайменше п'ять), та назвою осіб, які опікуються дітьми: прийомні батьки – у прийомній сім'ї, а батьки-вихователі – у дитячому будинку сімейного типу.

Проаналізуйте ситуацію за схемою аналізу правової ситуації. Вирішіть, чи є правомірними дії органу опіки й піклування. Порівняйте свої міркування з думками однокласників і однокласниць.

ЧИ БУДЕ У МИКОЛКИ ПАТРОНАТНИЙ ВИХОВАТЕЛЬ

27-річний вчитель фізкультури Ярослав Ярославець звернувся до органу опіки та піклування з проханням дозволити йому взяти на виховання на умовах договору про патронат учня його класу, 11-річного Миколу, батьки якого нещодавно загинули в автомобільній катастрофі. Працівники органу опіки та піклування Ярославу відмовили, посилаючись на те, що дитину можуть передати тільки в повну сім'ю, а Ярослав – одинак. Натомість Ярослав стверджує: щойно вони з Миколою почнуть проживати разом, то це й буде сім'я.

Перевірте засвоєне на уроці

Пригадайте свою роботу на уроці. У зошиті, зберігаючи нумерацію пунктів, оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтеся з такими твердженнями (2 бали – повністю погоджуюся, 1 бал – частково погоджуюся, 0 балів – зовсім не погоджуюся).

№ з/п	Твердження	Бали
1.	Я можу назвати способи влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.	
2.	Я знаю, хто може бути усиновлювачем.	
3.	Я можу назвати органи, які ухвалюють рішення щодо усиновлення, опіки й піклування.	
4.	Я можу назвати кілька прав та обов'язків усиновлювачів, опікунів і піклувальників.	
5.	Я можу назвати спільні й відмінні риси прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу.	
6.	Я можу висловити власну думку щодо важливості сім'ї для становлення, розвитку й виховання дитини.	

Домашнє завдання

1. Проаналізуйте ситуацію за схемою аналізу правової ситуації. Запишіть 2–3 аргументи на користь кожної зі сторін спору. Якби ви були суддею, яким чином вирішили б цей спір? Аргументи на користь вашої позиції запишіть у зошит.

ІЗ КИМ ЗАЛИШИТЬСЯ СОФІЙКА

У суді слухають справу про розірвання шлюбу 25-річної Олени та 32-річного Миколи, які мають 5-річну доньку Софійку. Позовну заяву подала Олена, яка щойно повернулася з Італії.

Після відпустки по догляду за дитиною Олена не змогла вийти на роботу, оскільки закрили фабрику, де вона раніше працювала комірницею. Разом з подругою Олена поїхала до Італії, де влаштувалася на роботу гувернанткою. Там Олена пропрацювала 3,5 року.

Маленька Софійка залишилася з батьком і 60-річною бабусею, які доглядали та виховували її. Два роки Олена щотижня телефонувала Миколі та надсилала гроші на утримання дитини. Потім дзвінки припинилися, а через півроку й надходження грошей також. Микола не розшукував дружину, оскільки Софійка важко хворіла і батько віддавав їй всю свою увагу, час і сили.

Повернувшись два місяці тому в Україну, Олена заявила Миколі, що бажає розлучитися з ним, бо виходить заміж за заможного італійця, який любить її та має намір усиновити Софійку.

Микола стверджує, що він нікому не віддасть дитину, оскільки дуже любить доньку. До того ж його заробітку лікаря районної лікарні та пенсії його матері-вчительки вистачить, щоб забезпечувати себе й дитину.

Олена стверджує, що вона також дуже любить свою доньку й усі роки важко працювала заради неї. На думку Олени, безглуздо лишати дитину батькові, який ледь може утримувати себе, якщо є можливість дати дитині материнську любов, гарне матеріальне забезпечення й гідне майбутнє.

2. Поясніть зміст українських народних приказок.

Не та мати, що народила, а та, яка виховала й вигодувала.

З хати по нитці – свитина сирітці.

Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів.

Сирітська сльоза не капає дарма.

Ніхто не бачить і не чує, як сирота плаче і горює.

3. Чому, на вашу думку, важливо, щоб дитина зростала й виховувалася в сім'ї? Напишіть твір-роздум (до 100 слів) про значення сім'ї в житті дитини.

§ 22– 23. НЕПОВНОЛІТНІ ПРАЦІВНИКИ

1. Як приймають на роботу неповнолітніх.
2. Який час встановлено неповнолітнім працівникам для роботи й відпочинку.
3. Як оплачують працю неповнолітніх працівників.
4. Які особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми.
5. Як охороняють працю неповнолітніх.

1. Як приймають на роботу неповнолітніх

*Які відносини регулює трудове право? Що таке право на працю?
Які умови прийому на роботу неповнолітніх?
Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.*

Ви погодитесь, що завдяки людській праці суспільство існує, розвивається й удосконалюється. Більшість людей задовольняють свої потреби, заробляючи працю.

Конституція України проголошує **право на працю** – можливість людини заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. Законодавство гарантує громадянам рівні можливості у виборі професії й роду діяльності.

Норми **трудового права** регулюють відносини, що виникають у процесі праці. Зміст цих відносин становить трудова діяльність людини.

Джерелами трудового права є Конституція України, Кодекс законів про працю України (КЗпП), закони України «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про відпустки», «Про зайнятість населення» та ін.

Трудові відносини характеризуються такими ознаками: це «жива» праця, тобто безпосередня участь людини у процесі праці на підприємстві, в установі, організації або робота у фізичної особи-підприємця; працівника включено в трудовий колектив підприємства, установи, організації; у нього є визначене робоче місце; він підпорядковується внутрішньому трудовому розпорядку.

Трудові відносини – це врегульовані законодавством, колективними трудовими договорами відносини, що виникають з трудового процесу в суспільному виробництві в конкретному трудовому колективі.

У трудових відносинах зазвичай задіяні дві сторони:

1) **працівник**, який зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією чи посадою відповідно до внутрішнього трудового розпорядку та має право на відповідні оплату й умови праці;

2) власник або уповноважений ним орган чи фізична особа (**роботодавець**) зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату, забезпечувати умови праці, передбачені законодавством, колективним договором і угодою сторін, та має право вимагати від працівника виконання трудових обов'язків.

Працівник і роботодавець укладають між собою трудовий договір на невизначений чи визначений строк. Перший є безстроковим і діє до звільнення працівника з його ініціативи чи з підстав, передбачених трудовим законодавством, а другий – це строковий договір або ж договір на час виконання певної роботи.

А чи може неповнолітня особа стати працівником? Це також врегульовує трудове законодавство.

Як ви вже знаєте, в Україні неповнолітніми вважають осіб від 14 до 18 років. Згідно з трудовим законодавством не допускається прийом на роботу тих, кому менше ніж 16 років. Утім, за письмовою згодою одного з батьків можна приймати на роботу осіб, які досягли 15 років. Із відома матері чи батька дозволено також брати на роботу у вільний від навчання час учнів, яким виповнилося 14 років, за умови виконання ними легкої роботи, що не шкодитиме їхньому здоров'ю й не порушуватиме процес навчання.

Трудовий договір з неповнолітньою особою укладають обов'язково в письмовій формі. Їм не встановлюють випробувальний строк при прийомі на роботу. І ще одна важлива умова – всіх осіб до 18 років приймають на роботу лише після попереднього медичного огляду. Надалі до досягнення такими працівниками 21-річного віку вони щорічно мають обов'язково проходити медичний огляд. Якщо під час прийому на роботу за медичним висновком робота неповнолітньому підходила, але після чергового медичного огляду виявили протипоказання, роботодавцеві доведеться переводити цього працівника на іншу роботу чи звільняти його за браком вакансії або в разі його відмови від переведення.

Для прийому на роботу необхідно подати певні документи. Неповнолітньому від 16 років знадобиться паспорт, трудова книжка (якщо він раніше вже працював), довідка про присвоєння ідентифікаційного номера платника податків, довідка про результати медичного огляду. Підліткові, який працевлаштовується у віці від 14 до 16 років, потрібно надати ще й згоду одного із батьків (піклувальника) на працевлаштування, що оформлюють у простій письмовій формі.

Трудове законодавство вимагає ведення на кожному підприємстві, в установі, організації обліку працівників, які не досягли 18 років, із зазначенням дати їхнього народження.

Доберіть із запропонованого переліку до кожної із наведених нижче ситуацій необхідні для працевлаштування документи. Ознайомте з результатами своєї роботи однокласників і однокласниць.

Працевлаштовуються:

- 1) кур'єром – учень 9 класу (15 років) у вільний від навчання час;
- 2) сімейним лікарем – молодий спеціаліст після закінчення медичного університету, трудового стажу немає;
- 3) учнем автослюсаря – 17-річний випускник середньої школи.

Перелік документів: а) атестат про загальну середню освіту; б) письмовий дозвіл батьків; в) медична довідка про стан здоров'я; г) паспорт; д) характеристика-відгук сусідів; е) диплом; є) документ про військовий облік чи військовий квиток; ж) довідка про присвоєння ідентифікаційного номера платника податків; з) довідка з місця реєстрації; и) свідоцтво про народження; і) розклад уроків; ї) свідоцтво про шлюб.

Якщо людина працевлаштовується вперше, то за п'ять днів від початку роботи їй оформлюють **трудоу книжку** – документ про трудову діяльність працівника. У ній записують дату початку роботи, посаду, підставу й дату звільнення чи переведення на іншу посаду або роботу, відомості про нагороди й заохочення працівника.

2. Який час встановлено неповнолітнім працівникам для роботи й відпочинку

Чи мусять неповнолітні працівники працювати нарівні з повнолітніми? Чому? Чи передбачає трудове законодавство пільги для них щодо відпочинку? Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Робочий час – це період, упродовж якого працівник має виконувати трудові обов'язки відповідно до закону і правил внутрішнього трудового розпорядку. Нормою робочого часу є тривалість такого часу за певний календарний проміжок – день, тиждень, місяць.

Трудове законодавство встановлює нормальну тривалість робочого часу в 40 годин на тиждень. Оскільки неповнолітні є дітьми, які розвиваються фізично й психічно, то для них визначено **скорочену** тривалість робочого часу. Неповнолітніх осіб заборонено також залучати до роботи вночі, у святкові дні й до надурочних (понад установленний робочий час) робіт.

На основі положень КЗпП визначте, який вид робочого часу (повний, неповний або скорочений) передбачено для неповнолітніх працівників.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 51. Скорочена тривалість робочого часу

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, а для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу... для осіб відповідного віку. [...]

У статті 45 Конституції України закріплено право на відпочинок тих, хто працює. **Час відпочинку** – це частина календарного періоду, коли працівник вивільнений від виконання трудових обов'язків. Цей час він може використовувати на власний розсуд для задоволення своїх інтересів і відновлення працездатності. Є такі види відпочинку:

- перерви впродовж робочого дня (зміни);
- щоденний відпочинок – перерва в роботі після закінчення робочого дня (зміни), яка має бути не меншою за подвійну тривалість робочого часу в робочий день, що передує відпочинку;

- щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні);
- святкові й неробочі дні;
- щорічні та інші види відпусток (у зв'язку з навчанням, по догляду за дитиною, без збереження заробітної плати, творча відпустка тощо).

Неповнолітні мають пільги щодо відпусток. Якщо тривалість щорічної основної відпустки за загальним правилом становить 24 календарні дні, то працівникам, яким не виповнилося 18 років, щорічну відпустку надають тривалістю 31 календарний день. За письмовою заявою неповнолітнього працівника відпустка надається до настання шестимісячного терміну безперервної роботи в перший рік роботи у зручний для нього час. Замінювати неповнолітньому відпустку грошовою компенсацією не можна.

У групах проаналізуйте ситуацію за схемою аналізу правової ситуації. Як її потрібно розв'язати? Свою думку аргументуйте. Ознайомте зі своїм рішенням інші групи.

ДАРУНОК ДОЛІ

17-річний Василь Васильчук 11 жовтня влаштувався на роботу в друкарню кур'єром. 15 грудня, розгадавши кросворд в одному із журналів, юнак виграв 10-денний тур Закарпаттям. Коли Василь звернувся до директора підприємства з проханням надати йому основну щорічну відпустку з 16 грудня на 31 календарний день, то той відмовив юнакові. Директор аргументував своє рішення так: по-перше, Василь не відпрацював належних шести місяців, що надає право на таку відпустку; по-друге, 15 грудня йому виповнилося 18 років, тому він підпадає під дію положень законодавства про відпустки як повнолітній працівник.

3. Як оплачують працю неповнолітніх працівників

Що таке заробітна плата? Чому держава встановлює мінімальну заробітну плату? Як оплачують працю неповнолітніх працівників? Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

За свою роботу працівник одержує **заробітну плату** – винагороду, розмір якої залежить від складності та умов роботи, посади, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці й господарської діяльності підприємства. Згідно із законодавством максимальний розмір заробітної плати не обмежують, тоді як розмір мінімальної заробітної плати встановлює Верховна Рада України.

Працю неповнолітніх оплачують у тому самому розмірі, що й працівників відповідних професій і категорій за умови повного робочого часу. У разі відрядної

оплати працю неповнолітніх працівників оплачують за відрядними розцінками, встановленими для повнолітніх працівників, з доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість їхньої роботи скорочується. А от за умови погодинної оплати праці такому працівникові при відробітку визначених графіком робочих днів нараховують заробітну плату, передбачену штатним розписом для цієї посади.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, проводиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

*Як, на вашу думку, оплачуватимуть працю 15-річного юнака, який працює під час зимових канікул?
Запишіть відповідь у свій зошит.*

4. Які особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми

*Поміркуйте, чому і яким чином можуть розірвати трудові відносини роботодавець і працівник? Визначте й запишіть у зошит особливості звільнення неповнолітніх працівників.
Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.*

Ви вже знаєте, що право на працю – це можливість людини. Тому вона має право будь-коли розірвати з роботодавцем трудові відносини з власної ініціативи. Положеннями трудового законодавства визначено підстави розірвання трудового договору і з ініціативи роботодавця (наприклад, у разі вчинення працівником прогулу, ліквідації чи реорганізації підприємства, поновлення на робочому місці працівника, який раніше виконував цю роботу, тощо). КЗпП передбачено припинення трудового договору за наявності інших загальних підстав (приміром, призов працівника на військову службу або мобілізація, угода сторін, закінчення строку трудового договору, набуття чинності вироку суду, яким працівника засуджено до позбавлення волі).

Якщо працівник бажає розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, він має попередити про це керівника письмово за два тижні. Утім, роботодавець має розірвати трудовий договір у термін, про який просить працівник, якщо його звільнення спричинене неможливістю продовжувати роботу (наприклад, переїзд на нове місце проживання, вступ до навчального закладу, вагітність, вихід на пенсію).

Звільнення неповнолітніх працівників має чимало особливостей. Скажімо, у разі змін в організації виробництва і праці (наприклад, ліквідації, реорганізації, банкрутства підприємства, установи, організації, скорочення чисельності працівників), виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі, поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу, звільнення неповнолітнього працівника з ініціативи роботодавця можливе лише як виняток. Воно не допускається без його подальшого працевлаштування.

Прочитайте статтю КЗпП і дайте відповіді на запитання:
Чи можуть батьки вимагати від роботодавця звільнення своєї неповнолітньої дитини? Якщо так, то за яких умов?
Для чого, на вашу думку, запроваджено такі положення в трудовому законодавстві?

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 199. Розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб

Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

Поміркуйте, чи потрібна згода служби у справах дітей на звільнення неповнолітнього працівника:
– у разі закінчення строку трудового договору;
– з ініціативи працівника;
– за згодою сторін.
Поділіться своїми думками з однокласниками й однокласницями.

5. Як охороняють працю неповнолітніх

Що ви розумієте під охороною праці? Чому важливо охороняти працю неповнолітніх працівників? Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Ви вже знаєте, що трудове законодавство передбачає багато пільг щодо праці неповнолітніх осіб і заборон, на які мають зважати роботодавці.

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 187. Права неповнолітніх у трудових правовідносинах

Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Із Конституції України

Стаття 43

[...] Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці. [...] Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. [...]

Працю неповнолітніх осіб не можна застосовувати на важких і підземних роботах і там, де є шкідливі або небезпечні умови праці. Вони не можуть працювати в умовах підвищених нервово-психічних навантажень. Підлітків заборонено брати на роботу, якщо вона може завдати шкоди їхньому здоров'ю та моральному розвитку (наприклад, торгівля алкогольними напоями чи тютюновими виробами).

А якщо студентів училища, який не досяг 18 років, потрібно пройти практику на шкідливому або небезпечному виробництві? Законодавство і тут стоїть на сторожі його праці: він може перебувати на такому виробництві не більше ніж чотири години за умови суворого дотримання чинних санітарних правил і норм з охорони праці.

Існує перелік наскрізних професій для всіх галузей, за якими не можна використовувати працю неповнолітніх. Серед них такі: водій автомобіля, акумуляторник, шліфувальник, укладальник-пакувальник, такелажник, стропальник, слюсар-сантехнік, машиністи різних установок, газозварник.

Заборонено також залучати осіб віком до 18 років до піднімання й перенесення предметів, вага яких перевищує встановлені Міністерством охорони здоров'я України норми. Робота неповнолітніх із важкими предметами не має перевищувати 1/3 робочого часу. А осіб, яким не виповнилося 15 років, до тривалої роботи з піднімання й перенесення важких предметів не допускають узагалі.

Вам уже відомо, що особа віком від 14 до 18 років має неповну цивільну дієздатність. Тому з неповнолітнім працівником не можна укласти договір про повну матеріальну відповідальність. Отже, його не можна залучати до робіт, пов'язаних із обслуговуванням грошових чи матеріальних цінностей (скажімо, касиром, комірником тощо).

Роботодавець не має права приймати на роботу неповнолітню особу за сумісництвом, тобто тоді, коли підліток уже деє працює.

*Чому, на вашу думку, трудове законодавство встановлює низку обмежень щодо праці неповнолітніх осіб?
Ваші міркування запишіть у зошит.*

Перевірте засвоєне на уроці

1. Який порядок прийому на роботу неповнолітньої особи?
2. Яка тривалість робочого часу і відпустки неповнолітнього працівника?
3. Які особливості розірвання трудового договору з неповнолітнім працівником?
4. До яких робіт заборонено залучати неповнолітніх осіб?
.....
5. Які умови прийому на роботу неповнолітніх?
6. Які пільги і чому трудове законодавство передбачає для неповнолітніх працівників?

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття і терміни теми. Поясніть кілька з них.
2. Проаналізуйте ситуації та визначте, чи регулюються вони трудовим законодавством:
  - А. Марина працює прибиральницею в кафе.
  - Б. Петро влаштувався кур'єром у видавництво, засноване його матір'ю.
  - В. Іван на канікулах працює у фермерському господарстві своїх батьків.
  - Г. Сергій ремонтує дрібну побутову техніку товаришам і отримує за це грошову винагороду.
  - Д. Ірина щомісяця допомагає сусідці похилого віку прибирати квартиру.
  - Е. Тетяна написала збірку віршів і подала її до друку у видавництво.
3. Складіть план міні-доповіді з теми «Як трудове законодавство охороняє працю неповнолітніх».
4. Поміркуйте, чи легко неповнолітній особі працевлаштуватись. Чому?
Відповіді на ці запитання запишіть у зошит.
5. Як ви розумієте поняття «дитяча праця»?
Знайдіть інформацію в Інтернеті про стан дитячої праці в Україні. Коротко запишіть її в зошит або підготуйте презентацію на 3–5 слайдів.
6. Що таке, на вашу думку, безробіття? Знайдіть в Інтернеті інформацію про причини безробіття в Україні. Стисло запишіть її в зошит або підготуйте презентацію на 3–5 слайдів.
7. У чому, на вашу думку, полягає значення для людини права на працю? Обговоріть це з батьками та викладіть у зошиті свої міркування кількома тезами.

§ 24. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

1. Як знайти роботу.
2. Як укласти й розірвати трудовий договір.
3. Як реалізувати право на підприємницьку діяльність.
4. Як законодавство захищає дітей від експлуатації.

1. Як знайти роботу

*Прочитайте правовий коментар та обговоріть:
Якими способами пошуку роботи ви можете скористатися?
Чи всі вони, на вашу думку, ефективні?*

Об'єднайтеся в групи по три особи. Розподіліть ролі: майбутній працівник, роботодавець, спостерігач. Визначте, куди саме влаштовуватиметься неповнолітня особа. Розіграйте ситуацію, зімітувавши бесіду з працевлаштування.

У загальному колі вислухайте спостерігачів від кожної групи.

У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.

Правовий коментар

Пошук роботи – справа непроста, адже в нашій державі значна кількість працездатних осіб безробітні. За такої конкуренції підліткові важко знайти легальну (з оформленням трудового договору) роботу.

Є різні способи, до яких можна вдатися: шукати роботу самостійно, через знайомих і родичів; переглядати оголошення у спеціалізованих друкованих виданнях, на відповідних інтернет-ресурсах; звернутися до Державної служби зайнятості або скористатися послугами комерційних кадрових чи рекрутингових агенцій. У сільській місцевості можна пошукати роботу у фермерських господарствах або сільськогосподарських кооперативах.

Роботодавці також використовують різні способи відбору кандидатів на вакантні посади, пропонуючи їм:

- скласти **резюме** – подати коротку інформацію стосовно професійних знань і навичок, досвіду роботи чи волонтерства (резюме можна надіслати факсом, кур'єром, звичайною або електронною поштою, подати особисто); зразки резюме розміщені на багатьох інтернет-сайтах;
- подати **рекомендаційний лист** з попереднього місця роботи чи навчання, в якому людина, що добре знає пошукувача, має вказати ті його якості, які можуть зацікавити роботодавця, підписати лист власноруч та зазначити свої місце роботи і посаду;
- пройти **співбесіду** (інтерв'ю) – детальне особисте знайомство роботодавця й пошукувача роботи задля виявлення компетентності й відповідності майбутнього працівника вакантній посаді: інтерв'ю може бути із завідувачем відділу кадрів чи менеджером з роботи з персоналом або з керівником підприємства, установи, організації; якщо кандидатура претендента зацікавила роботодавця, результати співбесіди йому повідомляють зазвичай упродовж тижня.

Щоб успішно працевлаштуватися

Складаючи резюме, зазначте:

- прізвище, ім'я, по батькові й посаду, на яку претендуєте;
- домашню адресу й контактний телефон;
- інформацію про освіту, тренінгове навчання, волонтерську роботу;
- трудовий досвід: посади із зазначенням місця й часу роботи, починаючи з останніх, професійні навички й досвід роботи в цій галузі;
- професійні досягнення (нагороди, наукові публікації, премії, перемоги в конкурсах, волонтерство тощо);
- інші навички: знання мов, рівень комп'ютерної грамотності, наявність прав керування транспортним засобом тощо.

Йдучи на співбесіду та під час неї:

- заздалегідь дізнайтеся про сферу професійної діяльності й досягнення підприємства, установи, організації, куди ви маєте намір працевлаштуватися;
- зверніть увагу на свій зовнішній вигляд – одяг мусить відповідати стилю установи;
- не запізнюйтеся;
- поведіться чемно з кожним, кого зустрінете там і з ким спілкуватиметеся;
- відповідаючи на запитання, не поспішайте – думайте над тим, що говорите;
- намагайтеся показати свої можливості, але не вихваліться;
- не розпочинайте бесіду з розміру заробітної плати – якщо ви зацікавите роботодавця, з'ясуєте це наприкінці бесіди;
- будьте спостережливими та уважно слухайте, ставте конкретні запитання;
- не критикуйте своїх колишніх керівників і колег.

Пам'ятайте: співбесіда – це завжди діалог; роботодавця можна запитати про головні напрями діяльності установи чи компанії, про службові обов'язки й режим роботи, перспективу кар'єрного росту, удосконалення професійних навичок тощо.

2. Як укласти й розірвати трудовий договір

Скористайтеся правовим коментарем і напишіть заяву про прийом на роботу чи звільнення з неї за власним бажанням (підприємство й посада можуть бути будь-якими, навіть вигаданими).

Правовий коментар

Щоб почати працювати на підприємстві, в установі чи організації, необхідно укласти трудовий договір. Для прийому на роботу потрібно написати заяву на ім'я роботодавця чи керівника підприємства, установи, організації або іншої особи, яка наділена правом приймати на роботу, та подати необхідні документи. Слід обумовити з роботодавцем час початку роботи, умови праці, заробітну плату, пільги, додаткові умови.

У трудовому законодавстві визначено підстави припинення і порядок розірвання трудового договору. Ви вже знаєте про те, що працівник, який хоче звільнитися з власної ініціативи, має подати письмову заяву за два тижні до бажаного дня звільнення. Звільнення з ініціативи роботодавця допускається лише в ситуаціях, зазначених у законодавстві.

Добрі поради**Що вказуємо в заяві про прийом/звільнення****У заяві про прийом на роботу, яку писатимете на ім'я роботодавця, обов'язково зазначте:**

- свої прізвище, ім'я, по батькові, домашню адресу, контактний телефон, ідентифікаційний номер платника податків;
- посаду, на яку претендуєте;
- обумовлений строк роботи.

Поставте підпис і вкажіть дату написання заяви.

У заяві про звільнення на ім'я керівника підприємства чи установи обов'язково зазначте:

- свої прізвище, ім'я, по батькові;
- посаду, з якої звільняєтеся;
- причину звільнення (за власним бажанням, у зв'язку із закінченням строку договору тощо);
- бажану дату звільнення.

Поставте підпис і вкажіть дату написання заяви.

3. Як реалізувати право на підприємницьку діяльність

Прочитайте правовий коментар. Поставте одне одному по два запитання до нього і дайте відповіді на них. Найцікавіші запитання представте класу.

Правовий коментар

Підприємництво – це корисна для суспільства діяльність, пов'язана з виконанням робіт (наприклад, зведення будинку), виробництвом продукції (приміром, випічка хлібобулочних виробів), а також наданням різних послуг (як-от ремонт автомобілів), спрямована на отримання прибутку. Займатися підприємництвом може як окрема особа, так і група людей.

Започаткування і ведення підприємництва регулюють норми цивільного й господарського права. Якщо підприємець наймає працівників на роботу, укладаючи з ними трудовий договір, то ці відносини також регулює законодавство про працю.

Неповнолітня особа з 16 років має право зареєструватися підприємцем, а з 14 років може стати членом фермерського господарства.

Із Конституції України

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. [...]

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція...

Із Господарського кодексу України

Стаття 42. Підприємництво як вид господарської діяльності

1. Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Із Закону України «Про охорону дитинства»

Стаття 22. Право на зайняття підприємницькою діяльністю

Діти, які досягли 16-річного віку, мають право займатися підприємницькою діяльністю, можуть бути членами колективного сільськогосподарського підприємства та членами селянського (фермерського) господарства в порядку, встановленому законом.

Підприємницька діяльність потребує обов'язкової державної реєстрації в районній, міській або районній у місті державній адміністрації за місцем діяльності чи реєстрації фізичної особи-підприємця.

Деякі види підприємницької діяльності можливі лише за умови отримання спеціального дозволу – ліцензії (наприклад, ветеринарна практика, освітня діяльність, юридична й медична практика; виробництво, ремонт і реалізація спортивної зброї та боєприпасів; виготовлення і реалізація медикаментів, хімічних речовин, пива, вина, лікєро-горілочних і коньячних виробів тощо).

4. Як законодавство захищає дітей від експлуатації

У групах на основі правового коментаря проаналізуйте правову ситуацію «Неповнолітні на заправці».

Вирішіть, чи є в діяннях Петра Петруся склад правопорушення. Якщо так, то яке це правопорушення?

Представте результати своєї роботи іншим групам.

НЕПОВНОЛІТНІ НА ЗАПРАВЦІ

Власник двох автомобільних заправок Іван Іванець наймав неповнолітніх хлопців операторами з обслуговування – вони заправляли баки автомобілів паливом. Оскільки заправка працювала цілодобово сім днів на тиждень, то й юні оператори виходили на роботу вночі та у вихідні дні. Один із постійних клієнтів-водіїв помітив, що на заправці працюють занадто молоді заправники. Він повідомив про це у територіальне відділення поліції. З'ясувалося, що Іван Іванець використовує працю неповнолітніх осіб на заправках понад два роки.

Правовий коментар

Підлітки виконують різну роботу вдома, в сільському господарстві, торгівлі, сфері послуг. Вони самостійно або разом із однолітками організовують робочі місця – миють посуд у кафе, розклеюють оголошення, розповсюджують рекламні буклети, збирають овочі й фрукти в сезон тощо. Чи така робота є офіційною? Зазвичай ні. Тих дітей, які хочуть працювати, значно більше, ніж офіційних робочих місць. Це змушує підлітків шукати роботу без укладання трудового договору, адже влаштуватися на неї простіше. Утім, такі відносини не закріплено юридично, тому захистити неповнолітнього працівника в разі виникнення якихось проблем (не сплачено заробітну плату чи сплачено менше обіцяного, підлітка травмовано під час роботи тощо) буде важко чи й узагалі неможливо.

Роботодавець мусить суворо дотримуватися положень трудового законодавства щодо праці неповнолітніх. Адже коли він вчинить серйозні правопорушення, то нестиме юридичну відповідальність.

Із Закону України «Про охорону дитинства»

Стаття 21. Дитина і праця

[...] До найгірших форм дитячої праці належать: усі форми рабства або практика, подібна до рабства, зокрема, продаж дітей та торгівля ними, боргова залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах; [...]

робота, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 150. Експлуатація дітей

1. Експлуатація дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці – карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.
2. Ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві, – караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. [...]

Добрі поради

Щоб убезпечити себе від порушення ваших трудових прав, пам'ятайте:

- якщо від вас не вимагатимуть письмового дозволу батьків на працевлаштування, а вам ще не виповнилося 16 років, така праця – поза законом і ваші права не захищені;
- ви маєте право на законні пільги щодо змісту, тривалості, оплати праці – нагадайте про них роботодавцеві;
- якщо вам обіцяють високу оплату праці за важкі або нічні види робіт, то така праця, швидше за все, нелегальна, тож буде складно домогтися від роботодавця її реальної оплати;
- навіть якщо ви домовляєтеся з роботодавцем усно, чітко з'ясуйте тривалість робочого часу, розмір і вид заробітної плати (погодинна чи відрядна), як і коли її нараховуватимуть і виплачуватимуть.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Чи була корисною для вас інформація, подана в темі? Чому?
2. Чи реально нині неповнолітній особі знайти роботу, яка її влаштувала б? Чому?
3. Пригадайте свою роботу на уроці. У зошиті, зберігаючи нумерацію пунктів, оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтеся з такими твердженнями (2 бали – повністю погоджуюся, 1 бал – частково погоджуюся, 0 балів – зовсім не погоджуюся).

№ з/п	Твердження	Бали
1.	Я можу назвати способи пошуку роботи.	
2.	Я знаю, як скласти резюме.	
3.	Я вмю написати заяву про прийом на роботу чи звільнення з неї за власним бажанням.	
4.	Я знаю, що таке підприємницька діяльність.	
5.	Я знаю, що таке експлуатація дитини.	
6.	Я можу назвати ризики неофіційного працевлаштування для підлітка.	

Домашнє завдання

1. Складіть резюме для працевлаштування, скориставшись порадами, вміщеними в параграфі.
2. Дізнайтеся у своїх батьків, членів родини, які працюють: 1) про їхнє перше місце роботи; 2) як вони працевлаштувалися; 3) якщо змінили місце роботи, то чому. Запишіть результати інтерв'ю в зошит.
3. Побутує усталена думка, що лише 3–5 % людей мають хист до підприємництва. Перелічіть якості, які потрібно розвивати в собі, щоб у майбутньому вести успішний бізнес.

Якщо ви хочете поглибити свої знання й уміння

Подумайте над такими запитаннями й обговоріть їх з однокласниками та однокласницями.

1. Якою є цивільна правоздатність юридичних осіб – загальною чи спеціальною?
2. Чи є померла людина суб'єктом права?
3. Чим є, на вашу думку, медичний огляд наречених перед укладанням шлюбу: публічними чи приватними правовідносинами?
4. Які проблеми правового регулювання існують у здійсненні батьківських прав після розірвання шлюбу подружжям?
5. Чим є негативна реакція держави на порушення норм сімейного права: сімейно-правовою санкцією чи сімейно-правовою відповідальністю?

Викладіть свої думки з проблемного питання в невеличкому (не більше ніж 100 слів) правовому творі-роздумі:

1. Власність: право чи обов'язок?
2. Чи повинна наша демократична держава мати повноваження щодо заборони страйків?
3. Чи повинна демократична держава втручатись у життя сім'ї?
4. Чи є пільги неповнолітніх у трудовому праві обмеженням їхніх прав?
5. Чи має бути унормованим дозвіл батьків на шлюб їхньої неповнолітньої дитини?

§ 25. АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Які відносини регулює адміністративне право.
2. Які правопорушення належать до адміністративних проступків.
3. Що таке адміністративна відповідальність й адміністративні стягнення.

1. Які відносини регулює адміністративне право

Що таке, на вашу думку, публічне управління?

Що регулює адміністративне право? Хто може бути суб'єктами адміністративно-правових відносин? У чому їхні особливості?

Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Ви, мабуть, нерідко вживаєте слово «управління» або похідні від нього слова й словосполучення. Приміром, у школі можна почути, що навчально-виховним процесом управляє шкільна адміністрація. Пригадайте, що англійською мовою *управління* перекладається як *administration*.

Без управління не буде узгодженої спільної діяльності людей. Адже розвиток цілого суспільства та окремих його сфер потребує ухвалення й реалізації законів, встановлення правил і норм, алгоритму поведінки його членів. Тож управління створено людьми для регулювання своєї життєдіяльності. Тому воно таке саме важливе для суспільства, як мораль, право, сім'я, власність, держава тощо.

Широке коло суспільних відносин, що складаються в галузі **публічного управління**, підпадає під дію норм **адміністративного права**. Це управління економікою, соціальними відносинами (праця, охорона здоров'я, освіта, наука, культура, національні та релігійні відносини, соціальне та пенсійне забезпечення); управління в адміністративно-політичній сфері (внутрішня й зовнішня політика), в галузі культури (приміром, захист пам'яток історії та культури); управління у сфері особистого життя людини (наприклад, виконання батьками покладених на них обов'язків стосовно дитини).

Ви вже зрозуміли, що існує велика кількість правил, як-от правила публічного порядку, дорожнього руху, водокористування, пожежної безпеки та інші, що визначають нашу повсякденну поведінку.

Публічна адміністрація – це сукупність державних і недержавних суб'єктів публічної влади, діяльність яких спрямована на реалізацію законів, інших нормативно-правових актів шляхом прийняття адміністративних рішень та надання встановлених адміністративних послуг.

Особливості адміністративно-правових відносин полягають у тому, що в них завжди задіяний орган виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Між учасниками (сторонами) цих правовідносин немає юридичної рівності. Оскільки управління – це здійснення владної діяльності, то суб'єкт управління в односторонньому порядку

адміністративними методами (способами, заходами, прийомами) визначає поведінку підлеглих шляхом владно-розпорядчих вказівок. Норми адміністративного права стосуються діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, державних і недержавних підприємств, установ, організацій.

Суб'єктами адміністративно-правових відносин є також громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Наприклад, вони мають право подати звернення до відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування (про це право ви вже знаєте), одержати адміністративні послуги, соціальну допомогу тощо.

У групах обговоріть ситуації і визначте, куди слід звернутися школярам для вирішення таких питань. Представте результати своєї роботи іншим групам.

- A. Андрієві 15 років, він навчається у 9 класі. Впродовж літніх канікул хоче працювати на збиранні врожаю пшениці, щоб заробити гроші на комп'ютер. Однак батько сумнівається, що він може працювати, адже Андрій ще замалий.
- B. Володимир 17 років. Після закінчення школи він бажає вступити до університету, але не знає, чи надають відстрочку від призову до лав Збройних сил України студентам.
- B. 13-річна Олеся захоплюється грою в шахи, тож хоче знати, чи може вона в такому віці претендувати на здобуття спортивного розряду.

2. Які правопорушення належать до адміністративних проступків

Які основні ознаки адміністративного проступку? Які існують види адміністративних правопорушень? Наведіть приклади. Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Як ви вже знаєте, порушення норм адміністративного права називають **адміністративними проступками**. Якщо та чи та особа не сплачує за проїзд у громадському транспорті, порушує правила дорожнього руху, розпиває алкогольні напої чи курить у громадських місцях, голосно лає інших, використовуючи ненормативну лексику, чіпляється до людей, заважаючи їм своєю поведінкою, розпалює багаття в лісі у вогнебезпечний період тощо, то такі діяння визнають адміністративними проступками.

Прочитайте положення нормативно-правового акта й визначте ознаки адміністративного проступку.

Із Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 9. Поняття адміністративного правопорушення

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на

громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

У Кодексі України про адміністративні правопорушення (КУпАП) передбачено такі їхні види: правопорушення в галузі охорони праці й здоров'я населення; ті, що посягають на власність; у галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури; в промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії; в сільському господарстві; порушення ветеринарно-санітарних правил; на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку; ті, що посягають на публічний порядок і публічну безпеку чи на встановлений порядок управління, тощо.

У групах обговоріть ситуації і визначте, чи є в діяннях їхніх фігурантів склад адміністративного правопорушення. Представте результати своєї роботи іншим групам.

- А. Троє 15-річних підлітків кидали каміння у вікна електропоїздів.
- Б. 14-річна Наталя поцупила з портфеля однокласниці мобільний телефон.
- В. Юнаки вночі розмалювали стіни будинку міської ради фарбою.
- Г. 17-річний Мирослав у стані сп'яніння побився зі своїм однокурсником, завдавши йому тілесних ушкоджень.
- Д. Двоє десятикласниць, не бажаючи писати контрольну роботу, зателефонували до поліції і повідомили про замінування школи. На місце виклику прибули поліцейські та працівники служби з надзвичайних ситуацій.
- Е. Олексій перевищив швидкість, на пішохідному переході збив перехожого і втік із місця пригоди.
- Є. Молодик нецензурно лаявся на зупинці громадського транспорту.
- Ж. Студент, погрожуючи ножем, відібрав у перехожого гаманець.
- З. Учениці коледжу курили на зупинці громадського транспорту.

Подеколи здається, що ті чи ті адміністративні правопорушення не завдають суспільству великої шкоди, наприклад, проживання без паспорту чи реєстрації, торгівля в невідновлених місцях, порушення правил військового обліку тощо. Однак такі дії посягають на порядок управління в державі, шкодять життєдіяльності суспільства, дестабілізують суспільний порядок.

3. Що таке адміністративна відповідальність й адміністративні стягнення

Як співвідносяться, на вашу думку, поняття «адміністративна відповідальність» і «адміністративне стягнення»? Що таке адміністративне стягнення? Які є види адміністративних стягнень? У чому їхня відмінність?

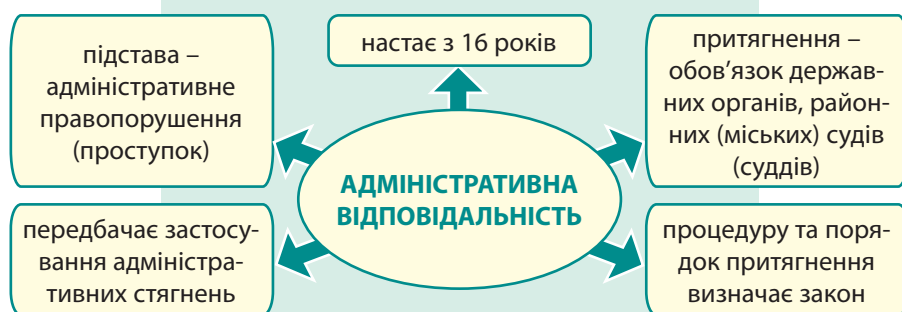
Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Вам відомо, що одним із видів юридичної відповідальності є **адміністративна відповідальність**. Вона може настати за вчинення особою адміністративного проступку. Адміністративна відповідальність полягає в застосуванні до особи санкцій адміністративних норм, що реалізується в процесуальних формах, визначених законодавством.

Санкція – складова норми права, яка в разі невиконання норми визначає заходи державного впливу, здебільшого – у формі примусу.

Пригадайте види юридичної відповідальності. Розгляньте схему й обговоріть, які основні риси адміністративної відповідальності.

Якщо особа вчинила адміністративне правопорушення, то її можуть притягнути до адміністративної відповідальності у формі адміністративного стягнення.

У КУпАП є перелік адміністративних проступків, адміністративних стягнень й органів, уповноважених їх застосовувати.

Адміністративне стягнення – це засіб матеріального (наприклад, штраф) чи морального (приміром, тимчасове обмеження свободи) впливу, що накладається компетентним органом держави. Рішення про вину правопорушника й вид адміністративного стягнення здебільшого ухвалює суд.

Найм'якший вид адміністративного стягнення – це **попередження**, яке має морально-виховний зміст. Його виносять у письмовій формі за вчинення малозначущих адміністративних проступків.

Адміністративне стягнення – санкція, примусовий захід державного впливу, який застосовують до особи, що вчинила адміністративне правопорушення (адміністративний проступок), з метою забезпечення виконання загальнообов'язкових правил, покарання та виховання правопорушника, запобігання новим правопорушенням.

Штраф – найпоширеніший вид адміністративних стягнень. Його як санкцію вказано в значній кількості статей КУпАП. Штраф є грошовим стягненням і накладається на правопорушника за умов і в розмірі, встановлених КУпАП.

Оплатне вилучення предмета, що став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в тому, що у правопорушника примусово вилучають предмет, який потім реалізують та передають виручену суму колишньому власникові з відрахуванням витрат з реалізації вилученого предмета.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, чи грошей, одержаних унаслідок вчинення такого правопорушення, – це примусова безоплатна передача цього предмета або грошей у власність держави. Конфіскації підлягає предмет, який належить правопорушникові на праві приватної власності.

Позбавлення спеціального права стосується права керування транспортним засобом і права полювання. Це стягнення застосовують на певний строк до осіб, які грубо або систематично порушують відповідне право. Однак позбавлення права полювання не можна застосовувати до осіб, для яких полювання – основне джерело існування.

Виправні роботи застосовує суд на строк до двох місяців із відбуванням цих робіт правопорушником за місцем його постійної роботи та з відрахуванням у межах 20 % його заробітку в дохід держави.

Правопорушнику суд може призначити й **громадські роботи**. Це виконання ним у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт від 20 до 60 годин (не більш ніж 4 години на день), від яких визначають органи місцевого самоврядування.

КУпАП передбачає й таке стягнення, як **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю**, що призначається судом на строк від шести місяців до одного року.

Найсуворіше адміністративне стягнення – **адміністративний арешт**. Його призначає строком до 15 діб лише суд. Це стягнення не можна застосовувати, наприклад, до вагітних жінок і матерів дітей віком до 12 років, осіб, які не досягли 18 років, військовослужбовців, інвалідів першої або другої групи.

У виняткових випадках військовослужбовці відбувають адміністративний арешт до 10 діб на гауптвахті.

Прочитайте наведену статтю. Прокоментуйте її, висловивши свою думку щодо ефективності застосування до порушників правил дорожнього руху стягнення, зазначеного в цій статті.

Із Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 27¹. Штрафні бали

Штрафні бали є стягненням, що накладається на громадян за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі...

Кожному громадянину, який має право керування транспортним засобом, щороку з початку року (з дня отримання права керування транспортним засобом) і до кінця року нараховується 150 балів.

У разі фіксації правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі від загальної кількості балів громадянина, який вчинив правопорушення, вираховується кількість штрафних балів, передбачених відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу.

У разі якщо розмір стягнення у вигляді штрафних балів перевищує залишок балів громадянина, штрафні бали накладаються відповідно до залишку незалежно від розміру штрафних балів, зазначених у відповідній статті Особливої частини цього Кодексу.

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення 16 років. Утім, за загальним правилом до них застосовують не адміністративні стягнення, а заходи адміністративного впливу.

У групах проаналізуйте ситуацію за схемою аналізу правової ситуації. Чи правомірно притягнули Михайла Михальченка до адміністративної відповідальності?

НЕВДАЛЕ ЗНАЙОМСТВО

Звичний автобусний маршрут уранці. Пасажири розглядають знайомі краєвиди за вікнами. Раптом гучно лунає нецензурна лексика: це один із пасажирів, 19-річний Михайло Михальченко, вирішив «познайомитися» з привабливою дівчиною, яка сиділа поруч, а та не відповіла йому на «добрі почуття». Що було далі? Водій зупинив автобус і викликав поліцейський патруль. Незабаром відбувся суд. Суддя визнав Михайла винуватим у вчиненні дрібного хуліганства й призначив стягнення – 5 діб адміністративного арешту.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Наведіть кілька прикладів адміністративних відносин. У чому полягають їхні особливості?
  2. Які правопорушення належать до адміністративних проступків? Проілюструйте 2–3 прикладами.
  3. Що таке адміністративна відповідальність?
  4. Що називають адміністративним стягненням? Наведіть кілька прикладів таких стягнень.
-
5. Проаналізуйте правові ситуації, які містять адміністративний проступок. Чи наставатиме адміністративна відповідальність фігурантів цих ситуацій? Чому?
    - А. Троє 14-річних хлопців ловили рибу в забороненому місці.
    - Б. Водій легкового автомобіля задля економії часу перетнув суцільну подвійну смугу.
  6. Чим важливе, на вашу думку, адміністративне право для життєдіяльності держави, суспільства і громадян?

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття і терміни теми. Поясніть кілька з них.
2. Придумайте (пригадайте) й стисло опишіть правову ситуацію, яку регулюють норми адміністративного права. У разі потреби скористайтеся матеріалами мас-медіа.
3. Проаналізуйте на вибір одну з правових ситуацій за поданими до неї запитаннями.

Ситуація 1

Чи є в діях Тараса Тарасенка склад правопорушення? Якщо так, то якого? Чи накладуть на Тараса Тарасенка адміністративне стягнення?

ПАСПОРТ ІЗ ЗАПІЗНЕННЯМ

18-річний Тарас Тарасенко, випускник коледжу, вирішив продовжити навчання в університеті. Аж тут виявилось, що вчасно Тарас паспорт не отримав, уважаючи це марудною процедурою, й досі проживає без нього. У приймальній комісії університету Тарасу повідомили, що паспорт є обов'язковим при поданні документів для вступу в університет. Сусідка Дарина, якій Тарас повідав свою історію, зауважила, що без паспортного документа він не матиме змоги не тільки вступити до вищого навчального закладу, а й вирушити в мандри, одружитися чи отримати допомогу при народженні дитини. Тарас зрозумів, що незле було б мати документ, який підтверджує особу та засвідчує належність до громадянства. Він поквапився до управління державної міграційної служби.

! Коли розв'язуватимете цю правову ситуацію, зверніться до статті 197 КУпАП.

Ситуація 2

Чи є в діях учасників ситуації склад правопорушення? Якщо так, то якого? Кого, на вашу думку, притягнуть до юридичної відповідальності і якої саме?

«ВЕСЕЛА» КОМПАНІЯ

Приблизно опівночі поліцейський патруль помітив біля нічного клубу шістьох юнаків, які курили й пили пиво. За їхніми зовнішніми ознаками поліцейські запідозрили, що це неповнолітні особи. Коли з'ясували вік юнаків, виявилось, що п'ятьом із них – по 15, а одному – 20 років.

! Коли розв'язуватимете цю правову ситуацію, зверніться до статей 175-1 та 178 КУпАП.

4. Для чого вам потрібні знання основ адміністративного права? Чим вони корисні для вас? Чому?

§ 26. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. ЗЛОЧИН

1. Які відносини регулює кримінальне право.
2. Що таке злочин.
3. Який склад злочину.
4. Що таке співучасть у злочині.

1. Які відносини регулює кримінальне право

Прочитайте пункт параграфа та поставте 3–4 запитання до нього. Запропонуйте однокласникам і однокласницям дати відповіді на них.

Однією з основоположних галузей права України є **кримінальне право**. Його назва походить від латинського слова *crimen* «злочин».

Основні завдання кримінального права – це охорона прав і свобод людини та громадянина, власності, суспільного порядку, довілля, конституційного ладу держави, інших суспільних і державних інтересів та запобігання злочинам конкретних осіб та в суспільстві загалом.

Якщо особа вчинила злочин, між нею та уповноваженими державою органами виникають **кримінально-правові** відносини. У їхніх межах правопорушник зобов'язаний відповісти за вчинене перед державою та має право на те, щоб до нього застосували справедливе покарання саме за той злочин, який він вчинив. Натомість держава має право засудити винувату особу за вчинене нею діяння та зобов'язана дати правильну оцінку цьому діянню, застосувавши до винуватої особи справедливе покарання.

Такі кримінально-правові відносини виникають з моменту вчинення злочину та існують, за загальним правилом, упродовж усього часу відбування засудженим покарання й певний час після цього – до погашення або зняття судимості. Проте кримінально-правові відносини можуть бути припинені й раніше, наприклад, у разі видання акта амністії чи помилування, смерті особи, яка вчинила злочин, тощо.

Кримінальне право – галузь права, норми якої визначають підстави і принципи кримінальної відповідальності, а також встановлюють, які суспільно небезпечні діяння належать до злочинів і які покарання можуть застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Судимість – правовий стан особи, який виникає через засудження її судом до конкретної міри покарання за вчинений нею злочин, спричиняє настання для неї певних негативних наслідків і триває до її погашення або зняття.

Амністія – передбачене актом вищого органу державної влади (в Україні – законом) повне або часткове звільнення від покарання чи пом'якшення покарання певної категорії осіб.

Помилування – повне або часткове звільнення засудженої особи від покарання, заміна покарання або невідбутої його частини м'якшим покаранням (в Україні це право належить Президентові України).

Розгляньте схему та поясніть один із принципів кримінального права. Представте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

Правовідносини щодо злочину і притягнення особи, яка його вчинила, до кримінальної відповідальності врегульовує **Кримінальний кодекс України (ККУ)**. Він складається із двох частин – *Загальної* та *Особливої*. Перша містить загальні положення, як-от підстави кримінальної відповідальності, чинність кримінального закону в просторі й часі, визначення поняття злочину, співучасті, покарання тощо. В Особливій частині викладено норми, які описують конкретні злочини, визначають види покарань та межі, в яких їх призначають за вчинення цих злочинів.

2. Що таке злочин

Пригадайте, що таке злочин. Які ознаки злочину?
Які є види злочинів?
Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Злочин – передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне діяння (або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Вам уже відомо, що **злочин** – це суспільно небезпечне діяння, передбачене ККУ. Не визнають злочином те діяння, яке формально має всі ознаки злочину, однак через його малозначність не становить суспільної небезпеки (наприклад, зберігання вдома двох набоїв до вогнепальної зброї).

В Особливій частині ККУ злочини згруповано за родовими об'єктами, приміром злочини проти життя і здоров'я, власності, довкілля, громадського порядку, моральності тощо.

Розрізняють злочини і за формою вини – **умисні** (скажімо, грабіж, зґвалтування) та вчинені з **необережності** (як-от убивство з необережності). Злочини поділяють також за **ступенем тяжкості**, який визначають мірою такого покарання, як позбавлення волі, що можуть призначити особі за вчинений злочин.

Прочитайте статтю ККУ та выпишіть у зошит види злочинів.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 12. Класифікація злочинів

[...]

2. Злочином невеликої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання.
3. Злочином середньої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років.
4. Тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років.
5. Особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

До злочинів невеликої тяжкості належать: завдання удару, побоїв, порушення недоторканності житла, забруднення повітря тощо. Злочином середньої тяжкості визнають, приміром, умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання, незаконне заволодіння транспортним засобом. До тяжких злочинів належать, зокрема, умисне тяжке тілесне ушкодження, розбій, а до особливо тяжких відносять державну зраду, умисне вбивство за обтяжливих обставин, бандитизм.

Залежно від ступеня завершеності злочини бувають закінчені та незакінчені. **Закінченим злочином** визнають діяння, яке має всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею ККУ, тоді як **незакінченим злочином** є готування до його вчинення і замах на злочин.

Готування до злочину – це пошук або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова про вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину. За готування до злочину невеликої тяжкості не передбачено кримінальної відповідальності, натомість за інші види злочинів особі можуть призначити покарання.

Замах на злочин – це вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею ККУ, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця через причини, що не залежали від волі особи. Кримінальна відповідальність за замах на злочин настає за тією статтею ККУ, що описує злочин, який особа мала намір вчинити.

Від замаху на злочин відрізняють **добровільну відмову від доведення злочину до кінця** – остаточне припинення особою злочинного діяння за своєю волею, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість його завершення. Така особа підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо у фактично вчиненому нею діянні є склад іншого злочину.

У групах оберіть одну з наведених ситуацій, проаналізуйте її та визначте, чи виникли у цій ситуації кримінально-правові відносини. Чому? До яких видів злочинів за ступенем тяжкості належать такі діяння?

Представте результати своєї роботи іншим групам.

- А. Під час сварки 15-річний Сергій ударив 16-річного Ігоря, від чого в останнього стався струс мозку.
- Б. Ілона керувала автомобілем у нетверезому стані. На зупинці громадського транспорту вона збила чоловіка, який помер на місці пригоди.
- В. Василь не прибув до військового комісаріату за повісткою з поважних причин.
- Г. Кілька студентів-старшокурсників, які брали участь у мітингу, захопили перший поверх приміщення міської ради й висунули політичні вимоги до її депутатів.

3. Який склад злочину

Пригадайте, що таке склад правопорушення.

Проаналізуйте ситуацію і виокремте чотири елементи складу злочину. Після опрацювання пункту параграфу поверніться до цієї правової ситуації і відкоригуйте свою відповідь.

У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.

ЦІНА ГРОШЕЙ

Віталій навчається в 10-му класі в закладі для дітей, позбавлених батьківського піклування. Йому постійно бракує кишенькових грошей для задоволення своїх бодай невеличких бажань. Якось увечері на одній із вулиць міста він наважився й зірвав золотого ланцюжка у жінки. Наступного дня він продав цей «скарб» знайомій дівчині. За кілька днів до Віталія завітали поліцейські.

Учинене діяння підпадає під дію ККУ, якщо воно містить **склад злочину** – сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують це діяння як конкретний злочин.

До складу злочину належать такі елементи:

Об'єкт злочину – сукупність суспільних відносин, які охороняє кримінальний закон та на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди або створюючи загрозу заподіяння такої шкоди. Об'єктом злочину можуть бути права і свободи людини та громадянина, власність, публічний порядок та безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства, життя і здоров'я особи, статева свобода та статева недоторканність особи, правосуддя, моральність тощо.

Об'єктивна сторона – сукупність зовнішніх проявів злочину, як-от діяння, його наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками (він має бути необхідним, а не випадковим), час, місце, спосіб, знаряддя, засоби вчинення злочину тощо.

Суб'єкт злочину – фізична осудна особа, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність за вчинене нею суспільно небезпечне діяння.

Суб'єктивна сторона – внутрішня сторона злочинного діяння, психічний стан особи під час вчинення злочину. До неї належать: вина (у формі умислу або необережності); мотив (спонукання, яке спричинило злочинні дії); мета (бажаний результат, якого хоче досягти особа, вчиняючи злочин) та емоційний стан особи при вчиненні злочину.

Якщо в діянні особи немає бодай одного елементу складу злочину, то, як правило, її не можуть притягнути до кримінальної відповідальності.

Обов'язкова ознака суб'єкта злочину, юридична передумова вини, а отже, і кримінальної відповідальності – *осудність*. Ви вже знаєте, що це психічний стан людини, за якого вона під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії чи бездіяльність та керувати ними. Оскільки лише психічно здорова людина свідомо обирає варіанти поведінки, здатна розуміти (усвідомлювати) те, що чинить, і тому може відповідати за свої суспільно небезпечні діяння. А от здатність людини керувати своїми діями свідчить про її спроможність ставити перед собою певні завдання, мету й, відповідно, виконувати їх, досягати бажаного результату, проявляти задля цього свою волю чи, навпаки, утриматися від необдуманих вчинків і спокус.

На основі положень ККУ складіть схему «Форми вини в кримінальному праві». Представте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 24. Умисел і його види

1. Умисел поділяється на прямий і непрямий.
2. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.
3. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.
2. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на його відвернення.
3. Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

4. Що таке співучасть у злочині

Що ви розумієте під співучастю у вчиненні злочину?

Чому вона, на вашу думку, обтяжує кримінальну відповідальність тих, хто вчинив злочин?

Які обов'язкові ознаки співучасті?

Які форми співучасті у вчиненні злочину?

Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Згідно з ККУ основними ознаками співучасті у злочині є:

- у вчиненні злочину брали участь двоє або більше осіб (суб'єктів злочину), що є осудними й досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність;
- злочин вчинили спільно декілька осіб – вони разом прагнути досягти єдиного злочинного результату й кожен співучасник зробив свій внесок у це;
- спільність умислу, коли співучасники усвідомлювали, що вчиняють злочин спільно з іншими особами, та бажали вчинити злочин разом із ними; це унеможливує співучасть у злочинах, учинених через необережність.

Співучасть у злочині – це умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

У ККУ визначено види співучасників з урахуванням ролі, яку кожен із них виконав у вчиненні злочину.

Виконавцем злочину визнають особу, яка безпосередньо вчинила злочин (виконала дії, які становлять об'єктивну сторону

діяння) чи при вчиненні злочину використала інших осіб, які, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності (неосудні особи чи ті, які не досягли віку кримінальної відповідальності).

Організатор злочину – це той, хто організував вчинення злочину (залучив інших співучасників, розподілив обов'язки, розробив план), керував підготовкою злочину (спрямував дії інших співучасників) чи його вчиненням (координував дії інших співучасників, забезпечив прикриття їхніх злочинних дій).

Підбурювач – особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом схилила інших співучасників до вчинення злочину. Підбурювати до злочину можна усно, в письмовій формі, жестами тощо.

Пособник – це особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками; та, яка заздалегідь (тобто до початку чи під час вчинення злочину) обіцяла переховати злочинця або предмети, здобуті злочинним способом, придбати чи збути такі предмети або сприяти приховуванню злочину (наприклад, обіцяла підробити документи, що стосуються винуватої особи).

Співучасники злочину відповідають за тією статтею Особливої частини ККУ, за якою вчинив злочин виконавець. Однак якщо виконавець вчинить діяння, що не

Екссес виконавця – вчинення виконавцем злочину дій, які не охоплюються умислом інших співучасників, якщо його дії утворюють самостійний склад злочину або його дії суттєво відрізняються від дій, запланованих іншими учасниками.

охоплювалося спільним умислом співучасників, то вони й не відповідатимуть за це. У такому разі йдеться про **екссес виконавця**. Скажімо, співучасники домовлялися обікрасти квартиру, а вдома був її власник, тож для вчинення задуманого виконавець завдав йому тілесних ушкоджень.

Прокоментуйте статтю ККУ, проілюструвавши прикладом кожну форму співучасті. Представте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 28. Вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією

1. Злочин визнається таким, що вчинений групою осіб, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою.
2. Злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.
3. Злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.
4. Злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації. [...]

У групах проаналізуйте ситуацію за схемою аналізу правової ситуації. Дайте відповіді на такі запитання:

Чи вчинено злочин?

Чи є в цій ситуації співучасть у злочині? Якщо так, визначте співучасників за їхньою роллю у вчиненні злочину.

Представте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

НЕБЕЗПЕЧНІ «РОЗВАГИ»

Три 15-річні подруги – Ірина, Олена та Ольга – товаришували з дитинства. Ірина займалася у спортивній секції та володіла прийомами тайського боксу. Подруги прагнули наслідувати героїв комп'ютерних ігор та жити в розкоші. Однак грошей для цього у них було замало. Тож, щоб збагатитися й задовольнити свої примхи, вони вирішили силоміць відбирати у своїх ровесниць гроші, коштовності та мобільні телефони. Для залякування ймовірних жертв дівчата озброїлися ножом.

Перша дівчина, яку Ірина, Олена та Ольга спробували пограбувати в ліфті, вчинила опір. Коли підйомник зупинився, жертва втекла. Ірина розчарувалася в таких «розвагах» і залишила компанію, а Олена та Ольга продовжили «полювання» на дівчат. Вони чатували на тих, хто мав прикраси, гроші, гаджети, й в безлюдному місці відбирали в них майно. На всі «справи» Олена та Ольга ходили в одязі та перуках, що їх надала сестра Олени Валентина, яка працювала в театрі костюмеркою.

**Перевірте
засвоєне
на уроці**

1. Які завдання кримінального права?
2. Що таке злочин?
3. Який є склад злочину?
4. Що таке співучасть?

.....

5. *Перегляньте назви пунктів теми. Обміркуйте правову ситуацію і проаналізуйте її відповідно до кожного з них.*

«ЧОЛОВІЧИЙ» ВЧИНОК

16-річний Ярослав часто дражнив 14-річного Петра, що він хлопча, бо не може навіть поцупити в магазині сигарети. Петра такі «звинувачення» дуже гнітили. Одного разу він вирішив довести, що зможе це зробити. Петро попросив своїх товаришів Олега та Богдана допомогти йому. Олег чатував біля магазину, а Петро й Богдан зайшли всередину. Богдан «заговорив» продавця, а Петро, скориставшись цим, взяв з полиці 10 пачок недешевих цигарок. Після цього Петро, Богдан та Олег пішли до Ярослава і показали йому поцуплене. Той порадив продати цигарки своєму товаришеві Вадиму, що хлопці ввечері й зробили.

**Домашнє
завдання**

1. Назвіть нові поняття і терміни теми. Поясніть кілька з них.
2. Чим злочин відрізняється від адміністративного проступку?
3. Поверніться до правової ситуації «“Чоловічий” вчинок». Уявіть, що ви розслідуєте цю справу. На які питання ви шукали б відповіді в Загальній, а на які – в Особливій частинах ККУ?
4. Що таке склад злочину? Придумайте (пригадайте) правову ситуацію стосовно вчинення злочину та визначте в ній елементи його складу. Запишіть це в зошит.
5. Чи збігаються, на вашу думку, поняття «злочин» і «злочинність»? Чому?
Запишіть свої міркування у зошит.

§27. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І ПОКАРАННЯ

1. Що таке кримінальна відповідальність.
2. Що таке покарання.
3. Які є види покарань.

1. Що таке кримінальна відповідальність

Що таке кримінальна відповідальність?

Що є її підставами?

За яких умов кримінальна відповідальність не настає?

Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

У разі вчинення особою злочину, вона зазнає державного осуду та обмежень особистого чи майнового змісту, які покладають на неї уповноважені органи держави. Це є кримінальна відповідальність. Ви вже знаєте, що вона можлива тільки за ті діяння (дію або бездіяльність), які кримінальний закон визнає як злочин.

Кримінальна відповідальність виникає тоді, коли є склад вчиненого злочину. Це називають фактичною підставою кримінальної відповідальності.

Утім, для притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідна й процесуальна підстава – вирок, який виносить суд від імені держави.

Під час розслідування кримінальної справи, окрім складу злочину та індивідуальності особи, з'ясовують також обставини, за яких вчинено кримінально каране діяння.

Як ви знаєте, в ККУ вказано обставини, які унеможливають злочинність діяння.

До них належать необхідна оборона, крайня необхідність, фізичний чи психічний примус, спричинення шкоди при затриманні особи, яка вчинила злочин, виконання наказу, розпорядження чи спеціального завдання тощо. За наявності таких обставин кримінальна відповідальність не настає, оскільки зовнішньо подібні до злочину діяння (наприклад, убивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, знищення чужого майна) спрямовані на захист суспільних інтересів, інтересів особи. Тому вони є суспільно корисні або здійснені через фізичний чи психічний примус.

Коли суд признає покарання, то він обирає його вид і міру. У ККУ є обставини, що пом'якшують кримінальну відповідальність особи, винуватої у вчиненні злочину. Скажімо, це зізнання, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину, вчинення злочину неповнолітньою особою. Такі обставини визнають і тоді, коли злочин учинено внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин, під впливом погрози, примусу, через матеріальну, службову залежність чи у стані сильного душевного хвилювання.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, основний зміст якої – покладання на винувату особу примусового обов'язку зазнати у встановленому законом порядку державного осуду, понести передбачене кримінальним законом покарання у разі його призначення.

Суворіше покарання призначають, якщо: особа вчинила злочин повторно чи в складі групи осіб за попередньою змовою; вчинила суспільно небезпечне діяння на підставі расової, національної та релігійної ворожнечі або розбрату; коли злочин учинено з особливою жорстокістю або він спричинив тяжкі наслідки. Це обставини, які обтяжують покарання. До них ККУ відносить також вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку, або особи, що перебуває в безпорадному стані, або щодо особи, яка залежить матеріально чи по службі від винуватого; із використанням малолітнього або особи, що страждає на психічне захворювання чи недоумство; у стані алкогольного сп'яніння або у такому, який спричинило вживання наркотичних чи інших одурманюючих засобів тощо.

А ось примирення потерпілого з винуватою особою чи передання її на поруки, зміна обстановки чи закінчення строку давності – це підстави звільнення від кримінальної відповідальності.

У групах установіть, за які з наведених правопорушень особу можуть притягнути до кримінальної відповідальності. Свою думку обґрунтуйте. Представте результати своєї роботи іншим групам.

- А. Водій вантажного автомобіля Микита викинув побутове сміття на узбіччі лісу.
- Б. Олена зберігала вдома травматичну зброю без спеціального дозволу.
- В. Георгій жив з того, що продавав речі, які діставав із могил.

2. Що таке покарання

На основі тексту пункту параграфа визначте сутність і цілі покарання. Коротко запишіть це в зошит. Представте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

За вчинений злочин особа притягується до кримінальної відповідальності у формі **покарання**.

Із Кримінального кодексу України

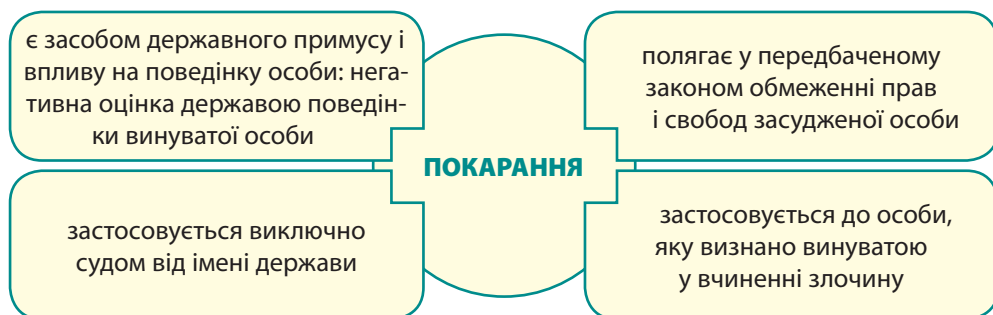
Стаття 50. Поняття покарання та його мета

1. Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.
2. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.
3. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Покарання має індивідуальний зміст – воно застосовується лише до конкретної особи, яка вчинила злочин. Метою покарання є кара – своєрідна відплата особи за вчинений злочин. Покарання спрямоване й на виправлення засудженої особи – такі зміни її психічного стану, за якого вона не скоюватиме злочинів. Воно має і превентивну мету, запобігаючи вчиненню засудженою особою та іншими особами злочинів у подальшому.

На основі схеми назвіть ознаки покарання та стисло запишіть їх у зошит.
Представте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

3. Які є види покарань

Які види покарань ви знаєте? Яке покарання, згідно з ККУ, найм'якше, а яке – найсуворіше?
Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Якщо суд визнає особу винуватою у вчиненні злочину, то за його вирокіом такій особі призначають покарання. Як ви вже знаєте, до винуватої особи суд може застосувати лише те покарання, про яке йдеться в санкції статті ККУ, що описує саме той злочин, який вона вчинила.

ККУ передбачає 12 видів покарань. Вони можуть бути основними (приміром, громадські роботи чи позбавлення волі), додатковими (скажімо, конфіскація майна) і такими, що застосовують і як основні, і як додаткові (наприклад, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю).

Розгляньте таблицю, де наведено види покарань у тому порядку, як їх описано в ККУ, – від найм'якшого до найсуворішого. Скориставшись таблицею, складіть у зошиті переліки покарань, які:

- мають майновий зміст;
- пов'язані з обмеженням свободи особи;
- передбачають виконання певних робіт;
- стосуються військовослужбовців.

ВИДИ ПОКАРАНЬ

№	Вид	Стаття ККУ	Зміст	Міра
1.	Штраф	53	грошове стягнення	30–50 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян
2.	Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу	54	засуджену за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особу, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, можуть позбавити цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу	–
3.	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	55	засуджена особа не може обіймати певні посади (наприклад, в органах державної влади) або займатися певним видом діяльності (наприклад, лікарською)	як основне покарання: 2–5 років; як додаткове: 1–3 роки
4.	Громадські роботи	56	виконання засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування	60–240 годин, не більш ніж 4 години на день
5.	Виправні роботи	57	засуджений відбуває його за місцем роботи	від 6 місяців до 2 років із відрахуванням у дохід держави від 10 % до 20 % заробітку
6.	Службові обмеження для військовослужбовців	58	засудженого не можуть підвищувати в посаді або у військовому званні; строк покарання йому не враховуватимуть у вилученні років (для присвоєння чергового військового звання)	від 6 місяців до 2 років із відрахуванням у дохід держави від 10 % до 20 % заробітку
7.	Конфіскація майна	59	примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке належить засудженому	усе майно чи його частина
8.	Арешт	60	тримання засудженого в умовах ізоляції	від 1 до 6 місяців
9.	Обмеження волі	61	тримання особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням до праці	від 1 до 5 років

№	Вид	Стаття ККУ	Зміст	Міра
10.	Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців	62	тримання військовослужбовців строкової служби в дисциплінарному батальйоні	від 6 місяців до 2 років
11.	Позбавлення волі	63	ізоляція засудженого та поміщення його на певний строк у кримінально-виконавчу установу закритого типу	1–15 років
12.	Довічне позбавлення волі	64	встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів, застосовується лише у випадках, спеціально передбачених ККУ, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк	–

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке кримінальна відповідальність?
2. Що таке покарання? Які його цілі?
3. Назвіть кілька видів покарань, передбачених ККУ.
.....
4. Чи можна, на вашу думку, вважати кару основною метою покарання?
5. Поясніть зміст наведених висловлювань. Як вони пов'язані з темою уроку?
«Перша умова виправлення – визнання своєї вини» (Лев Толстой).
«Покараний злочинець – це приклад для всіх злочинців; безневинно засуджений – це питання совісті всіх чесних людей» (Жан де Лабрюєр).
6. Як ви розумієте принцип кримінального права:
«Без вказівки закону немає ні злочину, ні покарання»?

Домашнє завдання

1. Назвіть нові поняття і терміни теми. Поясніть кілька з них.
2. Як співвідносяться поняття «кримінальна відповідальність» і «покарання»?
3. Порівняйте (на вибір):
  - 1) адміністративний арешт і арешт у кримінальному праві;
  - 2) громадські роботи в адміністративному праві й громадські роботи в кримінальному праві.
4. Які обставини враховує суд, коли призначає покарання?

§ 28. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

1. Як неповнолітні відповідають за вчинення адміністративного правопорушення.
2. Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.
3. Які види покарань застосовують до неповнолітніх, що вчинили злочин.

1. Як неповнолітні відповідають за вчинення адміністративного правопорушення

Які особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх?

Порівняйте свої думки з правовим коментарем.

Правовий коментар

Неповнолітні особи мають спеціальний правовий статус. Він визначає їхнє становище як суб'єктів у різних правовідносинах, зокрема в адміністративному та кримінальному праві.

Адміністративна відповідальність неповнолітньої особи за вчинений адміністративний проступок може настати в 16 років. Стільки їй має виповнитися саме на момент вчинення адміністративного проступку.

У КУпАП перелічено адміністративні проступки, в разі вчинення яких неповнолітні особи підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах, тобто відповідають нарівні з повнолітніми. Наприклад, це дрібне хуліганство; дрібне розкрадання державного або колективного майна; незаконне виробництво, зберігання, перевезення наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збути їх; керування транспортними засобами без належного дозволу; продаж вогнепальної гладкоствольної мисливської зброї тощо.

Із Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 24-1. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) застереження;
- 3) догана або сувора догана;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

Притягнення неповнолітніх осіб до адміністративної відповідальності має низку особливостей. Приміром, на визнану винуватою в адміністративному проступку неповнолітню особу не накладають адміністративного арешту. А от для виправних робіт як адміністративного стягнення важливо, щоб така особа досягла 16 років і мала місце роботи.

В адміністративному праві передбачено, що штраф за дітей можуть сплачувати батьки.

*Розв'яжіть у групах на вибір одну із трьох правових ситуацій за запитаннями до неї.
Результати своєї роботи представте іншій групі.*

Ситуація 1

ПОХИЗУВАВСЯ

Андрій Андрійченко (17 років) пообіцяв своєму товаришеві Богдану (16 років) принести у парк відпочинку мисливську гвинтівку батька, щоб разом постріляти по бляшанках з-під напоїв. Коли Андрій чекав Богдана у призначеному місці, його затримав поліцейський патруль.

1. За що затримали Андрія Андрійченка? Як кваліфікувати його дії?
2. Які наслідки можуть мати такі дії юнака?
3. Чи притягатимуть до відповідальності батька Андрія? Свою відповідь аргументуйте.

*! Під час розв'язання правової ситуації використовуйте статті 262–264 ККУ, статті 13, 24-1 і 191 КУпАП.
У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.*

Ситуація 2

ПОРИБАЛИЛИ

Василь Василенко та його син Вадим (13 років) на моторному човні рибалили посеред озера в період нересту риби. Їм пощастило – улов був чималим. Коли вони витягували рибу із сітки, їх затримав інспектор рибохорони.

1. За що затримали Василя Василенка та його сина Вадима? Як кваліфікувати їхні дії?
2. Які наслідки можуть мати такі дії цих осіб?
3. Чи притягатимуть їх до відповідальності? Якщо так, то до якої? Свою відповідь аргументуйте.

*! Під час розв'язання правової ситуації використовуйте статті 13, 24-1 і 85 КУпАП.
У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.*

Ситуація 3

ПОЖАРТУВАЛИ

Вихідного дня Марко (16 років) та його сестра Ася (14 років) гуляли вулицями свого містечка. На центральному майдані вони побачили кілька десятків містян, які мітингували. Марко й Ася вирішити їх налякати, і хлопець щосили жбурнув у натовп дві петарди. Від гучного звуку мітингувальники

кинулися хто куди. Поліцейський патруль, що охороняв проведення акції, затримав бешкетників. У поліції здивовані таким розгортанням подій Марко й Ася пояснили, що нічого поганого, а тим паче злого на думці не мали – вони просто пожартували.

1. За що затримали Марка й Асю? Як кваліфікувати їхні дії?
2. Які наслідки можуть мати такі дії підлітків?
3. Чи притягатимуть їх до відповідальності? Якщо так, то до якої? Свою відповідь аргументуйте.

! Під час розв'язання правової ситуації використайте статті 13, 24-1 і 173 КУпАП.

У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.

2. Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

На основі правового коментаря визначте особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. Чому вчинення злочину неповнолітнім визнано обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність?

Правовий коментар

Кримінальній відповідальності за загальним правилом підлягають особи, яким на момент вчинення злочину виповнилося 16 років. І лише за злочини, вказані у статті 22 ККУ, відповідають особи у віці від 14 років.

Як ви вже знаєте, вчинення злочину неповнолітньою особою ККУ визнає обставиною, що пом'якшує покарання. Враховуючи біологічні, психологічні та соціальні особливості неповнолітніх, кримінальний закон передбачає певні обмеження щодо видів та міри покарань, які до них застосують, а також інші умови призначення й відбування покарання.

Засуджені неповнолітні відбувають покарання у кримінально-виховних закладах.

Із Кримінального кодексу України

Стаття 98. Види покарань

1. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:
  - 1) штраф;
  - 2) громадські роботи;
  - 3) виправні роботи;
  - 4) арешт;
  - 5) позбавлення волі на певний строк.
2. До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Прочитайте статті ККУ і поясніть, що таке примусові заходи виховного характеру. Коли і до кого їх застосовують?

Із Кримінального кодексу України

Стаття 97. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру. [...]

[...]

3. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності.

Стаття 105. Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

2. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

3. До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені у частині другій цієї статті. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пунктах 2 та 3 частини другої цієї статті, встановлюється судом, який їх призначає.

4. Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Як вам відомо, малолітня особа не є суб'єктом злочину. Що, на вашу думку, відбуватиметься, якщо вона вчинить злочинне діяння?

Чи відповідатимуть батьки за вчинене нею?

Порівняйте свої думки з положеннями ККУ.

Із Кримінального процесуального кодексу України

Стаття 498. Підстави для застосування примусових заходів виховного характеру

1. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, здійснюється внаслідок вчинення особою, яка після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність...

Із Кримінального кодексу України

Стаття 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або особою, стосовно якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки, – карається обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Які види покарань застосовують до неповнолітніх, що вчинили злочин

Прочитайте правовий коментар і в зошиті заповніть таблицю.

Вид покарання	Міра	Основне/додаткове

Правовий коментар

У разі застосування **штрафу** до неповнолітньої особи, винуватої у вчиненні злочину, враховують, чи може вона самостійно його сплачувати, тобто чи є у неї самостійний дохід, власні кошти або майно. Мінімальний розмір штрафу, який призначають неповнолітнім, – 30, а максимальний – 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Громадські роботи можуть призначати неповнолітнім лише з 16 років. Їхня мінімальна тривалість – 30 годин, а максимальна – 120. Неповнолітня особа, відбуваючи це покарання, може працювати поза навчанням і основною роботою не більш ніж дві години щоденно.

Виправні роботи призначають неповнолітнім, які працюють. У цьому разі вони мають досягти 16 років. Мінімальна тривалість виправних робіт – 2 місяці, максимальна – 1 рік, а відрахування із заробітку неповнолітнього засудженого становлять 5–10 %.

Арешт призначають неповнолітнім, яким виповнилося 16 років. Його мінімальна тривалість – 15, а максимальна – 45 діб.

Неповнолітній, винуватий у вчиненні злочину, може бути засуджений до **позбавлення волі на певний строк** від 1 року до 10 років. У разі вчинення неповнолітнім злочину невеликої тяжкості позбавлення волі до нього не застосовують. А за особливо тяжкий злочин, пов'язаний з умисним позбавленням життя людини, неповнолітньому можуть призначити позбавлення волі строком аж до 15 років.

Обговоріть, чому неповнолітнім особам призначають окремі види покарань із тих, які можуть застосовувати до повнолітніх осіб. Чому міра цих покарань інша, ніж для повнолітніх осіб, винуватих у вчиненні злочинів?

У групах проаналізуйте одну із двох правових ситуацій за запитаннями до неї. Представте результати своєї роботи іншим групам.

Ситуація 1

МАЛОЛІТНІЙ КРАДІЙ

13-річний Архип Архипенко, у якого загинув батько і другий місяць поспіль хворіє мати, вирішив «добути» гроші їй на ліки. Він заліз через квартиру в помешкання сусідів. Понишпоривши в шухляді столу і знайшовши гроші, Архип узяв рівно стільки, скільки потрібно було сплатити за ліки. Аж тут сусід, який повернувся з роботи, заскочив Архипа й викликав поліцію.

1. Чи є в діянні Архипа Архипенка склад злочину? Поясніть.
2. Чи підлягатиме Архип Архипенко кримінальній відповідальності за вчинене діяння? Відповідь обґрунтуйте. У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.

Ситуація 2

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ

16-річна студентка коледжу Аїда Адаменко в гардеробі навчального закладу вкрала із кишені куртки однокурсниці мобільний телефон.

Рішенням суду Аїду було звільнено від покарання із застосуванням до неї примусових заходів виховного характеру, як-от застереження, покладання обов'язку щоденно повертатися додому не пізніше 21:00 та відшкодування потерпілій майнових збитків, заподіяних злочинном.

1. За наявності яких підстав неповнолітня особа, яка вчинила злочин, звільняється від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру?
2. Чи правомірне, на вашу думку, рішення суду? У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.

Перевірте засвоєне на уроці

Пригадайте свою роботу на уроці. У зошиті, зберігаючи нумерацію пунктів, оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтесь з такими твердженнями (2 бали – повністю погоджуюся, 1 бал – частково погоджуюся, 0 балів – зовсім не погоджуюся).

№ з/п	Твердження	Бали
1.	Я можу описати особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх осіб.	
2.	Я можу назвати адміністративні заходи, які застосовують до неповнолітніх, що вчинили адміністративне правопорушення.	
3.	Я можу описати особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб.	
4.	Я можу перелічити види покарань, які застосовують до неповнолітніх, винуватих у вчиненні злочинів.	
5.	Я можу назвати підстави застосування до неповнолітніх, винуватих у вчиненні злочинів, примусових заходів виховного характеру.	
6.	Я можу розв'язувати нескладні правові ситуації з адміністративно-го і кримінального права.	

Домашнє завдання

1. Уявіть себе аналітиками, які мають з'ясувати причини підліткової злочинності в українському суспільстві. Зверніться за інформацією до мас-медіа і складіть перелік таких причин. Які заходи, на вашу думку, можуть зупинити зростання підліткової злочинності?
2. Обговоріть із батьками або іншими дорослими членами родини наведені нижче поради. У разі потреби розширте їх змістовно.

Добрі поради

Як не стати жертвою злочину

Як уберегтися від квартирних злодіїв

- Коли покидаєте домівку, ніколи не залишайте двері відчиненими, особливо якщо ви живете на першому поверсі або поруч із пожежними сходами, балконами тощо.
- Не вимикайте світло у під'їзді чи перед будинком, адже злодії намагаються бути непоміченими, тому уникають освітлених місць.

- Не зберігайте ключі від квартири разом із документами, не прикріплюйте до них брелоки з вашим ім'ям та адресою.
- Не зберігайте ключі під килимком біля дверей або в іншому умовленому місці – злодій знайде їх за лічені секунди. Якщо ви загубили ключі, варто негайно змінити замки.
- Не надавайте незнайомцям інформацію про себе, як-от прізвище, адресу, номер телефону тощо.
- Не приводьте випадкових чи малознайомих людей додому.
- Злодій рідко йде «на справу» без розвідки – він може спостерігати, хто і коли буває у вас дома.
- Якщо ви, прямуючи до дверей квартири, виявили щось підозріле (виламані або відчинені двері, сліди крадіжки, шум у квартирі), краще не входити в квартиру і нічого не торкатися, а зателефонувати в поліцію від сусідів чи з двору.

Як уникнути грабежів і насильства

- Не ходіть поодинці. Затемна ліпше взагалі не виходити з дому.
- Якщо ви пізно повертаєтеся додому, попросіть знайомих, друзів провести вас. Плануйте свій маршрут людними й освітленими вулицями, уникайте парків, скверів, подвір'їв, підозрілих місць і галасливих компаній.
- Завжди повідомляйте батьків, де ви перебуваєте.
- Будьте уважними до нових знайомств. Намагайтеся не відвідувати поодинці квартири або гуртожитки своїх знайомих, особливо ввечері. Не запрошуйте їх до себе, якщо ви в них не впевнені.
- Пам'ятайте, що не можна нікуди ходити з незнайомими людьми, хоч би якими привабливими були їхні запрошення – піти в кіно, кафе, покататися на велосипеді, човні, машині, подивитися щось цікаве. Не йдіть із незнайомцем, навіть якщо вас просять допомогти в чомусь чи комусь.
- Не сідайте в автомобілі незнайомців. У разі потреби безпечніше скористатися послугами таксі.
- Не вживайте алкоголь або наркотики. Помічено, що ті, хто їх вживає або вдається до сексуальних розваг, дуже часто потрапляють у сумнівну компанію і стають жертвами саме своїх знайомих. Крім того, залежність від алкоголю і наркотиків призводить до залежності від злочинців, а згодом веде й до вчинення злочину.
- Допомагайте одне одному, адже багато злочинів скоюють через страх і байдужність перехожих. Особливу увагу звертайте на ситуації, коли зловмисники чіпляються до дітей. Якщо неможливо допомогти самотужки – терміново телефонуйте в поліцію.

Коли вам загрожує небезпека

- Якщо ви почули кроки ззаду або побачили підозрілу особу, що йде вам назустріч, – змініть темп ходьби, перейдіть на інший бік вулиці, зверніть за ріг.

- Якщо хтось переслідує вас – не панікуйте, дійте спокійно: швидко прямуйте до будинків або людних, освітлених місць, при цьому кричіть: «Пожежа! Горить!» На такий галас мешканці будинків швидше визирнуть. Можна забігти у під'їзд і подзвонити у будь-які двері.
- Якщо зловмисник наздогнав вас, а допомогти нікому, то в цій ситуації не існує єдиного рецепта. Тримайтеся спокійно. Прислухайтеся і довіряйте своїм інстинктам. Пам'ятайте, що основний, глибинний інстинкт – зберегти життя – підкаже вам, як діяти. Наприклад, можна галасувати або чинити опір. Часто зловмисник утікає, особливо той, хто нападає на дітей.
- Якщо нападник озброєний, не робіть різких рухів, адже, можливо, він нервує більше, ніж ви. Можна схитрувати, наприклад, удати, що зомліли, або поводитися дивно, як божевільний.
- Якщо нападник – гвалтівник, доречно буде сказати, що у вас венерична хвороба (сифіліс, гонорея) і завтра вас кладуть у лікарню. Коли озброєний нападник вимагає «гаманець або життя», краще спокійно віддати йому гроші.
- У таких ситуаціях намагайтеся запам'ятати зовнішність зловмисника і за першої можливості повідомте в поліцію про напад. Нічого не торкайтеся після злочину, не змінюйте одяг, не мийтеся – це може допомогти відшукати сліди злочинця.

Що робити, якщо сталося правопорушення

- На жаль, нині вчиняють чимало правопорушень. Тож, імовірно, комусь із вас доведеться стати їхніми свідками. У такому разі потрібно терміново повідомити про це поліцію – особисто або за телефоном 102.
- У разі потреби зателефонуйте 103 у швидку медичну допомогу.
- Будьте пильні. Намагайтеся запам'ятати обставини правопорушення, прикмети зловмисника – це полегшить його розшук і розслідування правопорушення. Утім, не виявляйте зайвої цікавості чи геройства – це може бути небезпечним для вас.
- Пам'ятайте, що повідомлення у спеціальні служби – найефективніша допомога постраждалим від правопорушень.

Узагальнення
ПЕРЕВІРТЕ Й ОЦІНІТЬ, ЯК ВИ ЗАСВОЇЛИ ТЕМИ
РОЗДІЛУ 4 «НЕПОВНОЛІТНІ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ,
СІМЕЙНИХ, ТРУДОВИХ, АДМІНІСТРАТИВНИХ
І КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН»

Виконайте комплексні підсумкові завдання, наведені нижче. Кожне з них складається з:

- 1) тестових завдань (5 балів, по 1 балу за кожну правильну відповідь);
- 2) логічного ланцюжка (6 балів, де 0–3 бали за кожний складник);
- 3) завдання щодо аналізу правової ситуації (7 балів);
- 4) творчого завдання (6 балів).

Максимальна кількість балів, які ви зможете отримати, – 24, що відповідає оцінці «12». За вказівкою вчителя або власним бажанням ви можете виконати один чи обидва варіанти підсумкових завдань.

Варіант I

I. Тестові завдання

1. Із якого віку настає адміністративна відповідальність особи за дрібне хуліганство?
А 14 років;   Б 16 років;   В 18 років;   Г 21 року.
2. Що зайве в переліку елементів складу злочину?
А суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом, на які посягає злочинне діяння;
Б зовнішній прояв злочинного діяння (діяння, наслідки, час, місце, спосіб, знаряддя тощо);
В наявність співучасників злочину;
Г внутрішня сторона злочинного діяння, психічний стан особи під час вчинення злочину.
3. Що є фактичною підставою кримінальної відповідальності?
А встановлений склад злочину;   В доведеність вини обвинуваченого;
Б порушення кримінальної справи;   Г вирок суду.
4. Яка ознака суб'єкта злочину є обов'язковою?
А осудність;   В наявність паспорта;
Б середня освіта;   Г громадянство України.
5. Який нормативний акт містить положення про адміністративні проступки й адміністративну відповідальність?
А Конституція України;
Б Кримінальний процесуальний кодекс України;
В Кодекс України про адміністративні правопорушення;
Г Кримінальний кодекс України.

II. Визначте пропущене та вилучіть зайве у запропонованому ланцюжку термінів і понять та узагальніть відповідним визначенням.

1. штраф – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – ... – виправні роботи – конфіскація майна – арешт – обмеження волі – позбавлення спеціального права – позбавлення волі на певний строк – довічне позбавлення волі – це ...

2. застереження – ... – передача під нагляд батьків – направлення до спеціальної установи – обмеження волі – покладання на неповнолітнього обов'язку відшкодування завданих збитків – це ...

III. Розв'яжіть правову ситуацію за запитаннями до неї.

Однокласникам Максиму Максименку й Пилипу Пилипенку (обом по 14 років) закортіло покататися на автомобілі сусіда. Пізно ввечері вони відкрили автомобіль, припаркований у дворі, завели його саморобним ключем і рушили. Утім, уже за 200 метрів машина заглухла. Почувши шум двигуна свого автомобіля, сусід хутко вискочив надвір і схопив хлопців на гарячому. Невдовзі вони мали неприємну розмову з поліцейським патрулем.

1. Чи є в діянні хлопців склад злочину? Якщо так, то на якій стадії він був?
2. Чи підлягають Максим Максименко і Пилип Пилипенко юридичній відповідальності? Якщо так, то поясніть, якій і чому.

IV. Складіть план виступу з теми «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх».

Варіант 2

I. Тестові завдання

1. Де вміщено опис складу злочинів та покарань, що призначаються за них?
А у Конституції України;
Б у Кримінальному процесуальному кодексі України;
В у Загальній частині Кримінального кодексу України;
Г в Особливій частині Кримінального кодексу України.
2. Із якого віку настає кримінальна відповідальність за загальним правилом?
А 14 років;   Б 16 років;
В 17 років;   Г 18 років.
3. Що зайве в переліку форм вини?
А прямий умисел;   В провина;
Б злочинна недбалість;   Г непрямої умисел.
4. Що є процесуальною підставою кримінальної відповідальності?
А встановлений склад злочину;
Б порушення кримінальної справи;
В вирок суду;
Г досудове й судове слідство.
5. Що зайве серед обов'язкових ознак злочину?
А діяння, передбачене Кримінальним кодексом України;
Б вчинене у співучасті;
В вчинене особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності;
Г вчинене осудною особою.

II. Визначте пропущене та вилучіть зайве у запропонованому ланцюжку термінів і понять та узагальніть відповідним визначенням.

1. попередження – ... – оплатне вилучення предмета – конфіскація предмета – позбавлення спеціального права, наданого громадянинуві, – позбавлення волі – громадські роботи – виправні роботи – адміністративний арешт – це...
2. об'єкт злочину – ... – суб'єкт злочину – наявність доказів – суб'єктивна сторона – це...

III. Розв'яжіть правову ситуацію за запитаннями до неї.

14-річний Артем Артемчук примітив на запасних коліях залізничної станції відчеплений вагон з мішками цукру. Пізно ввечері він взяв санчата й молоток і попрямував до вагона. Хлопець спробував відкрити його, однак це йому не вдалося. Аж раптом він побачив незнайомого хлопця (згодом з'ясувалося, що це був 17-річний Богдан Богданенко), який уже тягнув мішок із цукром крізь пробиту ним у дверях вагона діру. Разом Артем і Богдан дістали два мішки цукру, навантажили їх на санчата й подалися додому в село. За годину обох затримали поліцейські.

1. Який злочин учинено? Назвіть суб'єктів цього злочину.
2. Чи можна цю ситуацію трактувати як співучасть у вчиненні злочину? Відповідь обґрунтуйте.

IV. Складіть план виступу з теми «Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх».

Якщо ви хочете поглибити свої знання й уміння

Подумайте над такими запитаннями і обговоріть їх з однокласниками та однокласницями:

1. Чи необхідна повна зміна управлінських кадрів для проведення реформ?
2. Чи можуть, на вашу думку, адміністративні послуги призвести до появи нових форм корупції?
3. Якими є сторони в адміністративних судах: громадянин проти держави чи держава проти громадянина?
4. Які проблеми кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх існують в Україні?
5. Кримінальний проступок і адміністративний проступок: що має залишитись у системі публічної відповідальності?
6. Чим є, на вашу думку, конфіскація майна: позбавленням права власності чи незаконним заволодінням?

Викладіть свої думки з проблемного питання в невеличкому (не більше ніж 100 слів) правовому творі-роздумі:

1. Кримінальна юстиція щодо неповнолітніх в Україні: за і проти.
2. Давання хабара: злочин чи вимушена необхідність.
3. Чи слід притягувати батьків до відповідальності за адміністративні й кримінальні правопорушення, вчинені їхніми неповнолітніми дітьми?
4. Чи повинні в нашій демократичній державі неповнолітні, обвинувачені в тяжких злочинах, піддаватися кримінальному покаранню нарівні з повнолітніми?
5. Чи слід запровадити в нашій державі кримінальну відповідальність осіб, які продають або демонструють неповнолітнім відеоігри зі сценами насильства?

5.

Розділ

ЯКЩО ПРАВО – ЦЕ ПРОФЕСІЯ

Навчальний проект «Як стати правником»

Об'єднайтеся в групи за інтересами (наприклад, за певною правничою професією).

1. Дізнайтеся з Інтернету про правничі професії та про вищі навчальні заклади, де можна здобути юридичний фах чи пройти курси професійної підготовки поліцейських. Підготуйте короткий довідник про це.
2. Дослідіть, хто із випускників вашої школи став правником. Підготуйтеся до інтерв'ю з кількома із них. Проведіть інтерв'ю та зі згоди інтерв'юерів зафіксуйте результати розмови (письмово, аудіо- чи відеозаписом).
3. Підготуйте зустріч із правником (суддею, адвокатом, нотаріусом): розробіть план зустрічі, складіть перелік запитань, надішліть правнику запрошення. Проведіть зустріч із правником у класі та/чи на батьківських зборах. Зробіть фоторепортаж.
4. Створіть сторінку на сайті школи або стіннівку, де представте результати проекту.

§ 29. ПРАВНИКИ В НАШОМУ ЖИТТІ

1. Які правничі професії існують.
2. Коли потрібна допомога правника.

1. Які правничі професії існують

У групах згадайте (придумайте) та обговоріть дві ситуації, що потребують звернення до правника. Визначте, до представника якої правничої професії ви звертатиметеся й чому. Повідомте результати своєї роботи іншим групам. Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Існують різні правничі професії, як-от: юрисконсульт, суддя, адвокат, нотаріус, слідчий, викладач права, прокурор.

Допомога правника потрібна нам із багатьох питань. Бувають такі ситуації, врегулювати які без спеціаліста в галузі юриспруденції складно, а то й неможливо. Наприклад, купівля-продаж квартири або транспортного засобу, складання заповіту, укладання шлюбного договору та ін. Навіть якщо людина добре обізнана з положеннями законів або знає, як вирішувати схожі правові ситуації, не варто ризикувати. Слід скористатися послугами професіоналів, адже всіх юридичних тонкощів ви можете не врахувати. Скажімо, як правильно написати позовну заяву чи укласти договір, підкаже вам правник.

У тих чи тих положеннях законодавства містяться вимоги до осіб, які бажають працювати за юридичним фахом.

Оберіть фрагменти нормативно-правових актів, що стосуються однієї з юридичних спеціальностей. Прокоментуйте вимоги, що висувають до прокурорів, слідчих, адвокатів, нотаріусів і суддів. Чи додали б ви до цих вимог щось від себе? Поділіться своїми думками з однокласниками й однокласницями.

Із Закону України «Про прокуратуру»

Стаття 27. Вимоги до кандидатів на посаду прокурора

1. Прокурором місцевої прокуратури може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше двох років та володіє державною мовою. [...]
2. Прокурором регіональної прокуратури може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи на посаді прокурора не менше трьох років.
3. Прокурором Генеральної прокуратури України може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи на посаді прокурора не менше п'яти років.

4. Військовими прокурорами призначаються громадяни з числа офіцерів, які проходять військову службу або перебувають у запасі і мають вищу юридичну освіту, за умови укладення ними контракту про проходження служби осіб офіцерського складу у військовій прокуратурі. [...]

Із Положення про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України

4.1. Під поняттям «слідчий», яке застосовується в цьому Положенні, слід розуміти службових осіб органів внутрішніх справ, уповноважених в межах компетенції, передбаченої КПК, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень, які перебувають на посадах керівників органів досудового розслідування, їх заступників, керівників структурних підрозділів органів досудового розслідування і їх заступників та старших слідчих в особливо важливих справах, слідчих в особливо важливих справах, старших слідчих, слідчих.

Слідчі не можуть бути членами політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. Їм забороняється займатися будь-якими видами іншої оплачуваної (крім викладацької, наукової, творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) та підприємницької діяльності, а також організувати страйки або брати в них участь.

Із Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»

Стаття 6. Адвокат

1. Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.
2. Не може бути адвокатом особа, яка:
  - 1) має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у виді позбавлення волі;
  - 2) визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;
  - 3) позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю, – протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;
  - 4) звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення, – протягом трьох років з дня такого звільнення. [...]

Із Закону України «Про нотаріат»

Стаття 3. Нотаріус

Нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє

інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Нотаріусу забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

Нотаріус не може займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності. [...]

Із Конституції України

Стаття 127.

Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних.

Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді. Для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності.

Із Закону України «Про судоустрій і статус суддів»

Стаття 52. Статус судді

1. Суддею є громадянин України, який відповідно до Конституції України та цього Закону призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі.
2. Судді в Україні мають єдиний статус незалежно від місця суду в системі судоустрою чи адміністративної посади, яку суддя обіймає в суді.

Стаття 53. Незмінюваність судді

1. Судді гарантується перебування на посаді судді до досягнення ним шістдесяти п'яти років, крім випадків звільнення судді з посади або припинення його повноважень відповідно до Конституції України та цього Закону. [...]

Стаття 54. Вимоги щодо несумісності

1. Перебування на посаді судді несумісне із зайняттям посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом. [...]

2. Суддя не може поєднувати свою діяльність із підприємницькою, адвокатською діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової чи творчої), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. [...]
4. Суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Перебуваючи на посаді, суддя не може бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації.
5. У разі призначення судді членом Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України він відряджається для роботи в цих органах на постійній основі. За членами цих органів – суддями зберігаються гарантії матеріального, соціального та побутового забезпечення, визначені законодавством для суддів. [...]

2. Коли потрібна допомога правника

За яких обставин і до кого можна звернутися в складній життєвій ситуації, пов'язаній із правовідносинами? Як це зробити?

Якщо ви потребуєте правничої допомоги, то слід звернутися до правника. Він може роз'яснити вам ваші права, запропонувати юридично вивірений план дій, розповісти про можливі його наслідки, а також допомогти скласти й правильно оформити юридичні документи (наприклад, позовну заяву, довіреність), зібрати необхідну для вирішення вашої справи інформацію (скажімо, довідки), представляти ваші інтереси в суді чи на перемовинах.

Зазвичай правник – це фаховий спеціаліст з певної галузі права, або він практикується з конкретного юридичного питання. Тому обов'язково з'ясуйте, фахівцем із яких питань він є.

У групах обговоріть ситуації й визначте, чи потребують їхні фігуранти допомоги правника. Якщо так, то до кого й чому слід звернутися кожному з них.

- А. Павло має намір купити у Сидора гараж.
- Б. Карина вирішила заснувати приватне ательє з пошиття та ремонту жіночого одягу.
- В. Подружжя Коваленків бажає всиновити хлопчика – вихованця закладу для дітей-сиріт.
- Г. Яків має намір працевлаштуватися в Іспанії за контрактом з українсько-іспанською фірмою.
- Д. Тамара стала свідком нічної аварії, внаслідок якої автомобіль пошкодив вітрину супермаркету.

- Е. Сергія затримали через підозру у вчиненні крадіжки з проникненням у житло.
- Є. Нінель прочитала в газеті статтю, в якій автор подав неправдиву інформацію про діяльність очолюваної нею громадської організації.
- Ж. Валентин попросив у свого товариша Мирона скутер, щоб покататися. А той наступного дня заявив у поліцію, що транспортний засіб у нього вкрали.
- З. Софії Федотівні 89 років. Вона бажає, щоб після її смерті всі заощадження, які вона має на депозитному рахунку, переказали на банківський рахунок дитячої лікарні, в якій вона 34 роки працювала медичною сестрою.

Добрі поради

За правничою допомогою звертайтеся до:

- • адвоката, якщо потрібен захист чи представництво в суді, або допомога у складанні юридичних документів (наприклад, позовної заяви);
- • нотаріуса, якщо йдеться про оформлення документів, які потрібно нотаріально посвідчити (купівля, продаж, успадкування, дарування тощо);
- • секретаря суду за потреби подати заяву про судовий розгляд справи;
- • юриста-науковця, якщо потрібні теоретичні обґрунтування з проблем права.

Вам, напевно, відомо, що на юридичні спеціальності до навчальних закладів щороку вступає значна кількість абітурієнтів.

Напишіть твір-роздум, обґрунтовуючи свою думку, на одну з тем:

А. Чому юридичні професії популярні серед молоді України?

Б. Чи хочу я, щоб правнича професія стала справою мого життя? Чому?

За бажання повідомте свої думки однокласникам і однокласницям.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які спеціальності потребують юридичної освіти?
2. Коли (в яких справах) потрібно звертатися до правника?
3. Як визначити, до якого правника звертатися?

4. Там, де працюють суди, зазвичай зображують Феміду – богиню права і законного порядку. У давньогрецькій міфології Феміда була порадицею Зевса і спостерігала за тим, щоб ні люди, ні боги не порушували законів. Зображують Феміду із зав'язаними очима й терезами в руках. Поясніть, чому саме так вона зображена.

Домашнє завдання

1. Проведіть міні-дослідження з теми «В яких навчальних закладах мого регіону можна здобути юридичну освіту». Результати запишіть у зошит.
2. З'ясуйте, де розташовані найближчі до вашого будинку нотаріальна контора, юридична консультація, прокуратура тощо (можна знайти цю інформацію в Інтернеті). Занотуйте це у свій зошит.
3. Дізнайтеся у батьків або інших дорослих членів родини, чи доводилося їм звертатись по консультацію до правника. Якщо в сімейному архіві зберігаються відповідні документи, попросіть батьків показати їх вам. Уважно розгляньте ці документи. Запишіть інформацію, про яку ви дізналися з них, у зошит.
4. Разом із батьками чи дорослими членами родини прочитайте й обговоріть наведені нижче поради. Чи може, на вашу думку, консультація правника зарадити ефективному розв'язанню тієї чи тієї юридичної проблеми? Чому?

Добрі поради***Якщо вам треба звернутися до правника:***

- домовтеся про зустріч заздалегідь;
  - підготуйтеся до зустрічі: зберіть усі необхідні документи, пригадайте важливі факти, запишіть запитання, які ставитимете.
- Під час зустрічі:**
- представтеся, запитайте ім'я та по батькові правника;
  - коротко викладіть суть своєї проблеми (двома-трьома реченнями), з'ясуйте, чи є у правника досвід розв'язання саме таких проблем. Якщо ні або досвід невеликий, краще звернутися до іншого фахівця з правничих питань. У такому разі запитайте, чи може він порекомендувати вам фахівця саме з такого питання;
  - якщо правник погодиться допомагати вам у розв'язанні вашої проблеми і його послуги оплатні, запитайте, скільки вони коштуватимуть;
  - якщо справа довготривала чи складна, укладіть із правником письмовий договір про надання правничих послуг;
  - якщо ви дійшли згоди, складіть разом план дій.
- **Запитуйте про все детально, пам'ятайте: всі рішення – за клієнтом.**

§ 30. МИ І ПОЛІЦІЯ

1. Що таке поліція.
2. Якими повноваженнями наділено поліцейських.
3. Як стати поліцейським.
4. Чому дільничного називають «офіцером першого контакту».

1. Що таке поліція

Із якими підрозділами поліції ви зустрічалися на вулицях вашого населеного пункту?

У чому, на вашу думку, полягає завдання поліції?

У Законі України «Про Національну поліцію» зазначено, що **поліція** – центральний орган виконавчої влади, мета якого – забезпечувати публічну безпеку й порядок. Основна діяльність Національної поліції спрямована на запобігання вчиненню правопорушень, порятунком людей, а якщо правопорушення вчинено, то – пошук і затримання винуватих у ньому осіб.

Національна поліція виконує й охоронні функції, розшукує зниклих осіб, регулює дорожній рух, видає дозволи на пересування тих чи тих транспортних засобів, наповнює та аналізує інформаційні ресурси (наприклад, бази даних зниклих безвісти осіб).

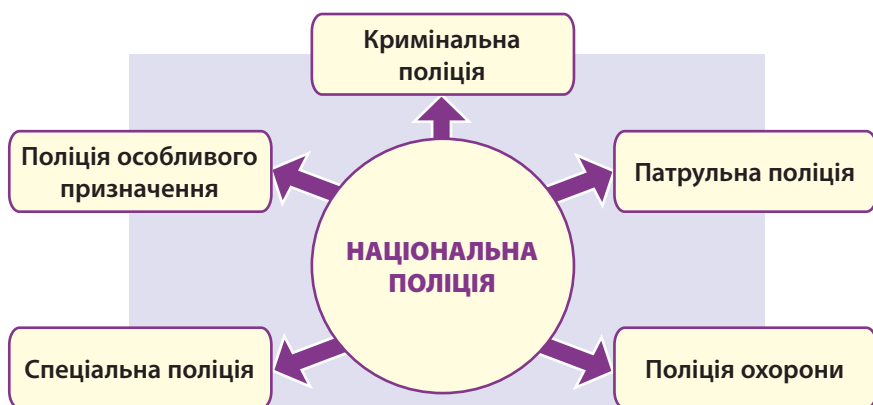
Національна поліція складається із центрального органу управління та її територіальних представництв.

У групі на основі схеми визначте, які існують підрозділи Національної поліції. Спрогнозуйте, що належить до їхньої компетенції.

У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.

Представте результати своєї роботи іншим групам.

Очолює Національну поліцію її керівник, якого призначає на посаду та звільняє з неї Кабінет Міністрів України. Більшість своїх рішень керівник Національної поліції погоджує з міністром внутрішніх справ України.

Звіт про свою роботу Національна поліція щороку оприлюднює на офіційних веб-порталах відомства. У ньому йдеться про діяльність підрозділів поліції, зокрема про вжиті заходи й те, чого вдалося досягти.

Згідно із Законом України «Про Національну поліцію» її діяльність ґрунтується на таких принципах: дотримання прав і свобод людини, законність, відкритість і прозорість, політична нейтральність, взаємодія з населенням на засадах партнерства, безперервність.

У групах оберіть із переліку 1–2 принципи й поясніть, як ви їх розумієте.

Поділіться результатами своєї роботи з іншими групами.

2. Якими повноваженнями наділено поліцейських

Пригадайте із кінофільмів, книг чи інтернет-повідомлень дії поліцейських у тих чи тих ситуаціях.

Запишіть у зошит основні повноваження поліцейських в Україні. Порівняйте їх із пунктом параграфа.

Національна поліція під час виконання службових обов'язків може:

- перевірити документи особи;
- опитати особу;
- провести поверхневу перевірку і огляд;
- зупинити транспортний засіб;
- вимагати від особи покинути те чи те місце або обмежити доступ до певної території;
- обмежити пересування особи чи транспортного засобу;
- проникнути в житло;
- застосувати автоматичну фото- (радар) і відеотехніку.

Окрім цього, Національна поліція у разі необхідності може застосовувати й заходи примусу (приміром, спеціальні засоби або вогнепальну зброю).

Вам, мабуть, відомо, що поліцейські зобов'язані дотримуватися правил носіння однострою (форменого одягу).

Прочитайте положення статті та дайте відповіді на такі запитання:

Яких осіб стосується поліцейське піклування?

В яких ситуаціях діятимуть ці положення?

Як має чинити поліцейський у разі захисту цих осіб?

Представте результати своєї роботи однокласникам і однокласницям.

Із Закону України «Про Національну поліцію»

Стаття 41. Поліцейське піклування

1. Поліцейське піклування може здійснюватися щодо:
  - 1) неповнолітньої особи віком до 16 років, яка залишилася без догляду;
  - 2) особи, яка підозрюється у втечі з психіатричного закладу чи спеціалізованого лікувального закладу, де вона утримувалася на підставі судового рішення;
  - 3) особи, яка має ознаки вираженого психічного розладу і створює реальну небезпеку оточуючим або собі;
  - 4) особи, яка перебуває у публічному місці і внаслідок сп'яніння втратила здатність самостійно пересуватися чи створює реальну небезпеку оточуючим або собі.Поліцейське піклування має наслідком щодо:
  - 1) осіб, зазначених у пункті 1 частини першої цієї статті, – передання батькам або усиновителям, опікунам, піклувальникам, органам опіки та піклування;
  - 2) осіб, зазначених у пунктах 2, 3 частини першої цієї статті, – передання відповідному закладу;
  - 3) осіб, зазначених у пункті 4 частини першої цієї статті, – передання у спеціальний лікувальний заклад чи до місця проживання.
2. Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити особі зрозумілою для неї мовою підставу застосування поліцейського заходу, а також роз'яснити право отримувати медичну допомогу, давати пояснення, оскаржувати дії поліцейського, негайно повідомити інших осіб про її місце перебування. Повідомлення про права і їх роз'яснення поліцейським може не проводитися у випадку, коли є достатні підстави вважати, що особа не може усвідомлювати свої дії і керувати ними. [...]

3. Як стати поліцейським

Спрогнозуйте, які вимоги висувають до особи, яка бажає стати поліцейським. Порівняйте свої думки з пунктом параграфа.

Той, хто хоче стати поліцейським, мусить бути громадянином України і досягти 18-річного віку. Цій особі потрібно пройти медичне обстеження, перевірити рівень своєї фізичної підготовки, а також психічного здоров'я, здати аналізи для визначення алкогольної, токсичної чи наркотичної залежностей.

Кандидату в поліцейські можуть відмовити, якщо впродовж останніх 12 місяців його щонайменше двічі притягували до адміністративної відповідальності, або він є підозрюваним чи підсудним. Йому належить пройти тестування на поліграфі.

Майбутній поліцейський подає певний пакет документів для участі в конкурсі. У разі позитивного для претендента відбору потрібно укласти контракт – взяти на себе зобов'язання дотримуватися обов'язків поліцейського.

Поліцейський під час виконання повноважень представляє державу. Вступаючи на службу до Національної поліції, він присягає на вірність українському народові.

Конкурс проводить спеціально створена комісія. Так само як і атестацію, яку кожен поліцейський має періодично проходити, щоб підтверджувати свої професійні здібності й навички. За результатами тестування комісія визначає, чи відповідає той чи той поліцейський своїй посаді, чи справляється з обов'язками. У разі успішної атестації поліцейського можуть підвищити по службі або в званні. Натомість для того, хто не виконує свою роботу сумлінно, передбачено або догану, або пониження в посаді чи у званні, а то й звільнення.

Прочитайте текст присяги поліцейського. Яке враження він справив на вас? Уявіть власні відчуття, якби вам довелося виголошувати присягу поліцейського.

Поділіться своїми думками з однокласниками й однокласницями.

Я, (прізвище, ім'я та по батькові),
усвідомлюючи свою високу відповідальність,
урочисто присягаю, що буду вірно служити
українському народові, дотримуватися Конституції
та законів України, втілювати їх у життя, поважати
та охороняти права і свободи людини, честь держави,
з гідністю нести високе звання поліцейського
та сумлінно виконувати свої службові обов'язки.

Призначення поліцейського на посаду безстрокове – до виходу на пенсію або у відставку (за умови успішного виконання покладених на нього обов'язків).

Під час служби поліцейський не має права бути членом політичної партії. Поліцейський не може бути підприємцем. Він може займатися лише науково-педагогічною, науковою або творчою роботою.

Якщо поліцейський порушить присягу і вчинить протиправні дії, його притягнуть до юридичної відповідальності (адміністративної або дисциплінарної).

Добрі поради

Запам'ятайте:

Поліцейський може зупинити особу та вимагати від неї пред'явлення документів, якщо:

- вона зовні схожа на безвісти зниклу людину або того, хто перебуває в розшуку;
- є підстави вважати, що вона вчинила чи має намір вчинити правопорушення;
- перебуває на закритій території або в місці здійснення спеціального поліцейського контролю;
- має при собі заборонені предмети (зброю, наркотики тощо);
- перебуває поряд із місцем вчинення правопорушення чи ДТП;
- її зовнішні ознаки чи дії вказують на причетність до вчинення правопорушення.

Поліцейський може зупинити транспортний засіб, якщо:

- водій порушив правила дорожнього руху;
- автомобіль не відповідає вимогам, встановленим для транспортного засобу (наприклад, на ньому немає номерного знака);
- є ознаки несправності автомобіля (приміром, не працює фара);
- є підстави вважати, що водій причетний до ДТП або іншого правопорушення;
- автомобіль перебуває в розшуку;
- водій був свідком ДТП чи іншого правопорушення;
- водій може допомогти постраждалим або поліцейським як свідок під час оформлення протоколу;
- є правове рішення про обмеження руху на цій території;
- погано закріплено багаж, який створює загрозу безпеці інших;
- водій незаконно використовує світлові чи звукові пристрої.

Якщо поліцейський хоче вас опитати, не варто хвилюватися.

Потреба у вашому опитуванні може виникнути через припущення, що ви володієте необхідною для розслідування інформацією. Перед опитуванням поліцейський має пояснити вам підстави та мету опитування. Якщо ви – неповнолітня особа, то вам слід пам'ятати: опитувати вас мають право тільки в присутності одного з ваших батьків або педагога.

4. Чому дільничного називають «офіцером першого контакту»

Чи знаєте ви свого дільничного офіцера поліції? Які завдання, на вашу думку, він виконує? Після опрацювання пункту параграфу поверніться до останнього запитання та, у разі потреби, доповніть свою відповідь.

Дільничний офіцер поліції – дуже важлива ланка в роботі поліції. Він слугує своєрідним містком між поліцією і суспільством, оскільки найбільше контактує з людьми. Дільничний як ніхто інший добре знає проблеми громади і наближений до щоденних турбот людей. Саме він забезпечує публічну безпеку і порядок на своїй дільниці. Тому таких офіцерів поліції називають «офіцерами першого контакту».

Основні завдання дільничних офіцерів поліції: проведення загальної та індивідуальної профілактичної роботи серед жителів адміністративної дільниці; охорона публічного порядку та забезпечення публічної безпеки на території обслуговування; робота з населенням і громадськими формуваннями на адміністративній дільниці тощо.

Робота дільничного офіцера поліції нелегка, адже нерідко йому доводиться пропускати крізь себе чужі біль і проблеми, для розв'язання яких доводиться докладати багато зусиль. Від того, наскільки дільничні офіцери поліції відкриті до людей, залежить рівень довіри населення до поліції загалом і стан публічного порядку й безпеки в суспільстві.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке Національна поліція?
  2. Які функції виконує поліція?
  3. Що необхідно для того, щоб стати поліцейським?
  4. Хто такий дільничний офіцер поліції?
- .....
5. Як ви думаєте, чому в усіх країнах світу поліцейські носять формений одяг?
  6. Висловіть свою думку щодо твердження: «Поліція успішна тоді, коли вона тісно співпрацює з населенням». Підкріпіть цю думку аргументами.
  7. У яких життєвих ситуаціях ви можете вступити в контакт із поліцейськими? Як вам потрібно поводитися?

Домашнє завдання

1. З'ясуйте, де розташовані найближчі до вашого будинку поліцейський відділ чи дільничний офіцер поліції (можна знайти цю інформацію в Інтернеті). Занотуйте інформацію у свій зошит.
2. Обговоріть із дорослими членами родини, що нового ви дізналися про те, якою має бути ваша поведінка під час контакту з поліцейськими.
3. Які якості, на вашу думку, мають бути притаманні сучасному поліцейському?
4. Самостійно чи разом зі своїми однокласниками й однокласницями підготуйте практичний poradnik для ваших ровесників на одну із тем:
  - А. «Як звернутися до поліції».
  - Б. «Як спілкуватися з патрульним або дільничним офіцером поліції».
 Розмістіть цей poradnik на сайті вашої школи чи підготуйте стіннівку.
5. Пригадайте художній фільм/літературний твір, де є сюжети, пов'язані з роботою поліції. Які якості, на вашу думку, має виховувати в собі людина, яка бажає стати поліцейським? Які вміння і навички знадобляться їй у професійній діяльності поліцейського?
6. Якби ви бажали зробити захист прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави своєю професією, до якого правоохоронного закладу ви пішли б працювати? Обговоріть ці питання з батьками. Запишіть ваші міркування в зошит.

§ 31– 32. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВСТАТИ – СУД ІДЕ!

1. Як звернутися до суду.
2. Як розглядають у суді цивільні справи.
3. Як відбувається судовий розгляд кримінальних справ.

1. Як звернутися до суду

Які функції виконують суди? Пригадайте фільми, літературні твори, де описано/показано судовий процес. Яку саме справу розглядав суд у фільмі чи творі? Назвіть учасників судового процесу. Які права й обов'язки кожної зі сторін?

Спираючись на правовий коментар, поясніть, чому суди мають найважливіше значення в захисті прав людини і громадянина. Які засади судочинства? Які суди існують в Україні?

Правовий коментар

Серед багатьох визначених законом форм захисту прав людини і громадянина провідна роль належить судам. Це органи держави, які чинять правосуддя, розглядаючи адміністративні, кримінальні, цивільні справи. Згідно з Конституцією України, рішення суду з розглянутих справ обов'язкові для виконання. Суди забезпечують гарантії досягнення істини, встановлюють права та обов'язки сторін, які перебувають у спорі.

Із Конституції України

Стаття 55

Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом.

Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Захист прав і свобод громадян, інтересів держави, підприємств, організацій та установ суди здійснюють шляхом судочинства (відправлення правосуддя). Це застосування судом норм права до конкретних подій та випадків у житті для розв'язання суперечок, які виникають під час цих подій та випадків.

Конституція України проголошує такі основні засади судочинства:

- справи розглядаються в суді зазвичай відкрито, з дотриманням особливої процедури (особливого порядку);
- судочинство здійснюється на основі змагальності сторін (захисту та обвинувачення);
- суд має забезпечити доведеність вини;
- судові рішення можуть бути оскаржені;
- суд має забезпечити рівність усіх учасників судового процесу;
- рішення суду є обов'язковими для всіх громадян, органів, яким вони адресовані.

Зазвичай громадяни звертаються до судів загальної юрисдикції. Це передусім місцеві суди, які розглядають кримінальні, цивільні та адміністративні справи і вирішують їх своїм вироком, рішенням, ухвалою чи постановою.

Суди, в яких можна оскаржити обґрунтованість і законність вирішення справи, називають апеляційними.

Залежно від суті справи її розглядає той суд, до юрисдикції якого належить вирішення спірного питання.

2. Як розглядають у суді цивільні справи

Опрацюйте положення законодавства у правовому коментарі та визначте, хто може звертатися до суду в цивільних справах. Хто є учасниками цивільного процесу?

Правовий коментар

Порядок розгляду цивільних справ визначено **Цивільним процесуальним кодексом України**. У цивільному процесі беруть участь дві сторони: *позивач* (той, хто звертається до суду з позовом) і *відповідач* (той, до кого звернуто позов). Позивачем і відповідачем можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава.

Із Цивільного процесуального кодексу України

Стаття 3. Право на звернення до суду за захистом

1. Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.
2. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси.
3. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною.

Стаття 15. Компетенція судів щодо розгляду цивільних справ

1. Суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи щодо:

- 1) захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин. [...]

Стаття 47. Особи, які є іншими учасниками цивільного процесу

1. Учасниками цивільного процесу, крім осіб, які беруть участь у справі, є секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу.

Зазвичай особа пред'являє позов до фізичної особи за місцем своєї реєстрації. Натомість позови про стягнення аліментів, визнання батьківства відповідача, спори з трудових правовідносин позивач може подавати і за місцем своєї реєстрації чи перебування.

Мирова угода – це укладена сторонами угода, в силу якої позивач і відповідач шляхом взаємних поступок ліквідують цивільно-правовий спір, який виник між ними.

Цивільні справи розглядає суддя, здебільшого одноособово. Він діє від імені суду. Сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу.

Проаналізуйте ситуацію щодо Григорія Терещенка.

У групах обміркуйте:

- 1) якщо ви представник (захисник) Ольги та Богдана в суді, які аргументи ви б висунули на захист їхніх інтересів?
- 2) якщо ви представник (захисник) Григорія Терещенка в суді, які аргументи ви навели б на захист його інтересів?
- 3) якщо ви – суддя і мусите винести рішення по цій справі, то якими положеннями законодавства керувалися б у цій ситуації?

Які запитання варто поставили кожній зі сторін?

Створіть групи по троє, до складу яких мають увійти: захисник Ольги і Богдана, захисник Григорія Терещенка і суддя.

Зімітуйте судовий розгляд цивільної справи. Щоб відтворити його перебіг, зверніться до статей 163, 164, 173, 176, 193, 195 і 218

Цивільного процесуального кодексу України, розміщеного, зокрема, на офіційному сайті Верховної Ради України.

ЧИ ОТРИМУВАТИМЕ АЛІМЕНТИ ГРИГОРІЙ ТЕРЕЩЕНКО

Григорію Терещенку 70 років, він має двох повнолітніх дітей: дочку Ольгу 43 років і сина Богдана 39 років. Ольга працює лікарем-терапевтом у приватній клініці, вона заміжня, у неї двоє неповнолітніх дітей, яких вона виховує разом із чоловіком. Богдан – директор фірми з ремонту побутової техніки, він має сім'ю – дружину і трьох неповнолітніх дітей. Ольга і Богдан добре заробляють.

Григорій Терещенко розлучився зі своєю дружиною Світланою, коли Ользі було сім років, а Богданові – три. З дітьми Григорій не спілкувався, морально їх не підтримував, хоча аліменти, призначені судом, сплачував регулярно. Щоб утриму-

вати неповнолітніх дітей, мати працювала на двох роботах. Зараз Світлана – пенсіонерка, живе неподалік від міста у приватному будинку, має своє господарство – садок, город, кролів. Богдан та Ольга допомагають їй матеріально.

Григорій Терещенко більше не одружувався. Він живе самотньо у невеличкій квартирі. З лютого минулого року за станом здоров'я (Григорій хворий на діабет) покинув роботу. Він отримує пенсію за віком. Вряди-годи він підробляє реалізацією своїх акварельних малюнків.

У січні цього року Григорій Терещенко звернувся до суду із заявою, в якій просить витребувати аліменти зі своїх дітей через своє важке матеріальне становище.

Які аргументи у справі Григорія Терещенка справили на вас найбільше враження? Чи збіглася призначена вам роль із вашою позицією щодо справи Григорія Терещенка? Чи є, на вашу думку, звернення до суду найкращим засобом урегулювання цієї ситуації? Які альтернативні способи в цій ситуації запропонували б ви?

3. Як відбувається судовий розгляд кримінальних справ

Опрацюйте положення законодавства в правовому коментарі й визначте, хто може звертатися до суду з питань розгляду кримінальної справи. Що таке досудове розслідування та як воно відбувається? Що таке кримінальне провадження? Як відбувається судовий розгляд кримінальної справи?

Правовий коментар

Порядок розгляду кримінальних справ визначено **Кримінальним процесуальним кодексом України (КПКУ)**. Там зазначено, що про вчинене кримінальне правопорушення заяву може подати потерпілий або заявник.

Із Кримінального процесуального кодексу України

Стаття 214. Початок досудового розслідування

1. Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. [...]

Після відкриття кримінальної справи починається досудове розслідування, що відбувається у формі досудового слідства. Воно закінчується або закриттям кримінального провадження, або зверненням прокурора до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, або зверненням до суду з обвинувальним актом.

Із Кримінального процесуального кодексу України

Стаття 31. Склад суду

1. Кримінальне провадження в суді першої інстанції здійснюється професійним суддею одноособово [...]
2. Кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів. [...]

Стаття 32. Територіальна підсудність

1. Кримінальне провадження здійснює суд, у межах територіальної юрисдикції якого вчинено кримінальне правопорушення. [...]

Кримінальне провадження – досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність.

Судовому розгляду кримінальної справи передують підготовче судове засідання. Тільки після цього починається судовий розгляд справи, що має визначені КПКУ етапи (допит обвинуваченого, свідків, потерпілого, судові дебати тощо) за участі судді, підсудного, потерпілого, прокурора,

захисника, свідків та інших учасників кримінального процесу. Кожен із них має визначені КПКУ статус, права і обов'язки.

Приміром, у кримінальному процесі підсудний обов'язково має право на останнє слово, в якому він може дати власну оцінку судовому процесу, висловити своє ставлення до обвинувачення, оцінити власні дії та звернутися до суду з проханнями. Лише після цього у нарадчій кімнаті суддя виносить і в судовій залі публічно проголошує вирок суду першої інстанції щодо винуватості або рішення щодо невинуватості підсудного, який стає відповідно засудженим чи виправданим.

У групі проаналізуйте одну із правових ситуацій або оберіть будь-яку з інших параграфів підручника з-поміж тих, що стосуються безпосередньо кримінального права. Для визначення складу злочину зверніться до відповідних параграфів чи статей ККУ.

1. Розподіліть ролі учасників досудового слідства й напишіть його сценарій. Зімітуйте досудове розслідування кримінальної справи. Скористайтесь відповідними статтями КПКУ, наприклад, 224, 225, 226 і 228.
2. Розподіліть ролі учасників судового розгляду кримінальної справи та напишіть сценарій ігрового суду. Розіграйте судовий розгляд кримінальної справи. Для відтворення процесу судового розгляду кримінальної справи скористайтесь §3 «Процедура судового розгляду» КПКУ, а саме статтями 342–353.

У разі потреби зверніться по коментар до вчителя.

Ситуація 1

ЧИ ВІДПОВІДАТИМЕ ДЕНИС ЗА ВБИВСТВО

Денис повертався додому після дня народження свого однокласника Петра, якому виповнилося 15 років. Була пізня година, на вулиці – нікого. Із собою він мав телефон і навушники, тож хлопець тихенько наспівував, щоб утамувати страх. Біля дому Дениса наздогнав кременезний хлопець напідпитку й

попросив закурити. Денис відповів, що він не курить. Хлопець не відчепився: «Т-т-тоді давай свій телефон, потанцюємо!». Він схопив Дениса за рукав куртки. Денис вирвався і хотів піти, однак хуліган вихопив ножа: «С-стій, не втечеш!». Денис озирнувся, сподіваючись побачити кого-небудь із перехожих, і помітив палицю, що лежала на газоні неподалік тротуару. Денис схопив палицю і голосно викрикнув: «Не підходь, уб'ю!». Але хлопець, посміхаючись, наблизився до нього. Денис щосили вдарив причепу палицею. Хлопець упав.

Уже вдома Денис за порадою батьків викликав «швидку» і поліцію. Згодом з'ясувалося, що хлопець помер від удару головою об землю. За фактом смерті порушили кримінальну справу.

Ситуація 2

ЧИ ВІДПОВІДАТИМУТЬ ХЛОПЦІ ЗА ВЧИНЕНЕ

Додому до Сергія завітав його товариш Дмитро (обидва – студенти коледжу). Дмитро сказав, що знає, де можна взяти гроші на роликові ковзани, причому не просто взяти, а заробити. «Давай-но, Сергію, підемо вночі на цвинтар, там познімаємо з пам'ятників металеві таблички і оздоблення з огорож, а вранці здамо це до приймального пункту вторинної сировини. Ось і будуть нам гроші на омріяні ковзани!»

Сергієві така ідея заробити гроші сподобалася, тож хлопці вирішили не відкладати справу і втілити задумане того самого вечора. Вони приготували ліхтар і необхідні інструменти. Дочекавшись ночі, Сергій і Дмитро перелізли через огорожу цвинтаря й почали «свою справу». Утім, не встигли вони покласти у валізу бодай одну табличку, як їх затримав сторож Василь. Він зателефонував у службу «102» і передав правопорушників поліцейському патрулю. За цим фактом порушили кримінальну справу.

Якщо ви хочете поглибити свої знання й уміння

Подумайте над такими запитаннями й обговоріть їх з однокласниками та однокласницями.

1. Суддя у вітчизняному судочинстві: медіатор чи правоохоронець?
2. Громадський контроль за діяльністю Національної поліції: взаємодія суспільства і поліції чи відсутність паритетних відносин?

Викладіть свої думки з проблемного питання в невеличкому (не більше ніж 100 слів) правовому творі-роздумі:

1. Чи погоджуєтесь ви з висловом: «Не бійся закону – бійся судді»?
2. Адвокатська таємниця: обов'язок адвоката чи замовчування фактів у справі?

ПІДСУМКОВЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ «ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ – ЗАПОРУКА ЖИТТЄВОГО УСПІХУ»

У зошиті дайте відповіді на запитання опитувальника, який було запропоновано вам на початку вивчення нашого предмета.

Зберігайте нумерацію пунктів і підпунктів.

Обирайте відповідь «так» або «ні», а там, де стоять цифри, позначте одну з них (врахуйте, що 1 – це «ніколи», 2 – «інколи», 3 – «часто», 4 – «майже завжди», 5 – «завжди»).

Не витрачайте багато часу на обмірковування відповідей!

1. Що я знаю про державу

1.1. Я можу назвати причини виникнення держави	так / ні
1.2. Я можу навести приклади держав з історії	1 2 3 4 5
1.3. Я розумію, що таке функції держави	так / ні
1.4. Я розрізняю держави за формою правління, територіальним устроєм і політичним режимом	1 2 3 4 5

2. Що я знаю про правила і закони

2.1. Я знаю, що таке соціальні норми	так / ні
2.2. Я дотримуюсь правил поведінки в школі, сім'ї, на вулиці	1 2 3 4 5
2.3. Я розумію, чим закони відрізняються від права	так / ні
2.4. Я можу пояснити значення права в моєму житті	так / ні

3. Чи розумію я, що таке правопорушення і юридична відповідальність

3.1. Я вважаю свою поведінку правомірною	1 2 3 4 5
3.2. Я стикався/стикалась у своєму житті з правопорушеннями	так / ні
3.3. Я можу відрізнити проступки від злочинів	так / ні
3.4. Я можу пояснити, коли і як саме людина відповідає за правопорушення	так / ні

4. Що я знаю про власну державу

4.1. Я можу пояснити, що таке конституція	так / ні
4.2. Я знаю, які основні положення має Конституція України	так / ні
4.3. Я можу назвати органи державної влади в Україні	так / ні
4.4. Я цікавлюсь діяльністю органів місцевого самоврядування	1 2 3 4 5

5. Що я знаю про права і свободи людини та громадянина

5.1. Я можу пояснити словосполучення «права і свободи людини»	так / ні
5.2. Я реалізую свої конституційні права як громадянин/громадянка України	1 2 3 4 5
5.3. Я можу пояснити, що означає бути громадянином України	так / ні
5.4. Мої батьки беруть участь у житті нашої держави	1 2 3 4 5

6. Як стосується мене цивільне право

6.1. Я власник/власниця майна	так / ні
6.2. Я можу розпоряджатися своїм майном і майном своєї сім'ї	1 2 3 4 5
6.3. Я можу навести приклади договорів	1 2 3 4 5
6.4. Я захищаю свої права споживача у разі їхнього порушення	1 2 3 4 5

7. Що я знаю про сімейне право

7.1. Я знаю, що таке сім'я і шлюб	так / ні
7.2. Мої стосунки з батьками регулюють норми сімейного права	так / ні
7.3. Я виконую свої обов'язки щодо моїх батьків відповідно до положень сімейного законодавства	1 2 3 4 5
7.4. Я знаю, куди звернутися в разі порушення моїх прав як дитини	так / ні

8. Як захищає закон мої трудові права

8.1. Я знаю, що регулює трудове законодавство	так / ні
8.2. Я маю право на працю відповідно до закону	так / ні
8.3. Я маю право на оплату праці, якщо працюватиму	так / ні
8.4. Я можу пояснити, як законодавство захищає права неповнолітніх у трудових відносинах	так / ні

9. Як я орієнтуюся в адміністративному й кримінальному праві

9.1. Я знаю, що регулює адміністративне право	так / ні
9.2. Я знаю, що таке адміністративне стягнення	так / ні
9.3. Я можу пояснити, чому злочин небезпечний для суспільства	так / ні
9.4. Я назву принаймні три види злочинів, за які кримінальна відповідальність настає з 14 років	так / ні

10. Хто захищає мої права та законні інтереси

10.1. Я цікавлюся діяльністю людей правничих професій	так / ні
10.2. Я можу пояснити, в чому полягає завдання судів України	так / ні
10.3. Я знаю, чим займаються патрульні поліцейські та дільничні офіцери поліції	так / ні
10.4. Я звертаюся до поліції по допомогу в складних життєвих ситуаціях	1 2 3 4 5

Після завершення індивідуальної роботи обговоріть:

Які думки та почуття виникли у вас під час виконання цього завдання?

*Чи змінилося ваше розуміння значення права у вашому житті?
Як саме?*

Які запитання тепер для вас легкі, а які залишилися важкими і незрозумілими? Чому?

Порівняйте ваші відповіді з відповідями на вступному уроці з основ правознавства. Як ви гадаєте, чи вдалося вам досягнути зміст предмету? Про що ви дізналися, чого навчилися за цей рік?

Обміркуйте ваші враження від предмета «Основи правознавства» і напишіть у зошиті твір-роздум на тему «Чи є правова обізнаність запорукою життєвого успіху». Поділіться своїми міркуваннями з однокласниками і однокласницями.

Авторитаризм – політичний режим, встановлений або на-в'язаний такою формою влади, що занижує або виключає роль представницьких інститутів влади.

Адвокат – фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені законодавством.

Адвокатська діяльність – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності громадян і службових осіб за вчинені ними адміністративні правопорушення.

Адміністративне стягнення – санкція, примусовий захід державного впливу, який застосовують до особи, що вчинила адміністративне правопорушення (адміністративний проступок), з метою забезпечення виконання загальнообов'язкових правил, покарання та виховання правопорушника, запобігання новим правопорушенням.

Аліменти – юридичний обов'язок утримання у визначених законом випадках одним членом сім'ї інших, які потребують цього. Проводяться за згодою чи в судовому порядку.

Амністія – передбачене актом вищого органу державної влади (в Україні – законом) повне або часткове звільнення від покарання чи пом'якшення покарання певної категорії осіб.

Апеляція – одна з форм оскарження судових рішень до суду вищої (апеляційної) інстанції, що має право переглядати справу.

Батьківство – факт походження дитини від певного чоловіка (батька).

Виконавча влада – одна з гілок влади у державі за теорією поділу влади; сукупність повноважень і функцій з управління державою; система державних органів і посадових осіб, що здійснюють ці повноваження та функції.

Відповідальність – це особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства, що характеризується виконанням морального обов'язку й дотриманням соціальних норм.

Відчуження майна – передача права власності на майно від власника іншій фізичній чи юридичній особі.

Влада – здатність і можливість справляти вплив на діяльність і поведінку людей за допомогою авторитету, переконання, примусу.

Внутрішній трудовий розпорядок – порядок поведінки, взаємодії між працівниками на конкретному підприємстві, в установі, організації в процесі трудової діяльності.

Галузь права – відокремлена самостійна сукупність норм права, що врегульовують якісно однорідні суспільні відносини специфічним методом правового регулювання.

Гарантії прав та обов'язків – засоби та умови, які забезпечують цілковите й неухильне здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів.

Геноцид – цілеспрямовані дії з метою знищення окремих груп населення або цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами.

Громадянство – стійкий правовий зв'язок особи з державою, заснований на юридичному визнанні державою певної особи своїм громадянином, що зумовлює взаємні права та обов'язки держави й особи.

Держава – суверенна політико-територіальна організація влади в суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими, а також здійснювати керування й управління загальними суспільними справами.

Державна влада – вид публічної політичної влади, яку здійснює держава та її органи, здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей і діяльність організацій, розташованих на її території.

Державний лад – засади устрою суспільства і держави, що відображають суть політичних відносин, організацію державної влади, внутрішню структуру органів державної влади та місцевого самоврядування, статус особи, а також основні риси соціальних і економічних відносин.

Державний орган – структурно організований колектив державних службовців або конкретна службова особа, які наділені владними повноваженнями і засобами, необхідними для їх реалізації.

Державний примус – це психологічний або фізичний вплив державних органів (посадовців) на певних осіб з метою спонукати, примусити їх до виконання норм права.

Державний суверенітет – повновладдя й незалежність держави, що полягають у її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні й зовнішні питання без втручання в них будь-якої іншої держави.

Джерела права – державно-офіційні способи закріплення і зовнішнього прояву правових норм.

Дискредитація – навмисні дії, спрямовані на підрив авторитету, іміджу і довіри.

Дискримінація – будь-яка відмінність, виняток, обмеження або перевага, що заперечують чи зменшують рівне здійснення прав людиною.

Закон – офіційний письмовий документ, що містить норми права, ухвалений законодавчим органом або референдумом.

Законодавча влада – одна з гілок державної влади, головне призначення якої – здійснення державної влади шляхом законотворення; структурно є сукупністю повноважень щодо прийняття законів та інших законодавчих актів, а також сукупністю організаційних форм реалізації цих повноважень.

Злочин – передбачене кримінальним кодексом суспільно небезпечне діяння (або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Імпічмент – особлива процедура усунення Президента України з посади, яку проводить Верховна Рада в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Казус – випадкова дія, що має зовнішні ознаки провини (злочину), але позбавлена вини, тому не спричиняє притягнення до кримінальної відповідальності.

Конституційне право України – система конституційних норм, що регулюють політико-правові суспільні відносини, пов'язані з правовим статусом особи, реалізацією народного волевиявлення, організацією і здійсненням державної влади та місцевого самоврядування, з визначенням соціально-економічних основ та територіальної організації Української держави.

Конституційні обов'язки – це закріплені Конституцією України необхідні й безумовні для виконання дії людини.

Конституція – основний закон держави, що закріплює основи життя суспільства й устрою держави.

Конституція України – Основний Закон України, що визначає її державний і суспільний лад, правову систему, проголошує й закріплює основні права та обов'язки громадян, окреслює компетенції і повноваження законодавчої, виконавчої, судової влади та органів місцевого самоврядування.

Конфедерація – союз держав, об'єднаних для досягнення певних цілей одним або декількома органами при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Конфіскація – примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави майна (його частини), що належить правопорушникові.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, яка примусово зобов'язує особу зазнати у встановленому законом порядку державного осуду, а також, у разі призначення, зазнати передбаченого кримінальним законом покарання.

Кримінальне право – галузь права, норми якої визначають підстави і принципи кримінальної відповідальності, а також встановлюють, які суспільно небезпечні діяння належать до

злочинів і які покарання можуть застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне правопорушення (проступок або злочин) – суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.

Кримінальне провадження – досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність.

Материнство – правове становище жінки у зв'язку з народженням, утриманням і вихованням дітей.

Метод правового регулювання – спосіб впливу юридичних норм на суспільні відносини; ознаки: стосується тільки юридичних норм; забезпечує єдність правового регулювання; гарантується у необхідних випадках засобами державного примусу; є одним з критеріїв поділу норм права на галузі.

Механізм держави – система державних організацій, які забезпечують реалізацію функцій держави.

Мирова угода – це укладена сторонами угода, за якою позивач і відповідач шляхом взаємних поступок ліквідують цивільно-правовий спір, який виник між ними.

Міжнародне право – система правових норм, що регулюють відносини між державами (міжнародне публічне право) чи між громадянами різних країн та їх об'єднаннями (міжнародне приватне право).

Міжнародні механізми захисту прав людини – система міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють задля здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини або їх поновлення у разі порушення.

Місцеве самоврядування – право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Монархія – форма державного правління, за якої державна влада зосереджена повністю чи частково в руках однієї особи (монарха), яка не залежить від населення і передається у спадок.

Набувальна давність – це набуття права власності на чуже майно особою, яка заволоділа ним, відкрито й безперервно володіла ним упродовж визначеного законодавством строку.

Національна поліція – центральний орган виконавчої влади, який слугує суспільству, забезпечуючи охорону прав і свобод людини, протидіє злочинності, забезпечує публічну безпеку і порядок.

Норма права – загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, чинне у часі й просторі, що встановлює (санкціонує) держава й охороняє заходами державного примусу.

Нотаріат – система органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок посвідчувати безперечні права й факти, що мають юридичне значення, а також виконувати інші нотаріальні дії з метою надання цим правам і фактам юридичної вірогідності.

Перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту (ч. 3 ст. 36 Кримінального кодексу України). За перевищення меж необхідної оборони особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Підзаконний нормативно-правовий акт – документ компетентного органу держави, який ухвалюють відповідно до закону, на його основі та для його виконання.

Політика – особлива сфера людської діяльності, що передбачає участь у справах суспільства і держави.

Помилування – повне або часткове звільнення засудженої особи від покарання, заміна покарання або невідбутої його частини м'якшим покаранням (в Україні це право належить Президентові України).

Права людини – можливості людини, необхідні їй для існування і розвитку.

Право – система загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки (норм права), які встановлює і охороняє держава для регулювання відносин у суспільстві.

Право власності – право особи на річ, яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі іншої особи, на власний розсуд.

Правовідносини – суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасників яких наділено певними правами та обов'язками.

Правопорушення – протиправне, суспільно небезпечне діяння особи, що спричиняє юридичну відповідальність.

Правочин – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Прокуратура України – єдина система, яка в передбаченому законом порядку здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Публічна адміністрація – це сукупність державних і недержавних суб'єктів публічної влади, діяльність яких спрямована на реалізацію законів, інших нормативно-правових актів шляхом прийняття адміністративних рішень та надання встановлених адміністративних послуг.

Ратифікація – остаточне затвердження міжнародного договору вищим органом держави. Після ратифікації норми міжнародного права стають частиною національного законодавства.

Реквізіція – примусове відчуження майна у власника у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії або через інші надзвичайні обставини з метою суспільної необхідності за умови попереднього і повного відшкодування власникові вартості такого майна.

Республіка – форма державного правління, за якої вищу державну владу здійснює представницький загальнонаціональний орган влади (парламент), що його обирає народ на певний строк.

Робочий час – це період, упродовж якого працівник має виконувати трудові обов'язки відповідно до закону і правил внутрішнього трудового розпорядку. Нормою робочого часу є тривалість такого часу за певний календарний проміжок – день, тиждень, місяць.

Санкція – складова норми права, яка в разі невиконання норми визначає заходи державного впливу, здебільшого – у формі примусу.

Сімейне право – сукупність правових норм і принципів, які регулюють та охороняють особисті немайнові й майнові відносини фізичних осіб, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

Спадкування – перехід прав і обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Споживач – фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Судимість – правовий стан особи, який виникає через засудження її судом до конкретної міри покарання за вчинений нею злочин, спричиняє настання для неї певних негативних наслідків і триває до її погашення або зняття.

Судова влада – одна із гілок влади у державі за теорією поділу влади, основними завданнями якої є здійснення правосуддя; реалізується шляхом виконання своїх повноважень судами.

Теократія – форма державного правління, за якої політична влада перебуває в руках глави церкви, духовництва.

Тиранія – форма державної влади, встановлена насильницьким шляхом і заснована на одноосібному правлінні; первісно відома з Давньої Греції; як форма політичного устрою існувала з кінця VIII ст. до н. е. до епохи еллізму; пізніше існувала в деяких містах-державах середньовічної Італії.

Тоталітаризм – антидемократичний політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство і особистість, усі сторони їхньої життєдіяльності, придушують права та свободи людини і громадянина.

Трудові відносини – врегульовані законодавством, а також колективними трудовими договорами відносини, що виникають у зв'язку з трудовим процесом у суспільному виробництві в конкретному трудовому колективі.

Узурпація влади – захоплення влади насильницьким шляхом, вчинене з порушенням закону, або незаконне привласнення владних повноважень.

Унітарна держава – єдина централізована держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак суверенітету.

Усиновлення – прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина на підставі рішення суду.

Федерація – союзна держава, до складу якої входять декілька державних утворень (суб'єктів федерації), що мають певний обсяг суверенітету.

Функції держави – основні напрями її діяльності, в яких відображаються і конкретизуються завдання й мета держави, проявляються її сутність, зміст і соціальне призначення.

Функції права – основні напрями впливу права на суспільні відносини, які виражають його сутність і соціальне призначення в суспільстві; способи організації суспільних відносин.

Цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно виконувати їх і відповідати перед законом у разі невиконання.

Цивільна правоздатність – здатність мати цивільні права та обов'язки.

Цивільно-правова відповідальність — один з видів юридичної відповідальності, правові наслідки за невиконання або неналежне виконання особою передбачених цивільним правом обов'язків.

Час відпочинку – частина календарного періоду, упродовж якого працівника звільняють від виконання трудових обов'язків.

Шлюб – сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у визначеному законом порядку.

Юридична відповідальність – закріплений у законодавстві й забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних належних йому цінностей і благ.

Юридичний – пов'язаний із законодавством, правовими нормами та їх практичним застосуванням.

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, що призводять до виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Юрисдикція – компетенція судових органів щодо розгляду справ; коло справ, які певний суд має право розглядати й вирішувати.

ДЖЕРЕЛА

1. Президент України: <http://www.president.gov.ua/>
2. Верховна Рада України: <http://rada.gov.ua/>
3. Уповноважений Президента України з прав дитини: <https://www.facebook.com/up.z.prav.dytyny>
4. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: <http://www.ombudsman.gov.ua/>
5. Вища рада правосуддя: www.vru.gov.ua
6. Національна поліція України: <https://www.npu.gov.ua/uk>
7. Міністерство освіти і науки України: <http://mon.gov.ua>
8. Міністерство соціальної політики: <http://www.msp.gov.ua>
9. Організація з безпеки та співробітництва в Європі: <http://www.osce.org>
10. Рада Європи: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv>
11. Європейський суд з прав людини: <http://www.echr.coe.int>
12. Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві: <http://geneva.mfa.gov.ua/ua>
13. UNICEF Україна: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr>
14. Українська Гельсінська спілка з прав людини: <https://helsinki.org.ua>
15. Товариство Червоного Хреста України: <http://redcross.org.ua>
16. Харківська правозахисна група: <https://humanrights.org.ua>
17. Урядовий сайт для юних громадян: <http://children.kmu.gov.ua/authority.html>

Навчальне видання

Тетяна Олексіївна РЕМЕХ
Олена Іванівна ПОМЕТУН

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за випуск О. О. Бородіна

Підп. до друку 02.06.2017. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 18,06. Обл.-вид. арк. 23,48.
Наклад 78 607 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД».
Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.
Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано у ТОВ «НВП Поліграфсервіс».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК за № 3751 від 01.04.2010 р.
04053, м. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, буд. 4, к. 25,
тел. (+38 044) 234-78-54.